

Fig. 1. S. Marie. Klosteranlægget, set fra S. Olai tårn.

L.L.1961

HELSINGØR S. MARIE KIRKE

KARMELITTERKLOSTERKIRKEN*

Det til Vor Frue viede karmelitterkloster¹ grundlagdes ifølge en af Christiørn Pedersen overleveret, vistnok pålidelig efterretning 1430²; heri oplyses tillige, at kong Erik af Pommern var klosterets stifter (sml. kalkmalet indskrift: Ericus VII over døren mellem kirke og sakristi). Et pavebrev af 16. oktober 1431 stadfæstede klosterets grundlæggelse på det af Danmarks konge skænkede jordstykke (i byens nordøstlige del); samtidig fik klosteret tildelt alle ordenens privilegier, og der tales om opførelse af bl. a. kirke med klokketårn og klokke³. Forholdene i den ældste tid er imidlertid kun lidet kendt⁴, men byggeriet kan i al fald ikke have været afsluttet, da klosteret brændte søndagen før palmesøndag 1450. Allerede pinsedag den 24. maj samme år udstedte Christiørn I. et brev, hvori det siges, at det kloster, som karmelitterne har påbegyndt, »nu vp ær brænd j grunden for them ... ok the ey swadan (sådan) bygning kunne fuldkomme« uden gode menneskers hjælp, trøst og almisse⁵. Ud fra arkæologiske forhold må man slutte, at hvidebrødrene modtog rigelig støtte, for byggeriet på klosteret og især på deres kirke er kommet meget hurtigt i gang efter branden.

Slutningen af 1400'rne og begyndelsen af 1500'rne blev en blomstringstid for klosteret,

* *Korrekturnote.* Om senere tilkomne oplysninger vedrørende kirkens forhold før 1576, herunder nedrivning af søndre korsgang, se forud for note 1.

der fik så mægtige velyndere som de to lensmænd på Krogen, Johan Oxe, dronning Dorotheas hofmester, og Poul Laxmand, rigshofmesteren. 1482 havde Niels Christiernsen, prior provincialis, og broder Godekæ (Godekyn), prior localis (se den kalkmalede indskrift på korets østvæg, p. 342) på klosterets vegne forpligtet sig til daglige gudstjenester for Laxmand og derfor modtaget fuld værd og betaling⁶, og atter 1493 forpligtede munkene sig til at holde daglige messer for ham og hans slægt; herfor havde han skænket 900 mark lybsk i danske penninge, for hvilke »wort closther kirke oc omgong worde opbigth meth mere gode falcs hielp«⁷. Helsingørborgmesteren Peder Hansen (Lilliefeld) og hustru Anna Baden, hvis våben træffes side om side med de laxmandske i kapitelsalen, må også have hørt hjemme blandt de mere fremtrædende velgørere. Det samme gælder Hans Pothorst, kongens admiral og Grønlands opdager, som i perioden 1480—90 lod kalkmalerierne i søndre sideskib bekoste (sml. p. 346).

Klosteret, som indtil 1472 havde været underlagt den sachsiske ordensprovincial, blev senere sæde for ordenens danske prior provincialis. Navnlig under dr. Anders Christiernsen, der fra 1507 nævnes som prior og fra 1514 som provincialprior, fik stiftelsen en fremtrædende position. 1516 oprettedes et særligt, uden for klosteret liggende hospital for fattige, syge og udenlandske søfolk. Ved åbent brev af 3. august 1517 tilsagde kong Christiern II. karmelitterklosteret i Helsingør S. Jørgens kapel og gård uden for København, når dr. Peder Albrechtsen, der havde Jørgensgården i forlening, var død. Heri skulle (under Povl Helgesens ledelse) oprettes et kollegium, som klosterbrødrene kunne studere i⁸. Kort efter bestemtes det, at kollegiet skulle være i klosterets gård i S. Pederstræde i København, og der gaves udførlige bestemmelser for messer og forsorg i S. Jørgens kapel og gård. Endelig skulle klosteret holde en doktor eller »baccalaureum theologie« på universitetet⁹. 1522 fortørnedes kongen over en prædiken af Povl Helgesen og fratog karmelitterne Jørgensgården.

1530, den 19. juli afhændede karmelitterne deres tegllade til Sander Leiel¹⁰. Et lejebrev på en grund vest for og op til klosterets kirkegård, udstedt 20. september 1537 af prior Anders Christiernsen, tyder på, at klosteret endnu eksisterede ved denne tid¹¹, men ved kongebrev af 10. maj 1541 blev det overdraget Helsingørs hospital tillige med de jorder, som lå til de ledige altre i S. Olai kirke samt de bortforlejede, efterhånden som disse blev ledige ved indehavernes død¹².

I årene derefter stod kirken øde (sml. nedenfor), og et kongebrev af 29. november 1573 overlod hospitalet den til nedbrydning, så at materialerne kunne anvendes til bygning og forbedring af hospitalet, der ikke havde plads til alle de fattige, som efter den nye fundats kunne underholdes i hospitalet¹³. Allerede 19. december 1576¹⁴ bestemte Frederik II. dog, at Vor Frue kirke, »som havde stået øde siden den papistiske handel i religionen blev afskaffet«, skulle repareres og bruges til gudstjeneste på tysk¹⁵. Den 9. oktober 1577 begyndte man »udi Guds navn ... at lade oprødde udi den tyske kirke og udrødde halmdu og anden urenlighed« — ialt 371 vognlæs, som blev kørt ud på Sanden¹⁶. Herefter istandsattes kirken på gulv, vinduer, stole etc.¹⁶, så at gudstjenesten kunne påbegyndes¹⁷. 1586 befaledes det, at den ved tyske kirke liggende urtehave og kirkegård samt omgangen ved kirken herefter skulle tilhøre denne og gøres så nyttige for den som muligt¹⁸. 6. februar 1589 sluttedes der kontrakt om et tårn med spir og kirketagets ombygning (p. 330).

Præsten, der kaldtes af kongen, skulle ifølge kaldsbrevet¹⁹ forrette tjeneste hver søndag formiddag i den tyske kirke og tillige — efter Kronborg slotskirkes fuldendelse (1582) — holde en prædiken dér en [eller anden] dag i ugen samt froprædiken hver søndag, alt »inn unnser deutscher Sprachen thuen«. Forholdet til den danske sognekirke voldte fra begyndelsen vanskeligheder. Et kongebrev af 4. juni 1592 fastslog, at den tyske præst intet havde at gøre med byens bosiddende folk eller slottets daglige tjenere²⁰, hvilket blev indskærpet 1619²¹. 1642 ændredes det til, at tyske borgere — mod at yde den danske præst fuld betaling — måtte lade sig betjene af den tyske²²; dette og tidligere breve bekræftedes 1645, 1670, 1700 og 1732¹⁹. 1740²³ ligestilledes den tyske præst i Helsingør

med den tyske i København²⁴; desuden bestemtes det, at Øresunds toldbetjente og Kronborgs betjente skulle høre til den tyske kirke, og at tyskerne på Hammermøllen skulle overgå til den tyske menighed, når præsten i Tikøb gik af²⁵ og endelig, at der af hensyn til danske menighedsmedlemmer (toldkammeret og tyske familiers tjenestefolk) skulle holdes dansk gudstjeneste hver søn- og helligdags eftermiddag af en dertil ansat kapellan; på grund af kommunionen gav kongen tilladelse til indførelse af dansk sprog ved hver fjerde fredagsgudstjeneste.

Ved kongebrev af 21. august 1782²⁶ deltes sognet mellem S. Olai (sml. p. 40) og S. Marie kirker. Til den sidste hørte Kronborg slot, Marienlyst og Øresunds toldkammer, alle med tilhørende »betjenter«, garnisonen i Helsingør, alle tyske (undtagen dem, der var kommet for længe siden, og efter giftermål var indlemmet i den danske menighed) samt endelig »de, som bringes døde i land« fra forbipasserende skibe. — Den gejstlige betjening af hospitalet overgik 1804 til Marie kirkes sognepræst. Ved reskript af 1. september 1819 oprettedes et særligt S. Marie sogn, som foruden Kronborgs fæstning, Marienlyst og byens garnison omfattede den nordøstlige del af byen. Sognepræsten var herefter kun forpligtet til at prædike på tysk hver fjerde søndag, og ved kongelig resolution af 20. juli 1851 faldt også denne tyske gudstjeneste bort²⁷.

Af kirkens middelalderlige *altre* kendes foruden det til *Vor Frue* viede *højalter* nogle få *sidealtre*: *Hellig Trefoldigheds alter*, stiftet af Johan Oxe til Tordsø, som 4. maj 1488 fik bevilget aflad for dem, der på en bestemt dag besøgte dette²⁸, et *S. Nicolai alter*, som nævnes 1492²⁹, og endelig »det alter, som står næst for Hellig-Trefoldigheds alteret, næst prædikestolen«, omtalt 1493, sandsynligvis viet *Guds legeme*³⁰. Sml. †sidealterborde p. 353.

Ved Kronborgs bombardement 30. marts 1801 blev tag og hvælv på søndre side af kirken sønderslået af en engelsk brandkugle³¹ (sml. S. Olai kirke p. 110); den beordredes året efter ophængt i kirken³², hvorfra den senere er fjernet. 1808 befalede magistraten, at kirken skulle rømmes til fourage magasin; i den anledning blev mange ting overdækket, men allerede samme år fjernedes fouragen, så kirken kunne rengøres og tages i brug på ny³¹. Vedrørende sagn og tradition om Dyvekes gravsten, se under †begravelser.

Nationalmuseet modtog 1907 en *mønt*, en *tournois*, fra Ludvig IX. den Helliges tid (o. 1250), som angaves at stamme fra udgravningen i S. Marie kloster. En del andre, meget yngre mønter, mange salveglas, potteskår, krukker og kakler m. m. fra kirkens og klostrets restaurering er udstillet i skabe i vestfløjens øvre etage, i den såkaldte konestue³³.

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRD

S. Marie kirke, som danner sydfløjen i karmelitterordenens firlængede klosterkompleks, er beliggende nord for S. Olai, i den skævt trapezformede karré, der omgives af Hestemøllestræde mod syd, S. Annagade mod vest, Kongensgade mod nord og Havnegade mod øst, jfr. kortet over Helsingør, p. 50 og karréplanen p. 299. Den nuværende Kongensgade angav byens grænse mod nord og vest i den sene middelalder, da kirken blev bygget. Klosterområdet åbne karakter, der præges af haver, er delvis bevaret³⁴.

1586 overdrog eller bekræftede Frederik II. den tyske kirkes ejendomsret til den urtehave, kirkegård og omgang, som lå ved kirken¹⁸. Disse tre områder, som i lyset af den senere situation tør identificeres med arealet syd for kirken, pladsen mellem klosteret og S. Annagade samt klostergården, har udgjort de jorder, der tilhørte kirken, og alle er i tidens løb, ind til begyndelsen af forrige århundrede, blevet benyttet til begravelser. Den ældste kirkegård lå på det

Fig. 2. S. Marie kirke. Fra udgravningerne i klostergården under H. B. Storcks restaureringsarbejder 1900—07. Fotografi i Nationalmuseet.

areal vest for klosteret, der i kilderne som regel kaldes fraterhaven eller (tyske) kirkegård. Den yngre kirkegård, som ifølge traditionen blev anlagt i 1640'erne, lå syd for kirken, ved Hestemøllestræde, og benævntes almindeligvis S. Johannes' kirkegård. Flere oplysninger tyder imidlertid på, at der adskillige år tidligere end hidtil antaget, har været foretaget begravelser ved kirkens sydside. Herudover har der allerede i klostertiden, ligesom senere i kompleksets århundredlange periode som Helsingørs almindelige hospital, været jordet udvalgte personer i buegangene og gården, gerne kaldet fratergården (Fraterhof)³⁶. Ifølge traditionen er Dyveke begravet i klostergangens nordvestlige hjørne, jfr. †begravelse. Næsten alle sten og andre spor efter disse begravelser i gård og gange fjernedes ved bygningernes restaurering 1900—07³⁷.

Ved reformationen blev S. Marie kirke lukket (jfr. p. 291), og efter Christian III.s gavebrev af 10. maj 1541³⁸ anvendtes klosterlængerne til hospital; i århundredets slutning blev *latinskolen* installeret i vestfløjen³⁹. I analogi med de senere forhold er det ikke utænkeligt, at munkenes kirkegård allerede i hospitalets eller Helliggesthusets⁴⁰ første periode har tjent som begravningsplads.

Nogle holdepunkter til bestemmelse af *klosterkirkegårdens* beliggenhed og

udstrækning fremgår af oplysninger om den grund på hjørnet af S. Annagade og Hestemøllestræde, hvor Karmelitterhuset idag står; med støtte i de efter-reformatoriske forhold ses munkenes gravplads uden for bygningskomplekset at have ligget mellem vestfløjen og S. Annagade, mens de øvrige arealer omkring klosteret antagelig har henligget som haver. Kirkegården nævnes (første gang) i Johan Oxes fundamentsbrev på et alter i det af ham opførte kapel ved S. Olai (jfr. p. 63 ff.), hvori bl.a. opregnes et hjørnehus beliggende »sønden op til klosterets kirkegård«⁴¹. Karmelitternes hospital, der rejstes 1516 og er bevaret som det østligste afsnit af Helsingørs gamle fattiggård, nu Nordsjællands Centralbibliotek, opførtes på en grund, som i byggetilladelsen stedfæstes syd for klosterets kirkegård⁴². Karmelitterhuset købtes umiddelbart efter reformationen af rådmand Asgud Mikkelsen, der 1548⁴³ indrettede en hestemølle på grunden og benyttede kirkegården til at køre ind og ud på; to år efter solgte han huset til Herluf Trolle. Inden Peder Brahe til Krogholm 1587 erhvervede ejendommen af byen, var der foretaget ændringer og udvidelser, samtidig beskrives bygningernes tilstand som dårlig; efter overtagelsen istandsatte Brahe huset og tilføjede i alt fald fløjen mod S. Annagade. I det bevarede skøde fra 1587 angives udførligt grundens udstrækning, der ses at svare til det areal, som i dag begrænses af de to nævnte gader og på nord- og østsiderne af den ved

H. B. Storcks ombygning i begyndelsen af dette århundrede opførte hegnsmur af tegl. Til trods for de ensartede udtryk, syd for klosterets kirkegård, hvormed beliggenheden angives, kan det ikke betragtes som givet, at Karmelitterhusets uregelmæssigt rektangulære hjørnegrund er identisk med den ejendom, som nævnes i Johan Oxes gavebrev 1483; men det fremgår af begge kildesteder, at kirkegården lå nord for hospitalsbygningen, d.v.s. vest for klosteret, og at den ikke i begyndelsen af det 16. århundrede, og således næppe på noget tidspunkt, mod syd har strakt sig helt ud til det nuværende Hestemøllestræde. Man har antaget⁴⁴, at nedre del af nordmuren i den vestre part af den gamle fattiggårds sydfløj, der er muret i forbandt med den ældste hospitalsbygning, skulle være et levn af den katolske kirkegårds hegnsmur; denne mulighed kan vel ikke udelukkes, men forekommer lidet sandsynlig.

Mod vest har kirkegården gået hen imod S. Annagade, hvor klosterets prior 1537 til bebyggelse solgte en grund vest for kirkegårdsmuren og nord for kirkeristen »ved Asgud« (d. e. ved Asgud Mikkelsens hus)⁴⁵. En række boder langs S. Annagade, der tillige med en mur i fortsættelse af husenes østside ud for kirkegårdens nordlige del figurerer på det af Laurits Pedersen fremdragne kort fra 1697—98⁴⁶, og tegnes af Christopher Lønborg 1803⁴⁷, lukkede indtil 1933 arealets vestside (jfr. fig. 4). Nogle af disse huse har udnyttet kirkegårdsmuren som bagside; således repareredes og forhøjedes en strækning af muren 1701 og blev forsynet med tagsten, efter at et hus var faldet sammen¹⁵. Det fremgår

Fig. 3. S. Marie kirkes vestgavl og den sydlige del af klosterets vestfløj set fra S. Annagade før H. B. Storcks restaurering af komplekset. Fotografi i Kgl. Biblioteks billedsamling.

af en beskrivelse 1743⁴⁸ og af L. Boesens bog 1757 (p. 140), at en teglstensmur på næsten alle steder hegnede kirkegården, og som det ses ovenfor af hændelsen 1701 og fremgår andre steder⁴⁹, har muren været afdækket med tagsten. Denne mur blev 1782 udbedret eller ommuret under anvendelse af sten fra det to år forud nedrevne kirketårn¹⁵; hen imod århundredets slutning, da bykirkegårdene stod foran nedlægning og omdannelse til pladser og haveanlæg samtidig med, at forskellig aktivitet udfoldede sig for at gøre Nye Kirkegård ved Nygade tjenlig til almindelig begravelsesplads for byen, hedder det i en udtalelse fra S. Maries sognepræst⁵⁰, at fraterhaven behøves såre lidet, og at kirken ikke bør betale dens indhegning. I begyndelsen af 1800'rne fremkom, i samme periode som begravelserne blev indstillet, ønsker om at skaffe kirkegården en bredere åbning ud til S. Annagade, hvorved bl.a. kirkens monumentale vestgavl bedre ville gøre sig gældende i bybilledet. I fortsættelse heraf approberede stiftet 1824⁵¹ købet af to grunde umiddelbart nord for Karmelitterhuset, hvor der året efter blev opsat otte murede piller med stakitværk³¹.

Mod nord har kirkegården strakt sig til den mur, der nævnes i beskrivelsen fra 1743⁴⁸, og som i beliggenhed svarer til den lave, mønstermurede teglmur, der i fortsættelse af klosterets nordfløj i dag danner skel mellem anlægget vest

for klosteret og præstegårdens have; den nuværende mur opførtes 1905⁵², samtidig med H. B. Storcks istandsættelse af hele komplekset.

(S.) *Johannes'* eller *Hans'* *gravplads*, der befandt sig mellem kirkebygningen og Hestemøllestræde, indrettedes før midten af 1600'rne, sandsynligvis på det areal, der allerede 1586 benævnes urtegården ved tyske kirke⁵³. Boesen (1757, p. 140) beretter, at urtegården kaldes »Sanct Hanses af vildfarelse. Den er ikkun 100 år gammel, og den første, som herpå blev begravet, hedte Hans Mogensen, hvorefter den har sit navn«⁵⁴. Denne gravplads fandt megen anvendelse under pesten 1654⁵⁵. Det fremgår af gravstedsfortegnelserne⁵⁶ fra 1700-tallet, og det er forklarligt ud fra beliggenheden ved kirkens sydside, at denne kirkegård i almindelighed blev foretrukket frem for den vest for klosteret.

1640 blev der indsamlet midler til rejsning af den »nye kirkegårds kirkemur«; blandt andre bidrog Caspar Fincke med en våning, han havde i smedelaug⁵⁶, og i årene derefter modtog Anders murmester og Jan Dessen, snedker, betaling for henholdsvis mur og stakitværk¹⁵. Muren udbedredes 1661, og atter 1698, da også stakittet blev udskiftet¹⁵. I de tidligere nævnte beskrivelser fra midten af 1700-tallet siges S. Johannes' urtegård at være hegned med stakitværk for enden, mellem tårnet (i virkeligheden kirkens vestgavl, jfr. p. 330) og lågen ved fattighuset (i Hestemøllestræde); desuden var der en ringmur af teglsten, og overalt var der prydet med skønne lindetræer, som gav en dejlig skygge og spadseregang om sommeren. Efter kirketårnets nedrivning (jfr. p. 332) blev en del mursten anvendt til udbedring eller ombygning af muren ud til Kirkestræde, og i anledning af dette arbejde nævnes kugler, gesimser og dæksten til murens piller⁵⁷. 1814 blev muren repareret og dens tagsten udskiftet³¹.

Ved brandtaksation 1761⁵⁸ beskrives kirkegårdenes indhegning som en godt $1\frac{1}{2}$ m høj og ca. 130 m lang mur, foruden 35 fag malet stakit.

Den ovenfor p. 294 anførte omtale 1537 af kirkeristen ved Asgud (Mikkelsen) er det ældste, bevarede vidnesbyrd om en af *kirkegårdens indgange*, jfr. fig. 4. Da S. Marie efter sin 40 års forfaldstid i 1570'erne istandsattes som kirke, udførtes samtidig for 64½ mark »to nye riste og deres behov«¹⁶. I Per Brahes skøde 1587 anføres den søndre kirkerist (mod Hestemøllestræde) og den vestre mod Sudergaden⁵⁹. Under anvendelse af en ny egekarm blev en rist forhøjet 1591¹⁶; det er sikkert den vestre rist, der atter er identisk med risten ved Asgud, som her omtales, og forhøjelsen skal utvivlsomt ses i sammenhæng med den hævnning af terrænet og nybrolægning af flere af Helsingørs gader, som fandt sted i disse år⁶⁰. 1599 købtes træ til rist ved B. Fredrichs hestemølle¹⁶; i denne regnskabspost foreligger muligvis en omtale af fraterhavens senere veldokumenterede, nordlige indgang fra S. Annagade. Kirkeristene udbedredes 1619 og 1669¹⁵.

Kirkegårdsområdet havde i 1600-tallet og i senere århundreder to indgange fra S. Annagade og en fra Hestemøllestræde, hvorefter i alle tilfælde de to har

afløst ældre riste; desuden eksisterede en port mellem fraterhaven og præstegårdens have, døre i kirkens sydmur ud til urtegården (jfr. p. 324) og utvivlsomt var der herfra i det omtalte stakit en låge til passagen mellem portalen i Hestemøllestræde og kirkens vestgavl.

Den nordlige af de to indgange i S. Annagade, der i beskrivelsen fra 1743⁴⁸ kaldes den vestre hovedport og ved sin beliggenhed synes at stå i relation til klosterets oprindelige indgang i kompleksets nordvestre hjørne, blev 1698 udformet som en muret portal, der over gennemkørslen bar en indskrift, hvoraf det fremgik, at porten var rejst »for adskillige folks frivillige gaver«¹⁵. Gennem omtale af reparationsarbejder 1803 og 1814³¹ fremgår, at portalen, der ikke eksisterer mere, indeholdt gennemkørsel og låge og var udstyret med gesims, formodentlig under tagskægget.

Den søndre indgang i S. Annagade, der lå ud for kirkens vestgavl og i dag er afløst af den brede, brolagte forplads i fortsættelse af Sudergade, fastholdt placeringen af den ovenfor nævnte, vestre rist. Denne kirkerist blev tilkastet 1707¹⁵. På Christopher Lønborgs bykort 1803⁶¹ tegnes indgangen som en gennemkørsel i eller ved det hus, der ligger op til nordgavlen af fattiggårdens vestfløj; at dømme efter kortet var gennemkørslen i hegnsmurens flugt, d.v.s. på husets østside, suppleret med en portal. Da der ikke er grund til at tvivle om, at den samme eller en lignende udformning fandtes et par menneskealdre tidligere, tør denne indgang vel identificeres med den af L. Boesen (1757, p. 140) omtalte Mørkeport. I sammenhæng med kirkegårdsområdets ovenfor nævnte omdannelse i 1820'erne opstod ønsket om en ny port, der kunne yde en »passende og pyntelig indkørsel til kirken«⁶². Resultatet blev, at man i det hegn af otte piller med stakitværk imellem, der 1825 rejstes ud til S. Annagade, indsatte en simpel stakitport. 1841 blev porten repareret på den måde, som »var foreslået af murermester Trap«⁶³. Det fremgår af et ældre fotografi, fig. 3, at allerede før kompleksets restaurering i begyndelsen af 1900'erne var port og stakit forsvundet; billedet viser samtidig den senere fjernede, dobbelte trærække, som flankerede opkørslen til kirken fra S. Annagade, overfor Sudergade.

Kirkegårdsområdets tredje indgang, der lå ud til Hestemøllestræde ved østgavlen af Karmelitterhuset og førte ind til den passage mellem fattiggården og urtehaven, som i forlængelse af Kirkestræde ledte frem til S. Maries hovedportal, omtales som port første gang 1661, i anledning af en reparation¹⁵. Det er dog sandsynligt, at den murede, trappegavlsprydede portal, der er gengivet på Resens prospekt (p. 43, fig. 2), er opført samtidig med, at urtehaven blev indrettet til begravningsplads. 1698 indkom bidrag til udbedring af kirkeport, mure m.v., og samme år meldes, at præsten Ernst Boldich havde ladet forfærdige to nye porte — foruden kirkemuren og et nyt stakit ved S. Johannes' kirkegård — samt at stenhuggeren havde udført arbejde ved portmuren¹⁵.

Det er ikke sikkert, men forekommer nærliggende, at den ene af de her nævnte porte er portalen i Hestemøllestræde; om dens udformning savner vi nærmere underretning. Under den almindelige aktivitet med omdannelse af kirkens omgivelser viste det sig 1823³¹, at begge portpillerne havde sat sig og måtte repareres.

Mellem fraterhaven og præstegårdens jord løb, som allerede nævnt, en mur, der var bevaret indtil H. B. Storcks ombygningsarbejder ved sidste århundredskifte, og i denne mur sad en port, som på Resens prospekt (p. 43, fig. 2) i lighed med kirkegårdens indgang i Hestemøllestræde, er fremstillet som en muret, trappegavlsprydet portal; 1794 trængte kreaturer gennem denne port fra kirkegården ind i præstens have³².

I forbindelse med denne episode er det belejligt at bemærke, at kirkegårdens almindelige tilstand næppe har afveget væsentligt fra de forhold, der p. 48 er skildret for S. Olai kirkegårds vedkommende. Fra fraterhaven ved S. Marie blev 1659 udført en død hest¹⁵; byens løsgående svin blev drevet sammen i Karmelitterhusets gård⁶⁴.

Efter at jordfæstelser på de gamle kirkegårde var indstillet, og gravpladserne sløjfet i begyndelsen af 1800'rne, anmodede lærerne ved Helsingør Borgerskole 1825 om at få fraterhaven overladt til blomsterdyrkning⁶³.

Ved kirkens, klosterets og Karmelitterhusets gennemgribende istandsættelse i begyndelsen af 1900'rne under H. B. Storcks ledelse blev også omgivelserne omdannede og regulerede. Siden kirkens opførelse var jordsmonnet ved de utallige begravelser i århundredernes løb vokset betydeligt, jfr. fig. 2, og situationen var i 1880'erne, da man forberedte bygningernes restaurering, den, at terrænet inden for kirkegårdsmurene lå kendeligt over de omgivende gadearealer og godt en ½ m over gulvniveauet inde i kirken⁶⁵. Denne tilstand havde ved opstemmet fugtighed gentagne gange givet anledning til skader på murværk med påfølgende reparationer. Storck lod fjerne jord fra kirkegårdene og projekterede et trappeparti foran kirkens hoveddør til overvindelse af forskellen mellem kirkens og gadernes niveau; men trappen blev opgivet til fordel for en jævn afgravning af terrænet fra S. Annagade og Hestemøllestræde ind mod kirken. Kommunen stillede ældre brosten til rådighed for belægning af de derved fremkomne kørebaner⁶⁶.

Skønt senere gennemført, skal nedrivningen af husrækken mod S. Annagade og det herved vundne areals omdannelse til have ses i sammenhæng med Storcks arbejder. Et par boder i denne række var 1824 sløjfet for at give plads for det ovenfor p. 295 omtalte stakitværk samt en udvidelse af indgangen for enden af Sudergade, og nord herfor var Ellah's pakhus opført i 1830'rne⁶⁷, men husrækken var — omend i ændret skikkelse — bevaret op i dette århundrede og aflukkede udmærket den nedlagte kirkegård mod gaden. Boligrestrik-

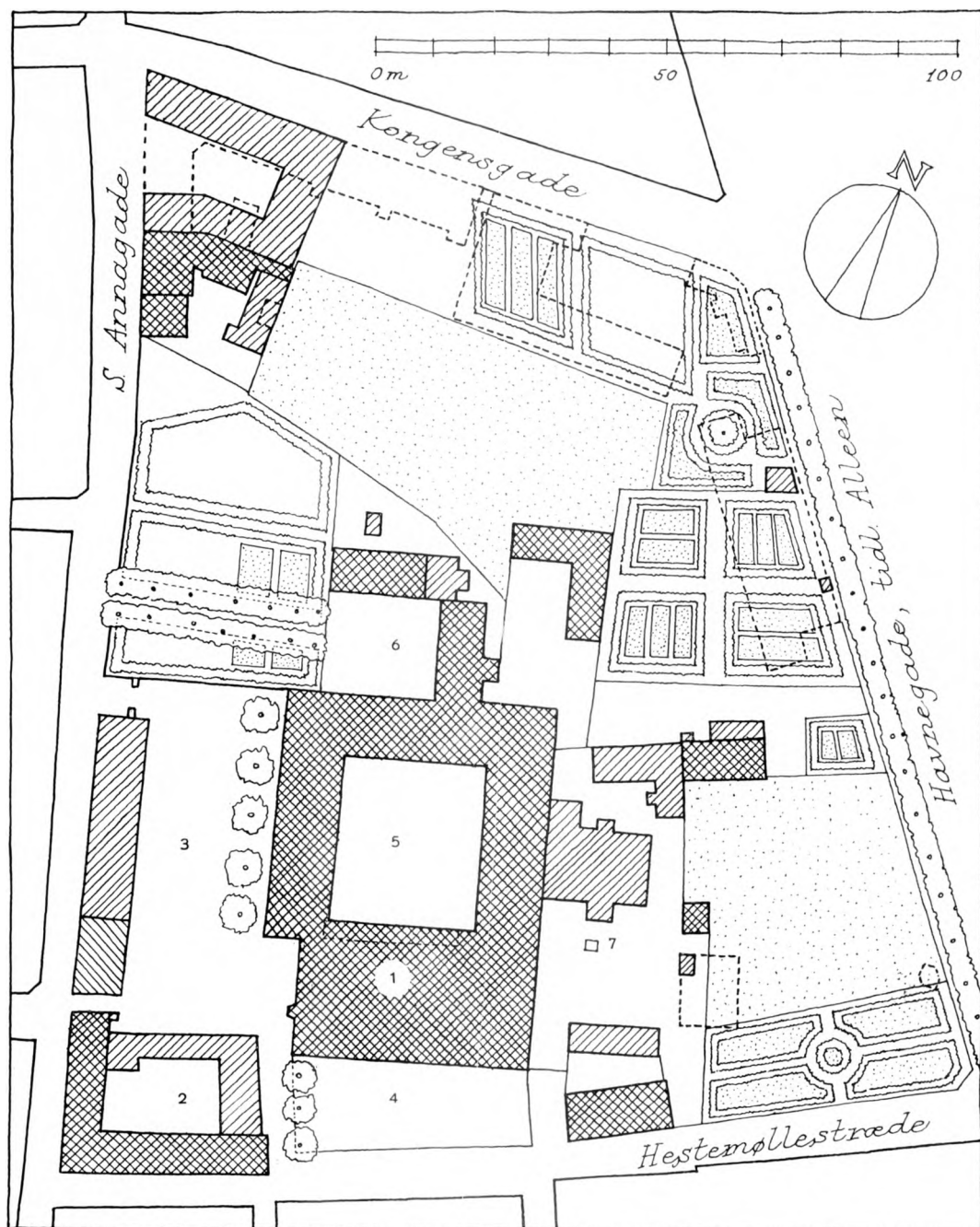
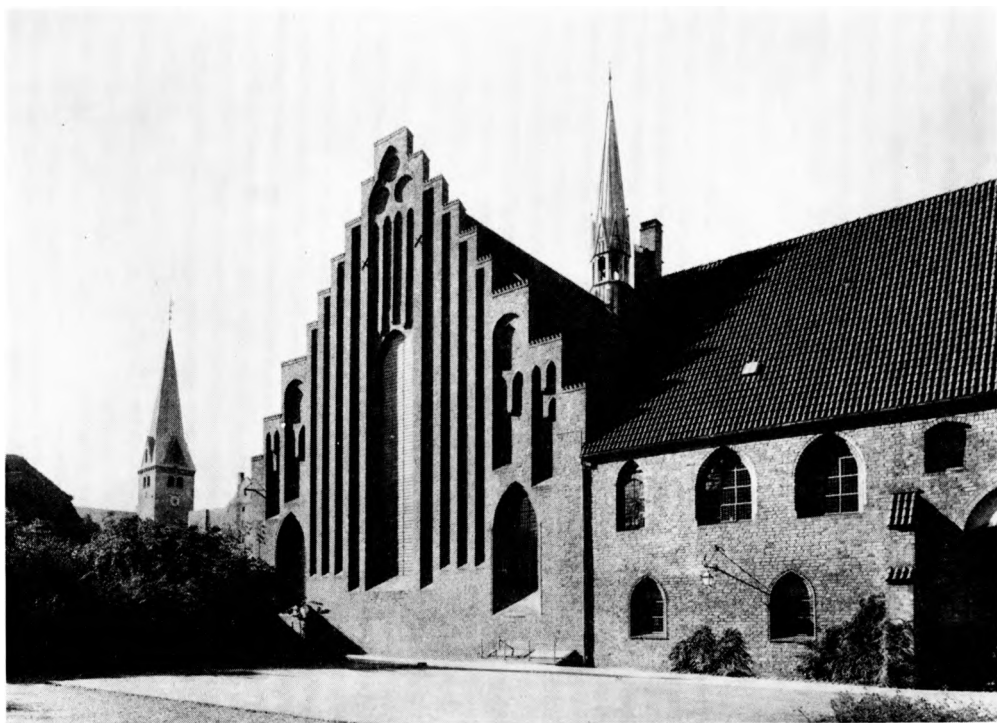

Fig. 4. Kortskitse med S. Marie kirke, Vor Frue kloster og omgivende arealer. 1:1200. Udført af K. de F. L. på grundlag af situationsplanen i Studierejser af Kunstakademiets Elever IV (ved Hans I. Holm 1873). Ved udarbejdelsen af skitsen er yderligere benyttet C. Lonborgs kort over Helsingør 1803 og landinspektør Knophs grundrids fra 1795 (venligst udlånt af klosterforstander E. Sejer Petersen, Helsingør); efter Knophs tegning er gengivet beplantninger og arealanvendelser. — Skitsen viser karéens bebyggelse ved år 1900 sammenholdt med tilstanden 1965: Krydsskravering betegner bevarede bygninger, enkeltskravering angiver huse, som er nedrevet efter 1900 (søndre del af boderrækken i S. Annagade, vest for klosteret, demoleret 1824), og med punkteret linie er antydnet nyopførelser. 1. S. Marie kirke — 2. Karmelitterhuset (tidligere fattiggård) — 3. S. Marie kirkegård, fraterhaven — 4. S. Johannes' kirkegård — 5. Klostergården eller fratergården — 6. S. Marie præstegård — 7. Klokketabel.

tionerne under første verdenskrig havde hindret foretagsomme borgere i at nedrive husene i en bestræbelse for klosterets frilæggelse; men 1933 lykkedes det en privat komité at få projektet gennemført; arealet, der mod gaden blev hegnet med en mur efter tegning af Aksel Maar, anlagdes af G. N. Brandt som offentlig have og ved gavebrev af 5. juli 1934⁶⁸ blev det overdraget Helsingør almindelige hospital.

I dag henligger de to områder, der tidligere udgjorde S. Maries kirkegårde, fraterhaven vest for klosteret og urtegården syd for kirken, som pænt passede, pyntelige græsplæner, prydet med buske og blomster og omgivet af moderne mure og hegn. Fraterhaven, der tidligere henlå som en brolagt plads og efter kompleksets restaurering hegnedes med stakit på sydsiden⁶⁹, indelukkes nu af en munkestensmur, afdækket med munke- og nonnetagsten. Muren omgiver det firkantede areal mellem klosterets vestfløj og S. Annagade, der i nord støder op til præstegårdshaven og mod syd grænser til kirkepladsen; inden for muren langs gaden ligger det smalle område, der fremstod ved nedrivning af husrækken mod S. Annagade. Arealet er flisebelagt og adskilt fra den store græsplæne ved et jernrækværk og beplantet med en dobbelt række af klippede lindetræer. Urtegården syd for kirken, hvis græsplæne oplives med et rosenbed, og i kanten langs Hestemøllestræde er beplantet med kirsebærtræer, omgives af et lavt ståltrådshegn, som har afløst et stakit⁷⁰.

Efter reguleringsarbejderne er kun to af kirkegårdens fire ældre indgange i behold, omend i ændret skikkelse, idet den nordlige port i S. Annagade og forbindelsen til præstegårdshaven er nedlagt. Indgangen for enden af Sudergade er omdannet til en åben indkørsel, der som en brolagt forplads ligger op til kirkens vestgavl. Den rektangulære plads har omtrent kirkebygningens bredde og begrænses i nord af hegnsmuren til fraterhaven (med to låger) og i syd af muren omkring Karmelitterhusets gårdshave. Indgangen i Hestemøllestræde er omdannet til en brolagt kørevej op til kirkepladsen.

L.L. 1961

Fig. 5. S. Marie kirke, set fra øst. Den viste del af klosterets østfløj rummer sakristi og musikstue.

KIRKENS BYGNINGSHISTORIE

Af karmelitternes otte danske klosterstiftelser (hvoraf tre i Lunds stift) er Helsingørklosteret det eneste, der har bevaret sit middelalderlige anlæg intakt, og det er tillige det bedst bevarede af samtlige danske klosterstiftelser. Det regelmæssige, firlængede anlæg med kirken i syd og en udløberfløj i nord (fig. 6) giver ved sin smukke arkitektur, de rigt vekslende blændingsudsmykninger på gavlene, de mange hvælvede rum, de fine arkitektoniske enkeltheder og malede dekorationer på vægge og hvælv et godt billede af den kunstneriske formåen i Danmark i middelalderens sidste århundrede. Men Helsingørklosteret giver også en baggrund for forståelsen af Poul Helgesens ord om, at tiggermunkenes klostre »ikke er klostre, men paladser og herresæder i det sted, vi skulle haft ydmyge, lave og enfoldige huse«.

Til klosterets middelalderlige anlæg hører også det fritliggende sygehus, som karmelitterne opførte 1516 på klosterets egen grund »sønden op til dets kirkegård«; det ligger ved Hestemøllestræde og er nu led i en vinkelbygning på hjørnet til S. Annagade (sml. p. 294 og fig. 4). — Efter reformationen, da de egentlige klosterfløje omdannedes til hospital og latinskole, blev der til brug

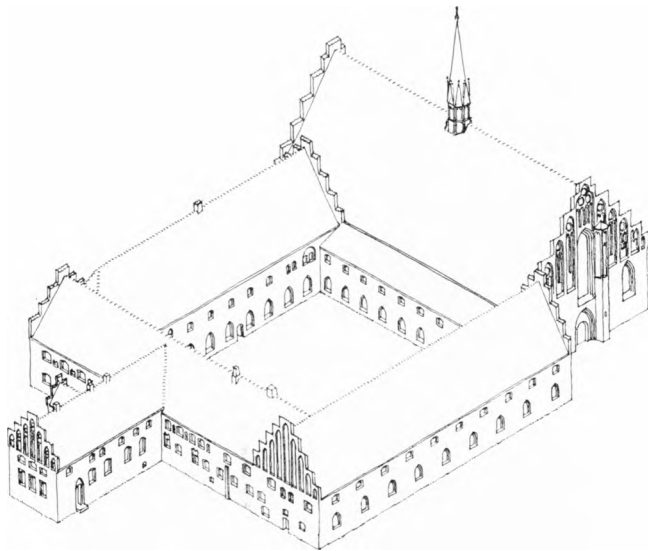
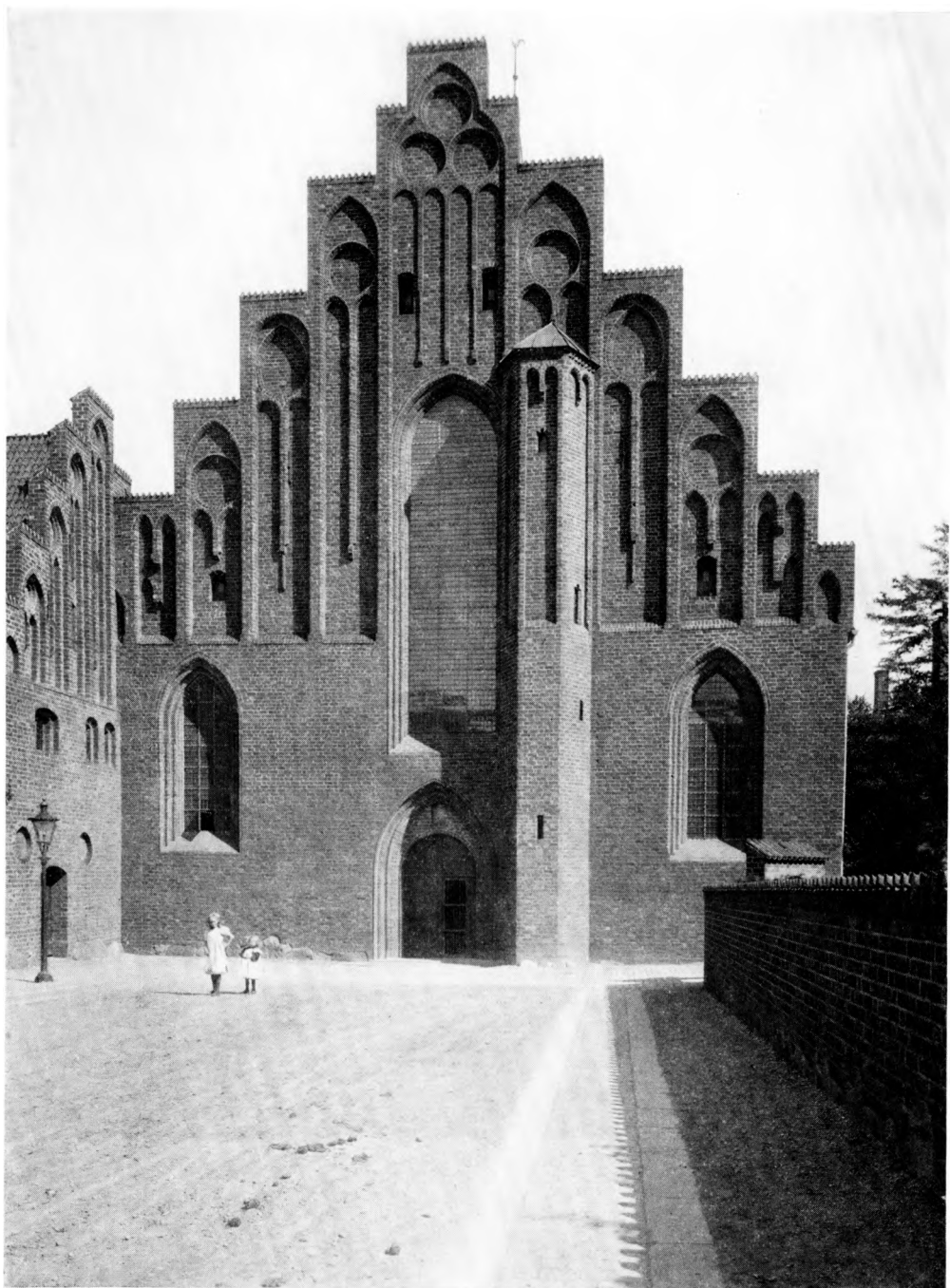

Fig. 6. S. Marie kirke og kloster. Aksonometri af det middelalderlige anlæg ved H. H. Engqvist, der har stillet den til rådighed for »Danmarks Kirker«.

for hospitalet indrettet et kirkerum i østfløjens kapitelsal, den såkaldte Laxmandssal (der er beskrevet efter S. Marie kirke); denne hospitalskirkes klokker havde først plads i en tagrytter på selve østfløjen, senere i en $\dagger$ klokestabel øst for fløjen.

Den egentlige klosterkirke, der som nævnt danner sydføj i karreen, er et treskibet, hvælvet langhus på otte fag, hvor de tre skibe er dækket af eet stort sadeltag. Samtidig med kirken er et hvælvet sakristi (p. 326), der ligger i underetagen af klosterets østfløj, og resterne af et tårn (p. 328), som har hævet sig over sydøsthjørnet af klosterets omløbende korsgang eller ambitus. Tagrytteren (p. 336) midt over langhuset er opført under restaureringen 1900—07⁷¹, men den har haft en forgænger, der forsvandt allerede 1589—90, da et $\dagger$ tårn rejstes over midtskibets vestligste fag; det blev nedrevet 1777—80 (p. 330f.). Kirkens og klosterets orientering har kraftig afvigelse til nord.

Oversigt. Bygningshistorien for de fleste kirker og navnlig da så store foretagender som karmelitternes kan oftest opdeles i klare perioder, fordi man af lodfuger og fortandinger kan aflæse, hvorledes bygherrerne har bestræbt sig for at få et eller andet afsnit under tag hurtigst muligt, således at det kunne tages i brug. Det gælder ikke blot ved store udvidelsesarbejder som i den nærliggende sognekirke, S. Olai, hvor hensynet til en ældre kirke blev bestemmende for arbejdets afvikling, det gælder også helt nyanlagte klosterkirker som f. eks. cisterciensernes kirke i Løgum⁷²; her kom østafsnittet under tag, før man tog alvorligt fat på vestpartiet. Lignende forhold gør sig gældende ved tre af fløjene i Helsingørsklosteret, men ikke ved kirken; her er der ingen lodfuger eller fortan-

Hutle fot.

Fig. 7. S. Marie kirke. Vestfaçaden efter restaureringen 1900—07, ved hvilken lejlighed taggavlens ovre halvdel genopførtes. Sammenlign den ældre tilstand på fig. 3, p. '295.

dinger, som strækker sig over mere end een eller to stilladshøjder, og det viser, at denne fløj i sin fulde udstrækning har været under opførelse på samme tid. Foruden den af kongen skænkede grund (p. 290) må betydelige pengemidler og gode bygmestre have været til rådighed for tiggermunkene, da de gik igang med byggeriet.

Ud fra hele anlæggets disposition er det umiddelbart indlysende, at kirkens og de tre egentlige klosterfløjes bygningshistorie er nøje sammenkædet. Af samme grund er det vanskeligt — eller umuligt — at få helt rede på kirkens bygningshistorie, uden at man inddrager den resterende del af anlægget i overvejelserne. Da selve klosterets bygningshistorie ligger uden for de grænser, som er afstukket for »Danmarks Kirker«, er nyundersøgelser på dette felt begrænset til de partier af øst- og vestfløjen, der støder op til kirken, d.v. s. østfløjen med sakristi og musikstue samt kapitelsal og vestfløj ens sydende; herudover bygger den følgende udredning af klosterfløjenes kronologi på C. A. Jensens indberetning⁷³.

Det billede, man på denne baggrund kan danne sig af klosterets første tid, ser i store træk således ud: efter at anlægget var stukket ud i marken, har man tilsyneladende omtrent samtidig påbegyndt opførelsen af et stykke af nordre fløj, et stykke af østre fløj samt hele kirkefløjen⁷⁴. Østfløjens østmur flugter med kirkens østgavl, nordhusets ældste vestgavl med kirkens vestgavl, og disse to gavle var forbundet af en mur, på hvis vestside klosterets vestre fløj betydelig senere rejstes. Mens man stod midt i arbejdet med nord- og østhuset samt kirken, indtraf der en pludselig standsning i hele byggeriet. Den gav anledning til store ændringer i nord, både med hensyn til fagdeling og etagehøjder. Også østhuset blev offer for nye planer; muligvis var man her kun nået så højt over terræn, at kælderens vinduer og døre stod færdig. For dette hus synes byggestoppet oven i købet at have bevirket, at man for en tid opgav det helt til fordel for andre af karreens huse. I hvert fald blev dets sydgavl, der står mellem kapitelsalen og sakristiet, omdannet til en nordgavl, det vil sige, at byggeriet på østfløjens sydligste afsnit blev fremmet på bekostning af stykket nord for.

Kirkefløjen omfattedes også af den pludselige standsning, men sporene er ikke iøjnefaldende som i klosterfløjene. De viser sig, som nævnt, ikke ved vertikale skel, men derimod ved en horisontal bølgelinie; i alle kirkens mure, ude og inde, er det muligt i store træk at følge denne linie, som manifesterer sig på forskellig vis; dels i de profilerede arkitektoniske led, hvor rigere former pludselig afløses af enklere, dels ved skift i teglmaterialet og ændring i skiftegang samt overgang til mønstermuring (sml. p. 313). Er end skellinien ofte så vanskelig at få øje på, at man kan tvivle på dens tilstedeværelse, viser en jævnføring af de svage spor i en murs inder- og yderside, at linien virkelig må repræsentere en standsning. Der er selvfølgelig intet unaturligt ved et vandret

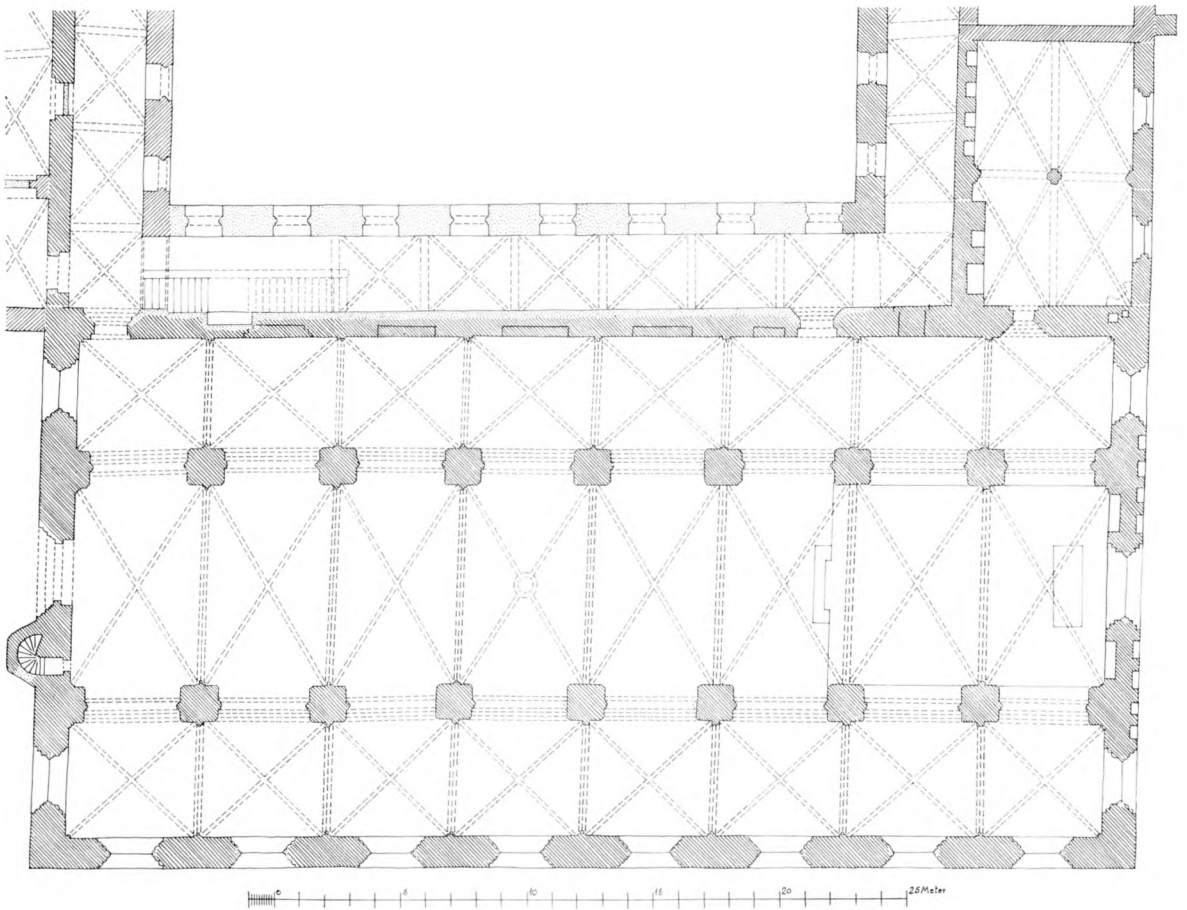

Fig. 8. S. Marie kirke. Plan 1:300. Tegnet og suppleret af El. M. 1965 på grundlag af opmåling ved A. Frederiksen og J. Tvede 1900—07 (sml. fig. 9-10).

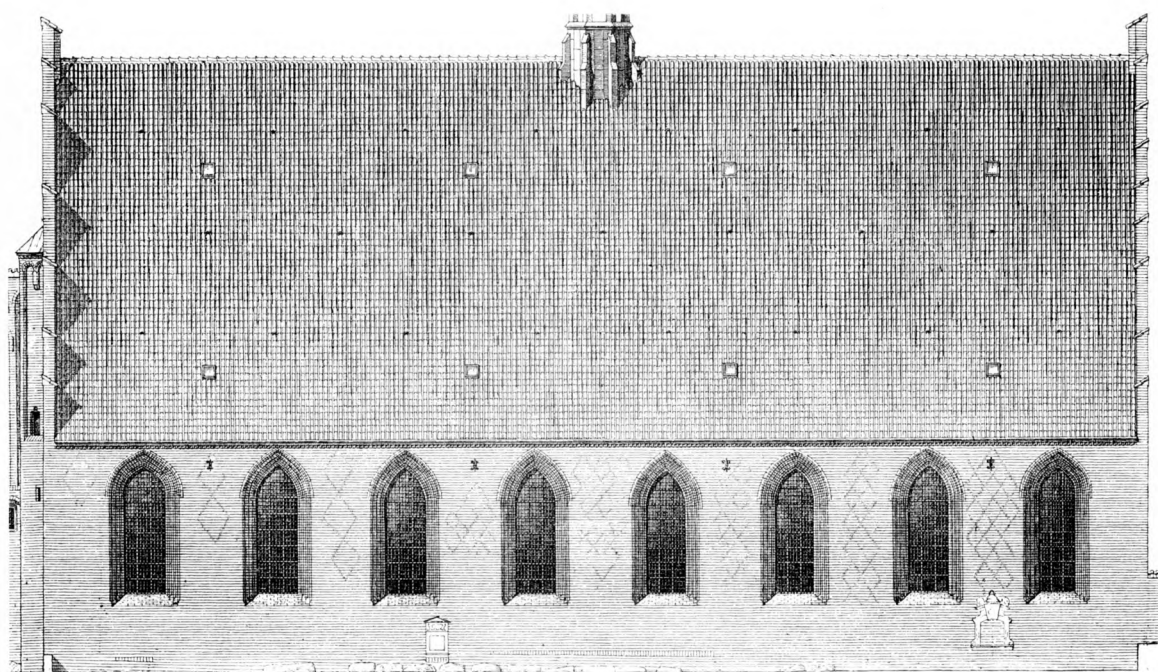
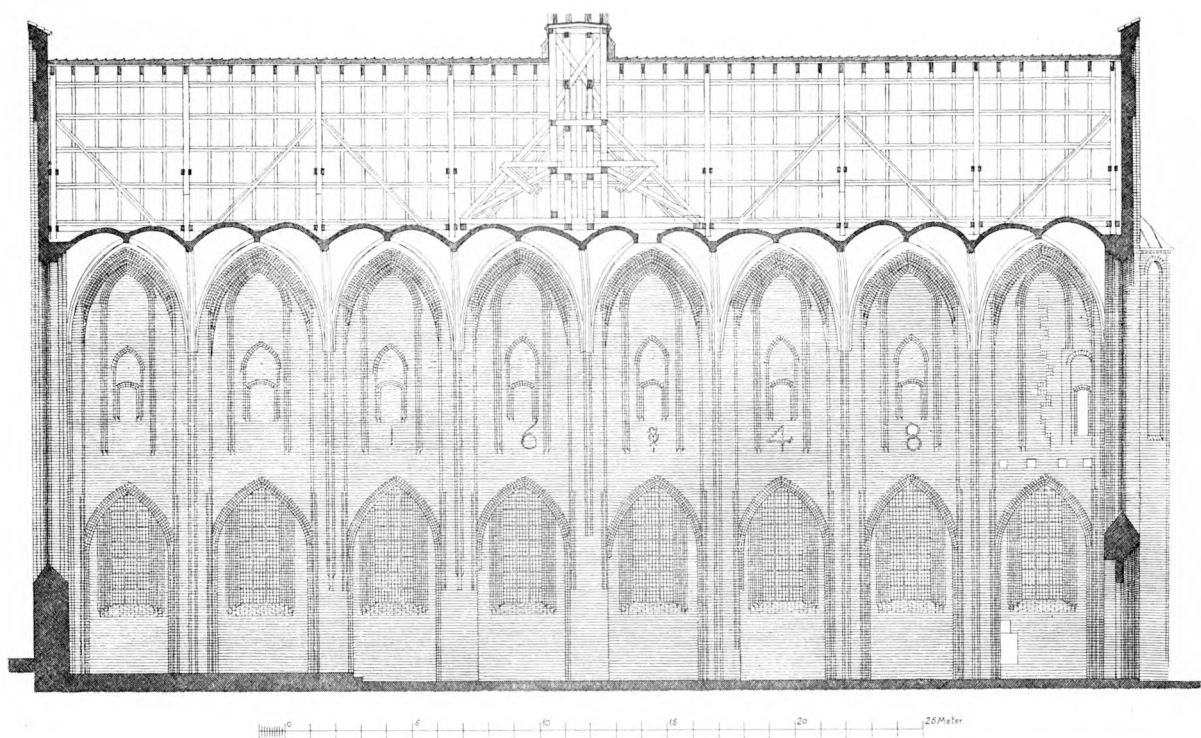
byggestop i en stor bygning, hvor alle mure har været i arbejde på een og samme tid; for dette borger de ensartede formsten, der optræder foruden i alle hjørner, døre etc. Men hvis der var tale om en forudset standsning af byggeriet, måtte skellet i murværket ligesom tilfældet er ved andre store byggeforetagender have fulgt en anderledes klar linie end tilfældet er i S. Marie. Her taler liniens bølgende forløb (fig. 15), der f. eks. giver sig udslag i, at de profilerede karme i samme vindue holder op i forskelligt niveau, om en standsning, som ikke var forudset. Årsagen til den pludselige indstilling af arbejdet på tre af anlæggets fløje og de deraf følgende ændringer i helhed og detaljer kan vanskeligt være andet end den brand, som ramte klosteret 1450. Det er da sandsynligt, at vi gennem kirkens bølgende skellinie skimter byggestadiets konturer søndagen før pinsedag (17. maj), da ilden hærgede. I kongebrevet, som få dage senere beretter om branden, siges det ganske vist, at klosteret blev ødelagt i grunden. Men for det igangværende stenbyggeri, hvor alene stilladser og bygge-

materialer af træ, har kunnet nære ilden, er det dog udelukket, at murene kan være blevet beskadiget så stærkt, at de har måttet nedrives til grunden. Anderledes har det været med de formentlig letbyggede, midlertidige boliger og økonomihuse, som karmelitterne må have benyttet, mens de byggede. Sådanne huse har været et let bytte for ilden, og det er snarere arbejdet med genrejsning af dem, der har givet anledning til en stilstandsperiode i stenbyggeriet end teglmurenes beskadigelse af branden. De omfattende ændringer i øst- og nordfløjen, der spores efter arbejdets genoptagelse, taler for en standsning af relativ stor varighed. Forholdene i østhuset gør det endvidere klart, at man ved arbejdets genoptagelse gav kirken og hvad dertil hørte (sakristi og tårn) første prioritet. Netop for tiggermunkene har det været af stor betydning at fremme byggeriet på dette afsnit, således at de kirkelige handlinger, hvoraf store indtægter flød, kunne komme igang.

Efter branden synes klosterets bygningshistorie⁷⁵ at have fået følgende forløb: hele kirken og den del af østfløjen, som er sakristi (med overetage), samt de dertil hørende tre fag af fratergangen (med tårnet over det sydligste) er fuldført før resten af østfløjen, når bortses fra den ældre kælder, som synes samtidig med kirkens påbegyndelse. Yngre end kirken er da resten af østfløjen, som må have rummet kapitelsal og munkeceller; men allerede ca. 1500 ændredes fløjens udformning fuldstændig ved indretning af den nuværende kapitelsal, Laxmandssalen, og »musikstuen« over sakristiet. Ved denne ombygning blev østfløjen 16 skifter højere end nord- og vestfløjen; men en lodfuge ved kirkens nordøsthjørne viser, at østfløjen fra begyndelsen var af samme højde som de andre. Svarende til østfløjens lave skikkelse findes der på kirkemurens nordside en tilbagetrædning eller afsats i muren, som ligger i niveau med et materialeskift i østfløjens vestmur og omgangens mur samt vistnok en etagedeling i tårnet. Disse spor kan stemme med en fladloftet afdækning af musikstuen, før den fik sine nuværende hvælv cirka 1500, og da forsvandt antagelig den øvre del af tårnet over korsgangens hjørne. Yngre end kirken er tillige hele vestfløjen, hvoraf muren mellem vestgavlne på kirken og det ældste nordhus som nævnt var første etape; muren var forberedt med fortandinger i kirken, og den har været klosterets lukke mod vest, indtil fløjen med de mange hvælvede rum rejstes på dens yderside omkring eller kort efter 1500.

Kirkefløjens helstøbte karakter vidner om, at byggestoppet her ikke har været af lang varighed. Det samme gør den forholdsvis ringe forskel i materiale og teknik under og over »brandlinien«. Da man genoptog byggeriet, fulgte man de oprindelige byggeplaner, og de små ændringer i formstensmaterialet blev ikke af betydning for bygningens helhed. De kan kun tages som tegn på, at

På følgende side: Fig. 9—10. S. Marie kirke. Langsnit, set mod syd, og sydfacade. 1:300. Målt af A. Frederiksen 1900—07 til Ældre nord. Arch. 6. serie, 1. rk, her, som ved de følgende opmålinger fra 1900—07, reproduceret efter originaltegningerne i Nationalmuseet.

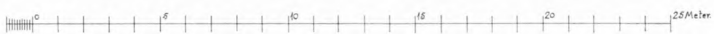
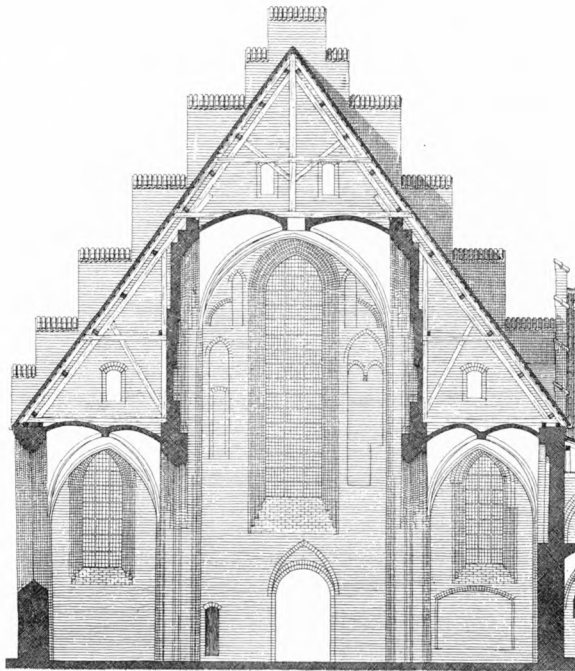
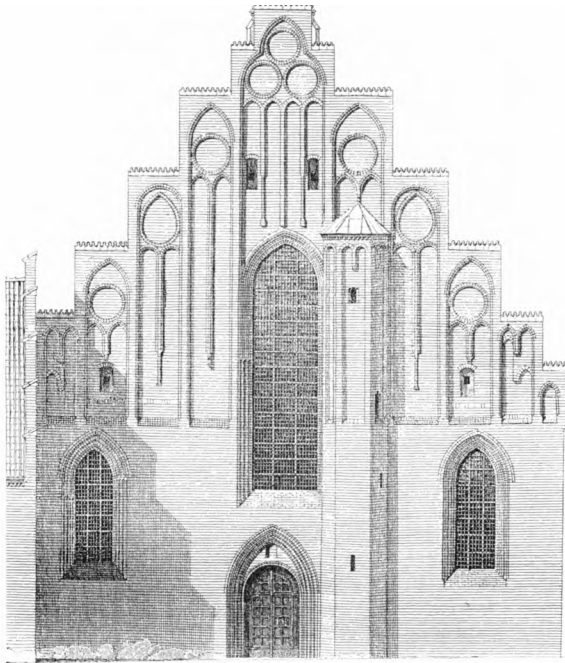

Fig. 11-12. S. Marie kirke. Vestfaçade og snit set mod vest. 1:300. Målt af A. Frederiksen og J. Tvede 1900—07 (sml. fig. 9).

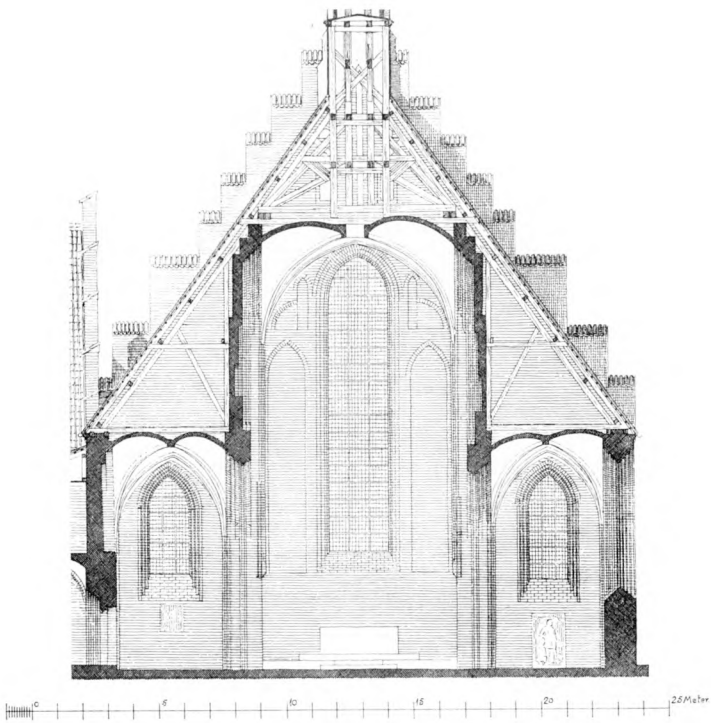
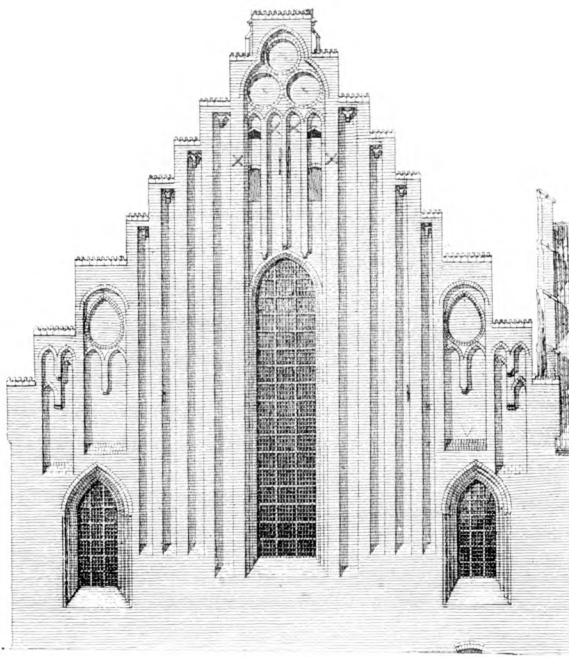

Fig. 13—14. S. Marie kirke. Østfaçade og snit set mod øst. 1:300. Målt af A. Frederiksen 1900—07 (sml. fig. 9).

man har forenklet teglproduktionen, hvilket i øvrigt også skete på et senere tidspunkt. I den store øvre del af bygningen findes også spor efter byggestop, men ingen af dem er så gennemgående som den horisontale bølgelinie. De dækker kun over midlertidige ophold fremkaldt af selve byggeriet, f. eks. hvælvs-
slagning i eller overdækning af sideskibe etc. Efter branden arbejdede man også bygningen rundt, men dog således, at nordmuren, der lukkede mod kloster-
gården, og gavlene altid var et stykke længere fremme end resten. Arbejdet på arkadepillerne er begyndt fra øst, og ved afsætningen er der sket en mindre
fejl, hvis opretning navnlig ses i højkirkemurenes vestre del. For at ramme
fortandingerne i den allerede opmurede vestgavl har man måttet give høj kir-
kens mure nogle småknæk i de vestre fag. Men det var ikke blot retningen,
der voldte vanskeligheder; skiftegangen i vestgavlen var forskellig fra den i
høj kirkemurenes østre del; i nordsiden klaredes det nogenlunde let, men i syd-
sidens vestligste fag måtte man gribe til et ganske indviklet mønstermurværk
for at formidle overgangen. Det er muligvis disse vanskeligheder, der har givet
sig udslag i et noget uklart skel på tværs af kirken mellem femte og sjette fag
fra øst. Såfremt de små spor, som nu kan iagttages på dette sted, er sam-
hørende, kan forklaringen være følgende: stillet over for visse vanskeligheder
i vest kan man have valgt at fremskynde afslutningen af de fem østre fag. Alt
i alt er der dog over den horisontale bølgelinie ikke tale om noget egentligt
byggestop, før hele langhuset var bragt under tag.

Kirkens datering. Med holdepunkt i forløbet af det horisontale skel, der følges
kirkebygningen rundt samt delvis i sakristi og tårn, de tilstødende klosterfløjes
bygningshistorie samt dateringen af sognekirken S. Olai (p. 56), der på talrige
punkter står i kunstnerisk afhængighedsforhold til karmelitternes kirke, må
man slutte, at klosterbyggeriet er kommet igang hurtigt efter pavens stad-
fæstelsesbrev 1431. Endvidere, at murværket ved branden 1450 var nået om-
trent til det på fig. 15 angivne stade, og at kirkebyggeriet på bekostning af
arbejdet med de andre klosterfløje er blevet genoptaget hurtigt efter branden.
Intet i kirkemurenes store øvre del taler for nogen yderligere standsning af
betydning, og ud fra kalkmalerierne må man slutte, at kirkebyggeriet var til-
endebragt senest o. 1485; hertil kommer så de ændringer ved tårn og sakristi,
som kan være affødt af østfløjens ombygning o. 1500.

Materialet. Murene står på en syld af jævnt store kampesten, som kun er
synlige under kirkens sydvestre del⁷⁶. Murværket er af munkesten, og de tykke
mure er rejst i pakmursteknik, de tynde i fuld mur; under sideskibstagene,
hvor de åbne bomhuller ses i hvert 11. skifte, står fugerne glattede eller skråt
indtrykkede; enkelte steder ses lidt fugeridsning. Udvendig og i kirkerummet
er der næppe ret mange gamle fuger, og de er under alle omstændigheder svære
at skille ud fra restaureringens. Munkestenenes mest gængse mål ligger på

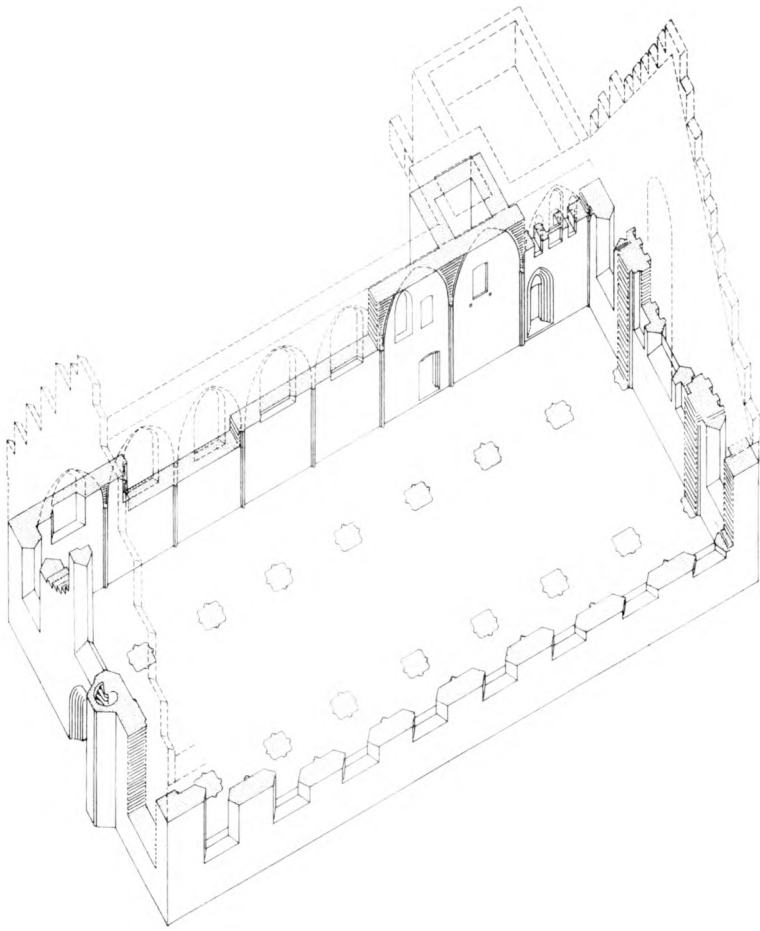

Fig. 15. S. Marie kirke. Aksonometrisk fremstilling af den formodede byggesituation ved arbejdets genoptagelse efter branden 1450 (p. 310). Tegnet af El. M.

26—27x12—13x8—9 cm (20 skifter = 100—109 cm); der findes dog mange kortere sten, 25—26 cm, som navnlig træffes i murværk fra før branden; der ses også enkelte længere sten, på o. 28 cm, men denne lidt længere og tilsvarende bredere og tykkere sten er mest karakteristisk for tiden efter branden. Overalt er det tydeligt, at de mindst brændte (og derfor lidt større sten) optræder indvendig, i beskyttede mure. Skiftegangen varierer, *munkeskiftet* er fremherskende, ofte med tre—fire løbere på rad, ja, hist og her i murværk, som ikke har skullet ses, op til otte løbere på rad og række. *Polsk skifte* (løber—binder—løber) træffes også, men tilsyneladende kun efter branden; det er benyttet foroven i kirkens vestmur, og overgangen fra munkeskifte til polsk skifte følger samme horisontale linje, som angives af formstensændringerne. Denne sjældne skiftegang er ved S. Olai benyttet til bl.a. Oxes kapel, der må være opført inden for perioden o. 1454—1474 (p. 63). I S. Maries ydermure er der

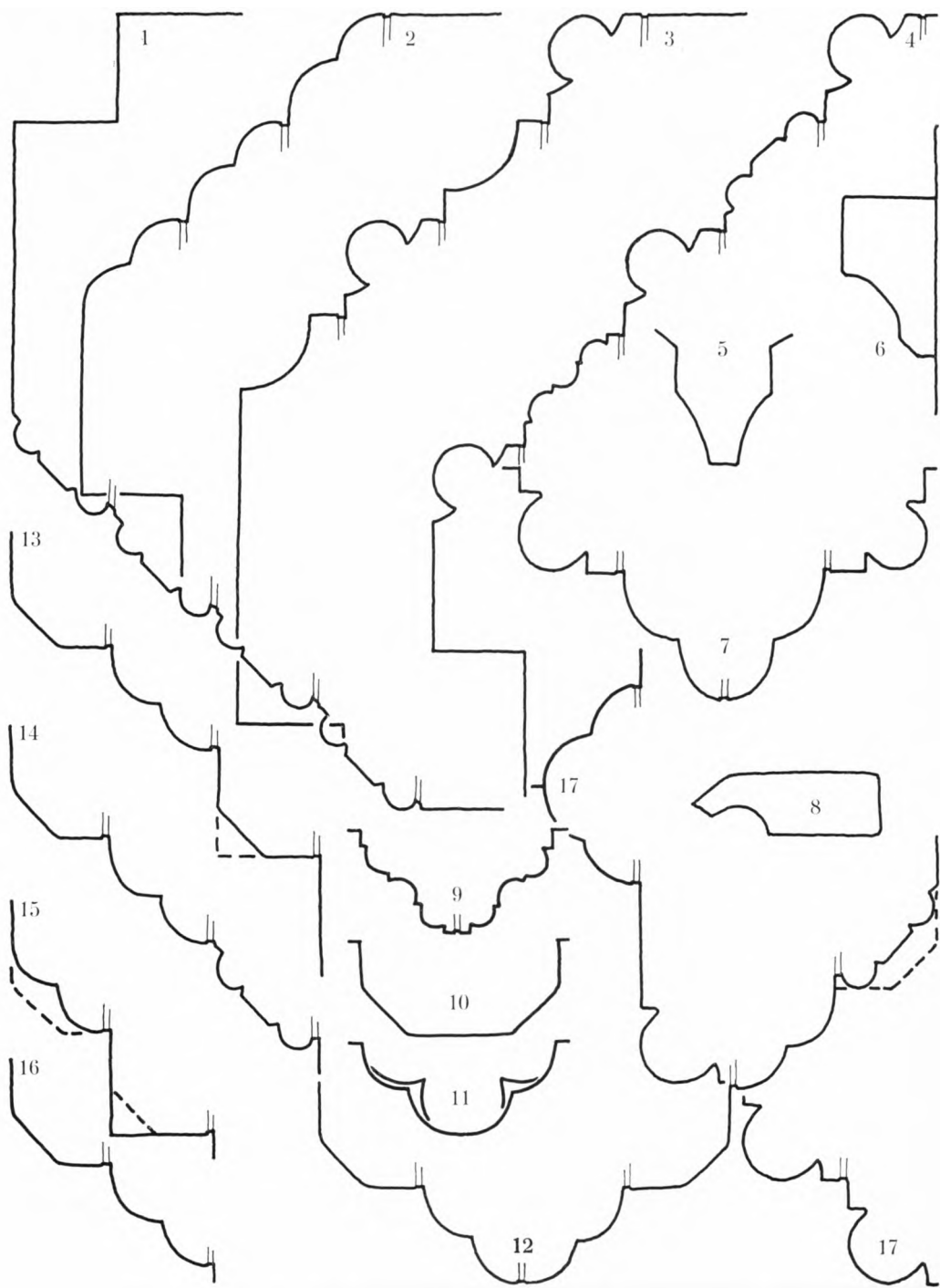

Fig. 16. S. Marie kirke. Profiler. 1:10. Tegnet af El.M. 1. Sakristidør. 2. Østre dør mellem nordre sideskib og korsgang. 3. Vestre dør samme sted. 4. Midtskibets vestportal. 5—6. Ribbe og konsol i Laxmandssalen. 7. Vestre vægpille i sakristi. 8. Vandnæseprofil, målt efter sten i bymuseet; muligvis fra karmelitternes sygehus. 9—11. Hvælv- og arkadeforlæg fra vægge og arkadepiller; 10—11 målt efter sten i bymuseet. 12. Arkadebuer; overst i sydsidens 1.—2. og 4.—5. fag fra øst er det ydre led affaset. 13. Bueslag mellem højkirkens nordre vægpiller; 8. fag fra øst har rektant inderst. 14. Bueslag mellem højkirkens søndre vægpiller. 15. Høj kirkeblændinger i nord, de 3 østre fag, punkteret linje de 5 vestre fag. 16. Højkirkeblændinger i syd. 17. Ydre (= indre) karmprofil af gavlvinduerne i nordre sideskib og det østre i søndre sideskib.

anvendt mange hårdtbrændte, undertiden næsten cindrede sten, som fortrinsvis er benyttet til bindere; det er karakteristisk, at de i det ældre murværk indgår som bindere i det normale munkeskifte, dvs. uden tilløb til mønstermuring, hvorimod de i yngre murværk er brugt til at fremkalde forskellige former for rudemønstre i façaden (sml. S. Olai, p. 74). *Formsten* træffes i ret stor mængde (fig. 16), stærkest varieret og rigest leddet i de nedre dele, enklere i de øvre og her jævnligt afløst af en simpelt affaset sten, en forenkling, der har en tydelig parallel i S. Olai. *Teglstemplet* fra denne kirkes sakristi (p. 97) genfindes i S. Marie, i nogle sten vestligt i nordre højkirkemur, der hører til kirkens yngste murværk. I første fag fra øst af søndre højkirkemur, ses ind mod kirken den fig. 17 afbildede sten; den har på fladen kronede minuskler, måske sammenskrevet A I, alt indridset før brændingen. Der er endvidere grund til at omtale en del løse *sten med forskellige (før brændingen) indridsede billeder og navne. Det vides ikke, om de stammer fra kirken eller klosterfløjene, men de er udtaget af anlægget under sidste restaurering. To nu forsvundne sten har i følge indberetningen stemplede navne, henholdsvis »Maria« »Maria« og »Maria« »Pater«. Af de bevarede har een aftryk af tre middelalderlige nøgler, på en anden læses »Maria« skrevet med minuskler, som fylder hele den ene flade, og på en tredie »Iesus nazaren(us) rex« med fraktur⁷⁷. De sidste fem har hver et billede af tre- eller firmastede skibe fra det første århundrede efter klosterets grundlæggelse (fig. 18—21, 23)⁷⁸.

Karmelitterne havde deres eget teglværk, og det er vel muligt, at det indstemplede »Maria« har været deres mærke, men det er sandsynligt, at de også har købt sten andre steder, jfr. det med S. Olai fælles teglstempel. Karmelitterne solgte deres tegllade i Helsingør til Sander Leiel 19. juli 1530⁷⁹. Den har muligvis stået på den jord mellem klosteret og Kongensgade, der o. 1550 betegnede »en have, der kaldes teglbakken«⁸⁰.

Langhusets arkitektur. Den præcision i plan og detalje, som præger kirkebygningen fra gavl til gavl, stemmer godt med de bygningsarkæologiske forhold: at kirken i sin fulde udstrækning har stået under stillads på samme tid. Regelmæssigheden i den otte fag lange bygning brydes kun på eet afgørende punkt:

Fig. 17. S. Marie kirke. Teglsten med indridsninger. Efter akvarel af J. Tvede 1906, i Nationalmuseet (p. 313).

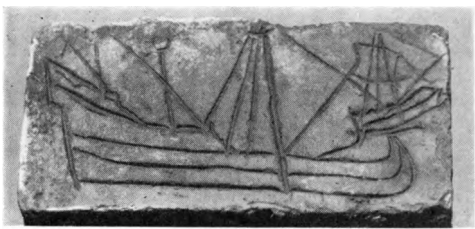

Fig. 18.

Fig. 19.

Fig. 20.

Fig. 21.

Fig. 18—21. S. Marie kirke. *Teglsten med indrissede 3—4 mastede skibe fra det første århundrede efter klosterets grundlæggelse (p. 313). Stenene er som flere andre udtaget af kirke eller kloster ved restaureringen 1900—07 og nu sammen med den på fig. 23 afbildede deponeret i Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Fot. Piotr Friedrich 1965.

den totale mangel på nordvinduer. Dette er imidlertid en naturlig følge af kirkens placering i det firfløjede anlæg, hvis omløbende korsgang har hindret anbringelsen af vinduer i nordre sideskibs langmur. Her finder man i stedet de døre, der formidler adgangen mellem kirke og kloster og mellem kirke og tårn—sakristi. De manglende nordvinduer bevirker, at rummets belysning er meget uensartet. Det mørke nordskib kontrasterer stærkt med det lyse i syd, og i midtskibet får lyset fra de store gavlvinduer en dominerende og blændende karakter. Højkirken, der er uden vinduer som følge af det store fællestag, der dækker de tre skibe, virker lidt dyster. Kontrasterne i rummets belysning er forstærket meget ved fjernelsen af hvidtekalken i forbindelse med restaureringen; det ses tydeligt ved sammenligning mellem fotografier fra før og efter. Den nuværende tilstand stemmer ikke helt med Boesens udtalelse 1757 (p. 141), »at man vil rose denne kirke for sin lyshed og nethed«, men man kan stadig slutte sig til fortsættelsen, at den er »meget smuk i tilskuernes øjne«.

Ydre. S. Marie har ingen støttepillere som S. Olai, og den regelmæssige indre fagdeling understreges i sydmuren alene af de harmonisk anbragte vinduer. Rummets længdedeling i tre skibe, hvoraf det midterste er dobbelt så bredt og højt som sideskibene, aflæses i gavlenes tre vinduer, hvis højde er afstemt efter de respektive skibes højde. Virker kirken mod syd lidt tung og trykket af fællestaget, så er det helt anderledes, når man betragter den fra øst og vest. Her har fællestagets følgesvende, de vældige gavlflader, inspireret bygmesteren

Fig. 22.

L. L. 1965

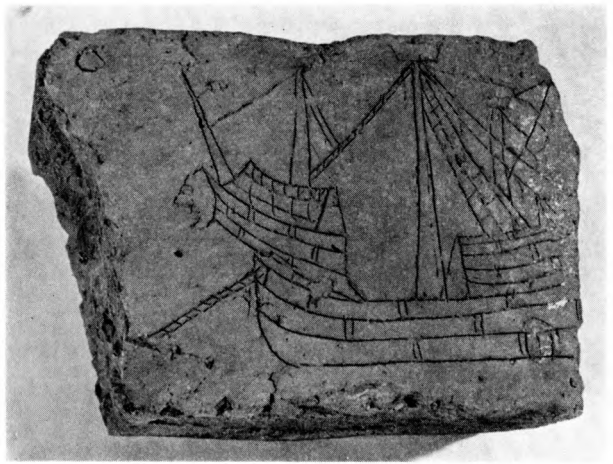

Fig. 23.

Fig. 22—23. S. Marie kirke. *Teglsten. 22, med aftryk af tre nøgler; opbevares i den vestre klosterfløjs såkaldte konestue. 23, med indridset skibsbillede (sml. i øvrigt fig. 18—21 og p. 313).

til blændingsdekorationer af en sjælden kvalitet. Helt enestående er den strengt symmetrisk opbyggede østgavl (fig. 5). De usædvanlig dybe, slanke blændinger udgår ikke fra trekantgavlens fodlinie, således som det er reglen, men helt nede fra midtskibsvinduet sål, og de fremkalder i morgensolen en forbløffende rig vekslen mellem lys og dyb skygge omkring den langt bredere midtblænding. Den har sål fælles med vinduet, som optager de nedre trefemtedele af blændingens højde; resten er underdelt på stavværksagtig manér, der er som en videreførelse af det sprosseværk, vinduet engang har haft (p. 324, 325); tre hængestave adskiller fire blændinger kronet af tre cirkelblændinger, som grupperer sig under hovedblændingens trekløverformede afslutning. Hele dette parti, der i udstrækning svarer omtrent til midtskibets bredde, flankeres af to gange to blændinger på sideskibsgavlene; disse fire blændinger, der har deres sål lidt over og under sideskibsvinduernes issepunkt, er tvedelte, de to inderste under en dråbeformet blænding. Midtgruppens lave udgangspunkt gør det klart, at gavlens komposition hører hjemme i tiden forud for branden 1450 (sml. fig. 15).

Vestgavlen er helt anderledes (fig. 7); også den er rigt udformet og for øvrigt mere nuanceret i blændingsafslutningerne, hvortil kommer en udbredt anvendelse af vidtforskellige formsten, måske restpartiet fra kirken. Men den er ikke så markant som den østre, der i en sjælden grad repræsenterer den vertikalisme, som er den høj- og senmiddelalderlige arkitekturs ideal. Vestgavlen har en vandret deling, idet alle blændingers sål er anbragt i højde med sideskibenes murkrone, og derved minder den langt mere om andre danske blændingsgavle end den østre. Dog domineres gavlen ikke af den vandrette linie, fordi denne er sprængt af midtskibets store vindue og den tresidede ud-

Fig. 24. S. Marie kirke. Indre, set mod øst.

L. L. 1961

Fig. 25. S. Marie kirke. Indre, set mod vest.

L.L.1961

bygning med trappen (p. 328). Den sidste er ligesom presset ind i gavlen på en alt for snæver plads, — den har ikke blot skubbet dør og vindue nord over, men også slugt vinduets søndre karmfals; på trods heraf er det sandsynligt, at bygmesteren ved dette brud på den symmetriske opbygning har villet give gavlen en øget spænding og interesse. — Den del af trappehusets murflader, der hæver sig over taggavlens fodlinie, er helt opløst i blændinger, hvis nære kontakt med gavlens blændingsdetaljer knytter den lille udbygning endnu nøjere sammen med vestfronten. Af gavlens elleve blændinger er de to yderste smalle og spidsbuede (den nordre næsten skjult af klosterets vestfløj); de øvrige har en stavværksagtig underdeling i lighed med den på sideskibenes østre gavle. Dog er midtblændingen over vindueshøjde ligesom den tilsvarende i øst underdelt af tre hængestave; den videre lighed mellem gavlens to midtblændinger skyldes Storck, der ved restaureringen genopbyggede taggavlens øvre del; den var fjernet ved opførelsen af et tårn 1589 (sml. p. 332). Fornyelsen omfattede afslutninger på de fem midterste blændinger, men kun for de to ydres vedkommende var der forlæg for en nedad afrundet blænding over tvædelingen; om det på de levnede spor kunne afgøres, hvorvidt den oprindelige form havde været cirkulær eller dråbeformet, vides ikke. Sideskibenes langmure har nu som oprindelig en udkragende savskiftegesims; de øverste skifter i syd stammer fra 1907⁶⁶.

Indre. Syv par arkadepiller deler langhuset i tre skibe, hvert med otte hvælv. Over de spidsbuede og falsede arkader, der skaber adgang mellem midt- og sideskibe, er der i midtskibet i hvert fag anbragt en høj, spidsbuet vægblænding; dens top når helt op til de falsede, profilerede spidsbuer, der forbinder arkadepillernes opgående del. Vægblændingerne har affasede lodrette karme og stik af retkantede eller profilerede sten (fig. 16.15—16); forinden i hver er der en fladbuet åbning under spidsbuet spejl, begge med affasede karmled. Disse åbninger gav fra første færd lys ind til sideskibenes tagrum, men blev senere forsynet med lemme⁸¹ og til sidst tilmuret; den vestligste i nord er dog stadig åben og benyttes nu som adgang til nordre tagrum. Det regelmæssige system for opbygning af midtskibsvæggene er kun brudt, hvor funktionsmæssige forhold gjorde sig gældende. I nordsidens femte fag fra øst er der i stedet for den fladbuede åbning en lille, fladbuet (tilmuret) dør og lidt vest for denne en cirkelblænding (sml. kalkmalerier). Døren har ført til sideskibets tagrum og må have været tilgængelig fra et oprindeligt pulpitur, der har siddet i dette fags nordside og hvilet på fire kraftige bjælker, hvis aftryk endnu ses i muren. Denne dør har formentlig været den ældste adgang til nordre tagrum, mens man kom til det søndre fra en slank, fladbuet dør i sydsidens vestligste fag, hvor fire endnu synlige bjælkehuller også røber tilstedeværelsen af et tulpitur. På dette pulpitur udmundede den nu tilmurede dør fra spindeltrappen i vestgavlen

Fig. 26. S. Marie kirke. Et fag af højkirkens nordvæg (p. 318).

L.L. 1961

(p. 322). Nu kan man kun komme til disse loftsrum ved hjælp af en løs stige på det nuværende orgelpulpir. Også midtskibets to endevægge prydes af blændinger af forskellig form. To dybe spidsbuede flankerer midtvinduet i øst fra dets sål og til ret stor højde, således at der fremkommer en tregruppe; en lignende er dannet i højde med vinduets bueslag, hvor det yderste stik i vederlagshøjde er koblet sammen med en lille, slank spidsbueblænding, til hvis yderside der slutter sig en mindre dyb kvartcirkelblænding. I vestgavlen, hvor blændingerne på grund af døren udgår fra større højde, er de knap så regelmæssige som i øst. Den søndre omslutter døren til spindeltrappen, hvorfra man via pulpituret kom ind i søndre tagrum.

Tvedelingen af høj kirkemurene fremkaldt af arkadebuer og vægblændinger genfindes på en helt anden måde i nordre sideskibsvæg, der ikke som den søndre optages af vinduer. Den vandrette tvedeling af nordvæggen hænger nøje sammen med klosteret og den to stokværk høje korsgang. Delingen følger det niveau, der angives af gulvet i korsgangens øvre stokværk. Under denne linie findes der i nordre sideskibsvæg kun døre, een i første fag fra øst til sakristiet, een i tredje og ottende fag til korsgangen, mens de resterende fag er ubrudte. Over linien har derimod alle fag døre, blændinger eller begge dele. Første fag fra øst optages af en spidsbuet tregruppe, hvis midtblænding om-

slutter en fladbuet (tilmuret) åbning til musikstuen over sakristiet (p. 326). Andet og tredie fag har hver en fladbuet dør til henholdsvis tårnets (p. 329, 322) og korsgangens andet stokværk; disse tre åbninger er nu tilmurede. Vest for døren i tredie fag findes en dyb, slank og spidsbuet spareblænding svarende til betydelig bredere blændinger i fjerde til sjette fag; heri blev der 1598 udhugget vinduer (sml. p. 332). Også de to vestligste fag har store spareblændinger, men af en anden og rigere udformning; både her og ved tregruppen i det østligste fag er karmene rundstavprofilerede indtil den højde, murværket havde nået ved branden 1450 (sml. fig. 15).

Ligesom tilfældet er i S. Olai, spores der her en forenkling i det anvendte formstensmateriale, efterhånden som byggearbejdet skred frem. Der er blot den forskel, at mens forenklingen i S. Olai er mærkbar både fra øst mod vest og nedefra opfejer, er næsten kun det sidste tilfældet i S. Marie, et forhold, der naturligvis hænger sammen med forskellen i de to kirkers opførelsesmåde. I S. Marie optræder de rigeste profiler under brandlinien; først da man tog fat efter branden, skred man til en forenkling af formstensprofilerne. Det vil ikke sige, at man forenkledede dem alle, men antallet blev nedsat og nogle gjort simplere. Hist og her fandt man også anvendelse for småpartier, som formentlig har ligget færdigbrændte, da katastrofen indtrådte.

Fordelingen af formstenene er i store træk følgende: i langhusets fire hjørner er som ribbeforlæg benyttet en rundstav, der over brandlinien får større tykkelse og mindre indskæring (sml. bl. a. fig. 16.7). Den tynde rundstav genfindes indtil samme højde i nordre sideskibsvægs blændinger i første og syvende til ottende fag og i gavlvinduerne med undtagelse af søndre sideskibs vestre. De helsten brede gjordbueforlæg på de to sideskibsvægge har en slags attisk profil (fig. 16.9), som dog i vekslende højde (brandlinien) på søndre sideskibsmur afløses af trekløverprofil (fig. 16.11 og 12). De kvadratiske arkadepiller og de to par vægpiller i øst og vest har på hjørnerne en sten med to rundstave skilt af skråfas (fig. 16.14). Arkadepillernes gjordbueforlæg mod nordre sideskib har den attiske profil, mod søndre sideskib derimod enten affaset (fig. 16.10) eller attisk med overgang til trekløver (kun sjette og syvende pille). Mod midtskibet er gjordbueforlæggene affaset på nordrækkens fire og sydrækkens fem piller fra øst; de resterende har profilskift, i nordrækken fra attisk til affaset, i sydrækken fra attisk til trekløver. Samtlige forlæg for arkadebuernes midtled er som dette trekløverprofilerede, de øvrige led i buerne har forskellige profiler (fig. 16.12). Dobbelttrundstaven, i virkeligheden en halv trekløver, og den enkle affasede sten er dominerende i højkirken (sml. fig. 16.12—16). Profilen med fas mellem to rundstave, der som nævnt findes på alle arkadepillernes hjørner, følger også arkadepillernes opgående del mod midtskibet; men profilen afløses af en fas i vekslende højde, forskellig i syd og nord; disse profilændringer

Fig. 27. S. Marie kirke. Hvælv i højkirken (p. 321).

L. L. 1961

følger dog anderledes klare linjer end dem lavere i bygningen, som branden må have forårsaget, og de må snarest tages som bevis for, at man har fremmet fuldendelsen af bygningen på bekostning af detaljernes rigdom. Mange forlæg for gjordbuer og arkader var i tidens løb hugget bort forneden i forbindelse med anbringelse af epitafier og lukkede stole; overalt, hvor der fandtes spor, er de retableret af Storck. På de tre østre arkadepillepar synes forlæggene mod midtskibet dog aldrig at have begyndt ved gulvet; dette kan stå i forbindelse med den oprindelige møblering af det nedennævnte liturgiske kor, enten med bænke eller sidealtre.

Langhusets tre gange otte *krydshvælv* er ensartede og stort set samtidige med murene; de to vestligste sideskibshvælv måtte delvis fornyes 1906⁶⁶, formentlig som følge af tårnets ødelæggelser (sml. p. 333). Hvælvkapperne hviler direkte på forlæg i murene, men i midtskibet føles det, som om de har skjoldbuer, fordi de udspringer lige over de spidse buer, der forbinder vægpillerne. Gjordbuerne er helstens og affasede, ribberne kvartstens og retkantede. Kun eet hvælv har særlig markeret top; det er midtskibets femte fra øst, hvor ribberne mødes om en åben slutring (diameter: trekvart meter, sml. S. Olai, p. 82). I mange svikler ses åbne ventilhuller (sml. kalkmalerier p. 348), mens

andre huller højere oppe i kapperne skjules af metalplader som i S. Olai; disse plader stammer muligvis fra 1744 og må i så fald have været smykket med stjerner, mens en stor plade med sol har dækket slutringen i femte fag (sml. p.334). Forud for hvælvslægningen i sideskibene er der sket en stadig synlig tilretning af de ved murenes rejsning afsatte hvælvforlæg. Det ses bedst på arkadepillerne mod søndre sideskib; de fem eller seks øverste skifter i de lodrette gjordbueforlæg dækker over de oprindelige kappeforlæg og må derfor være indhugget sammen med opmuringen af hvælvene. Den lave højde stemmer med skift i rundstavprofil i sideskibets nordøsthjørne. Hvælvningernes overside, der har helstens overribber med trinkamme, er ved sidste restaurering oversmurt med asfalt og cementmørtel.

Det liturgiske kor. Selv om kirkebygningen ikke har et særligt korparti i arkitektonisk forstand, har der i dets indre været udskilt et liturgisk kor. Det har antagelig omfattet bygningens østre halvdel, således at en art afskilring må have gået tværs over langhuset ud for det midterste par arkadepiller. Herpå tyder dels de manglende gjordbueforlæg forneden på arkadepillerne i østre halvdel, dels placeringen af orgelpulpituret i nordsiden af femte fag fra øst, dvs. lige vest for koret, hvor også hvælvingen med den åbne slutring findes. Den er formentlig at opfatte som et aftræk, men kan også have været benyttet i forbindelse med kirkelige handlinger. Endvidere finder en sådan udstrækning af det liturgiske kor antagelig bekræftelse i kalkmaleridekorationen på hvælvene i søndre sideskib (sml. p. 342).

Døre. Oprindelige døre findes kun i nord og vest; af de nordre giver døren i sideskibets første fag fra øst adgang til sakristiet, og det er over denne dør, der findes en tregruppeblænding med en (tilmuret) åbning til musiksalen i hver blænding. To andre norddøre forbinder kirken og klosterets korsgang; den østligste, i tredje fag fra øst, har givet adgang til det liturgiske kor, mens døren i det vestligste fag fører til skibet. Fra andet stokværk i korsgang og tårn (p. 320) har der også været adgang til nordre sideskib, hvor der må have været adskillige pulpiture. Den brede, fladbuede og falsede dør til tårnet sidder omtrent midt i sideskibsmurens andet fag fra øst, og den noget slankere (ca. 200x70 cm) til korsgangen sidder østligt i tredje fag; de er begge tilmuret, og den sidste er helt fornyet i forbindelse med ommuringen af den ydre halve sten ved sidste restaurering. I vestgavlen findes hovedportalen, der på grund af trappehuset er forskudt noget mod nord i forhold til midtskibsvinduets akse, samt to døre til trappen, den ene ved gulvet, den anden med sålen i niveau med et forsvundet pulpitur (sml. p. 319). Endelig er der i nordre høj Kirkemurs femte fag fra øst en fladbuet, tilmuret dør til sideskibsloftet (p. 318). De mere underordnede døre er ganske enkle, men sakristidøren og de tre yderdøre har rigt profilerede karme (fig. 16.1—4), der kun for den førstes vedkommende

Hude fot.

Fig. 28. S. Marie kirke. Kirkens indre, set mod nordre sideskibs 1. fag fra øst. Over døren til sakristiet ses blændingsgruppen med den tilmurede åbning til musikstuen (p. 326).

vender mod kirken. De er alle spidsbuede, de tre nordre med fladbuet lysning, den vestre med rundbuet lysning, under spejle. Den meget velbevarede sakristidør med farverester på karmene (sml. kalkmalerier) har senere i spejlet fået anbragt et maleri af Caspar Keilhau (sml. malerier), men bag dette findes rester af en to-linjet, kalkmalet *indskrift*⁸² af stor interesse. Den er udført med sort farve på et tyndt hvidtelag, der ligger lige over et lag kalkslam, som er svummet over spejlet ved opmuringen. Indskriften (fig. 29), hvis nederste, næsten forsvundne linje har dobbelte rammestreger, der synes at være ført op langs spejlets sider, bekræfter den historisk kendte efterretning om Erik af Pommern som klosterets velgører (sml. p. 290). På øverste linje står med minuskler og stort initial »Eric(us) VII«; den nederste linjes begyndelsesbogstaver er »Q(u)i« (dvs. som). Om denne linjes indhold kan man kun gisne, men formentlig har den nævnt kongen som fundator. Indskriften er ikke blot af interesse for klosterets bygningshistorie, men også for danmarkshistorien, fordi den viser, at Erik af Pommern i sin regeringstid eller umiddelbart efter benævntes den syvende.

Døren i tredje fag fra øst er helt fornyet ved restaureringen, og det samme gælder i hvert fald spejl og bueslag over døren i det vestligste fag, som var tilmuret indvendig indtil da. Denne tilmuring stammede muligvis fra S. Maries omdannelse til »Tyske Kirke«; det er sandsynligt, at den 1590¹⁶ nævnte omgangsport til »prattellgaarden, som lig bæres igennem«, gælder den østre af de to norddøre ligesom en anden omtale 1744⁸³, da dørfløjene maledes i forbindelse med en istandsættelse (p. 334). I vestportalen er spejlet og inderkarmene om-muret 1906. Ved denne lejlighed afdækkedes en udvendig niche i spejlet; den er helsten dyb og dens afdækning udgøres af bueslagets inderste stik; på pudslaget i dens bund fandtes spor af en helgeninde (sml. kalkmalerier p. 351).

Ud over disse oprindelige døre er der i tidens løb blevet brudt adskillige andre gennem kirkens sydmur; således nævnes 1700¹⁵ kirkedøren til Johannes' kirkegård (p. 297) og 1829 kommandantens dør⁸⁴. De fleste har formentlig givet adgang til lukkede stole, og alle er nu tilmuret 1807³¹, 1832⁸⁴ og 1907⁶⁶.

Vinduer. Alle kirkens vinduer har falsede karme og spidsbuede stik; omkring det yderste stik i syd- og vestvinduerne er der et prydskitte af løbere. Ved sidste restaurering fik de alle lysning af en trekløverprofileret sten, men det er uklart, om H. B. Storck havde fundet forlæg for en sådan ordning; i hvert fald havde midtskibets østvindue affaset lysningsprofil.

Østgavlens to sideskibsvinduer har ude og inde tredobbelte karmfals af rundstavprofil (fig. 16.17), som løber op i flere af stikkene; dog er de to ydre og indre buer i sydvinduet samt alle nordvinduetts ydre og dets inderste bue af almindelige sten. Det cirka 11,5 m høje midtvindue nøjes helt igennem med retvinklede fals, og på en ejendommelig måde smelter dette vindue derved

L.L. 1965

Fig. 29. S. Marie kirke. Det spidsbuede spejl over doren mellem kirke og sakristi. Rester af kalkmalet stifterindschrift for Erik VII. af Pommern (p. 324, 339).

ind i det omgivende system af smalle, dybe høj blændinger, som udmærker denne gavl frem for nogen anden i riget (sml. p. 315). Af vestgavlens vinduer har det nordre sideskibsvindue som de østre tredobbelte karmfalse med rundstavsprofil, men her standser den i vekslende højde, og karmene føres til vederlagshøjde af retkantede sten, mens buestikkene er affasede. Forholdet i midtskibsvinduet er tilsvarende, blot standser rundstaven længere fra bueverdelagene og går straks over i en affaset sten, som er benyttet til resten af vinduet. Alle disse skift i karmprofiler falder sammen med de andre spor, som tegner billedet af byggestadiet ved branden 1450 (sml. p. 310). Vestvinduet i søndre sideskib, der muligvis er det yngste af alle vinduer, og alle sydmurens vinduer er ensartede, med affasede karmfalse; i de tre vestre sydvinduer har bueslaget dog retkantede false, der er muret af vekslende røde og mørkbrændte sten.

Stavværk. 1814³¹ omtales den midterste, store murstenspost i midtskibets østvindue som faldefærdig; det kunne tyde på, at vinduet havde haft mindst tre lodrette stave, hvilket ville stemme med blændingsinddelingen, men på ældre fotografier ses kun to lodrette murstensposter. På et måleblad har Storck også angivet forskellige spor af stave, men så skitsemæssigt, at man ikke her kan

hente anden oplysning end den, at lysningskarmen som nævnt var muret med en affaset sten.

Nævnte år blev vinduet tilmuret til omtrent halv højde, og således stod det indtil restaureringen. Midtskibets vestvindue, der 1806³¹ omtales som løstsiddende, var muligvis allerede da tilmuret i totrediedels højde, således som det ses på en tegning af Chr. Hetsch fra 1865 (i Nationalmuseet). Senere blev det helt tilmuret og udvendig forsynet med stavværksagtige blændinger (sml. fig. 3); det genåbnedes af Storck. Vinduesreparationer i øvrigt, og de 1598 udhuggede vinduer i nordre sideskibsmur er omtalt p. 332 f.

Sakristiet ligger i den østre klosterfløjs sydende og er tilgængeligt fra kirken gennem den p. 324 omtalte dør. Overover findes den såkaldte musikstue, hvorfra der har været en åbning til kirken (p. 320), der formentlig har været beregnet for syge og gamle brødre, som herfra har kunnet følge messerne ved højaltret. Sakristiet optager arealet mellem kirke, tårn og kapitelsalen, der i sin nuværende form stammer fra o. 1500 ligesom musiksalen. Det er tidligere nævnt, at sakristiet næppe er bygget før efter branden 1450, men både døren og fortandingen i kirkens udvendige nordøsthjørne viser, at det var planlagt fra første færd, og det kan ikke udelukkes, at østmuren med dens to vinduer er ældre end branden. Også i resterne af det østhus, som var i arbejde før branden, er det muligt at spore fortanding til sakristiets vestmur. Forholdene i sakristiets nordvesthjørne både ude og inde viser, at der, da man gik i gang med sakristiets vestmur, blev bygget ind mod fortandinger i østhusets sydgavl. Inden længe lod man sakristiafdelingen (samt kirken p. 306) nyde fremme på bekostning af det ældre østhus. Fra en højde, der omtrent svarer til ribbedspringet i nordhjørnerne, førtes sakristiets vestmur derpå ind over østhusets tidligere sydgavl, som herefter blev nordgavl⁸⁵ i sakristiet og musikstuen. Et gammelt fotografi (i Nationalmuseet) viser, at man navnlig før restaureringen (fra loftet over kapitelsalen) kunne følge denne taggavls rejsning såvel som sakristiafsnittets højde før østfløjens forhøjelse o. 1500. Tagsporet viser, at korsgangen langs fløjens vestside ikke var inddraget under tagfladen, og der har derfor kun været tale om en foreløbig afdækning af sakristiafsnittet, indtil resten af østfløjen kom til rejsehøjde. Til denne taggavl og fløjens lave højde svarer sporene efter en fladloftet overdækning af musikstuen, og dens tre enkle krydshvælv må høre sammen med fløjens forhøjelse o. 1500. Det samme gælder musikstuens tre østvinduer, hvoraf det søndre er smalt og fladbuet under spidsbuet spejl, mens de to andre er spidsbuede, med affasede karmfalse og større og bredere end noget andet vindue i klosteret.

De to vinduer i sakristiets østmur må derimod være samtidige med muren; de er også spidsbuede, men med rundstavprofilerede karmfalse omtrent som kirkens østre sideskibsvinduer (lysningprofilen er fornyet). Til den takt, som

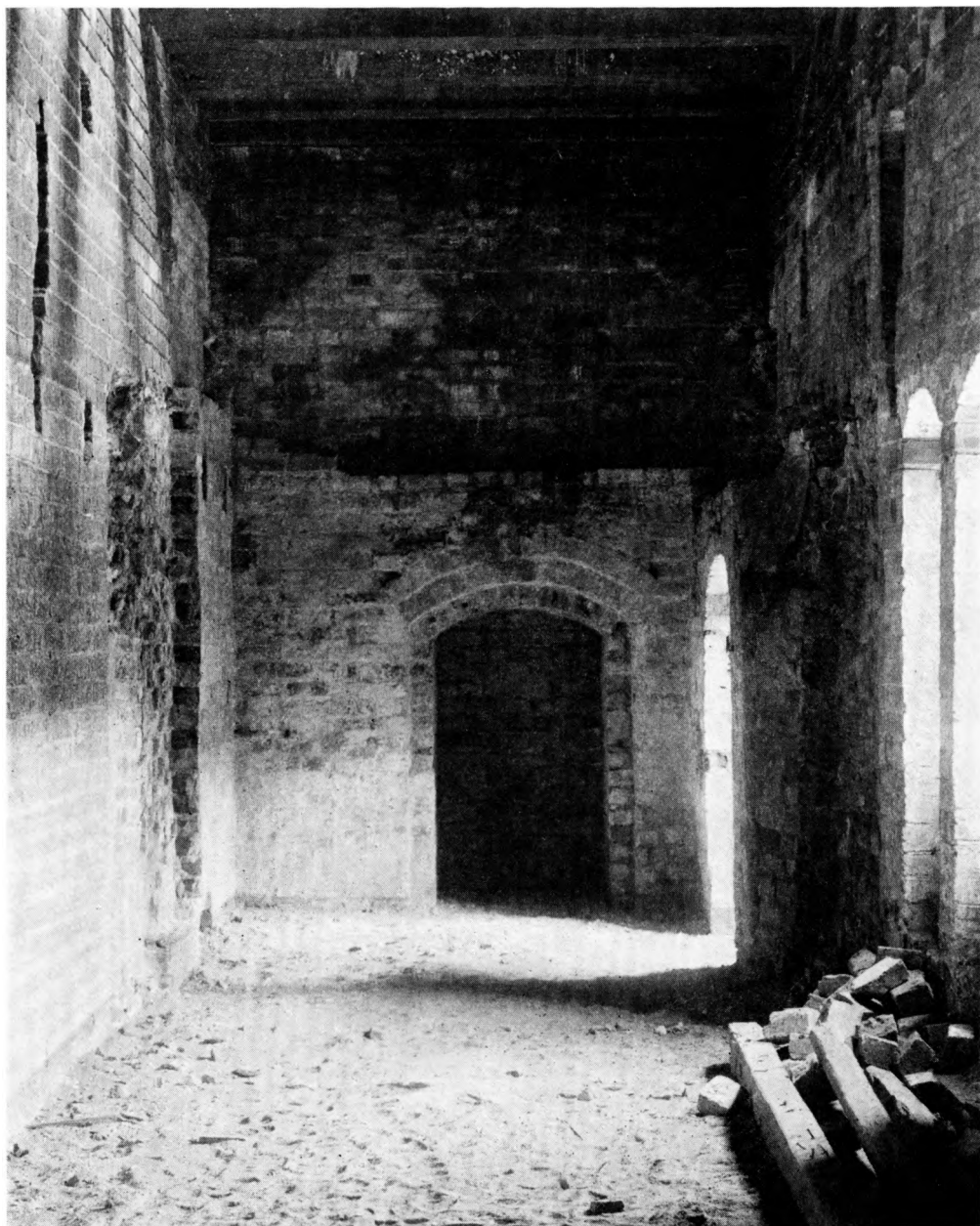

Fig. 30. S. Marie kirke. Korsgangens sydøstre hjørne, andet stokværk, set fra nord. Billedet, der stammer fra tiden før restaureringen, viser det forsvundne tårns øst-, syd- og vestmur, de to sidste med døre til henholdsvis kirke og søndre korsgang. Endvidere ses arrene efter den nedrevne nordmur såvel som spor efter en oprindelig bue eller hvælving (p. 328). Fot. i Nationalmuseet.

disse to vinduer anslår, svarer en overdækning af sakristiets indre med to par krydshvælv, hvis retkantede ribber dels har vederlag i væggene, hvor gjordbuerne hviler på profilerede vægpiller, dels på en midtpille; denne har affasede

led, mens vægpillerne er sammensat af en trekløverprofil og to rundstave. Det kan ikke med sikkerhed afgøres, om disse fire hvælv og midtpillen er oprindelige eller samtidige med musikstuens hvælv.

I tårnets østmur (sml. ndf.), som viser sig i sakristiet, er der to dybe fladbuede nicher, og i resten af sakristiets vestvæg en række af mindre, fladbuede gemmenicher. Også østvæggen har nicher, og det er sandsynligt, at den sydligste, der har smige sider, i virkeligheden er en *piscina*; sålen er afdækket med cement, så det ikke er muligt at konstatere et afløb. Nichens nøje lighed med den nyafdækkede *piscina* i S. Olai sakristi taler stærkt for antageisens rigtighed, og den bestyrkes yderligere af en notits fra 1794³², der dog også viser, at *piscinaen* nu anvendtes til et helt andet formål. Notitsen nævner, at »et væmmeligt og stinkende urinhul« i sakristiet tilmures, da »konfitterterne have det lige for øjnene og i næsen, når de er i skriftestolen«. 1886⁶⁵ udgjorde kirkens skriftestol en del af sakristiet.

†*Kamin*. I det sydøstre hjørne af sakristiet er der rester af en kamin, hvis skorsten ligger i kirkens nordmur. Den er nævnt i et inventarium 1791⁸⁶, da der i den stod to brandjern med messingknapper, og 1835⁸⁴. Senere blev den tilmuret og ødelagt⁸⁶. På resterne af den er der af Storck anbragt en håndvask.

Trappehuset ved vestgavlen er samtidigt med denne (p. 318) og springer frem foran façaden med tre sider (af en regulær sekskant); udbygningen har affasede hjørner, og fra en linie i højde med vestre taggavls fod optages de tre sider af hver sin blænding, hvoraf to med tvedelt, rundbuet afslutning. Skakten med spindeltrappen ligger dels i denne udbygning, dels i vestgavlens murliv. Branden 1450 skiller trappen i to dele, en nedre med tøndehvælving og to rektangulære glugger, og en øvre med loft af fladbuede binderstik og to lidt større lysglugger, der har en slags trekløverformet overdækning. Den oprindelige adgang fra midtskibet til trappen, en fladbuet dør, blev genåbnet 1907; den havde en lang periode været afløst af en udvendig dør i fremspringets sydvestside. Omtrent i trappens halve højde findes den p. 322 omtalte dør til et *†pulpitur* i midtskibet, og foroven udmunder trappen i sydvesthjørnet over midtskibets vesthvælv.

Det (†)*tårn*, som anbragtes over korsgangens sydøstre hjørnehvælv og ud for nordre sideskibs andet fag fra øst, er måske identisk med det i pavebrevet af 1431 omtalte klokketårn (p. 290). Ved sidste restaurering tilsløredes resterne af dette tårn kendeligt; takket være et gammelt fotografi og endnu synlige detaljer kan man dog danne sig et omtrentligt billede af forholdene i tårnets nedre dele. Korsgangens hjørnehvælving med retkantede kvartstens ribber begrænses til begge sider af svære gjordbuer, som i 2. stokværk bærer usædvanlig kraftige mure, der er i forbandt med kirkens nordmur. Denne er her (og i faget øst for) lidt sværere end ellers. Tilstanden før restaureringen af de svære øst- og vest-

mures nordre dele ses på fig. 30. Brudfladerne med de mange knækkede sten viser, at der i nord er nedbrudt en tilsvarende tyk mur, som har dannet tårnets fjerde side. Den har formentlig som den vestre været brudt af en fladbuget, falset dør, og disse to har formidlet forbindelsen mellem 2. stokværk af korsgangen i syd og øst. Fra tårnet førte den p. 320 omtalte dør ind i kirken. På dørens nordside er der over falsens bueslag et ekstra stik, som krager lidt ud og følges af selve kirkemuren, dvs. at denne bliver sværere opad. Seks—syv skifter over stikket ses et tilbagespring i de tre bevarede mure, et niveau, der stemmer med østfløjens oprindelige højde. I tårnets indvendige sydhjørner fandtes tidligere, lige over tilbagespringet, resterne af bue- eller hvælvansatser og på kirkens mur spor efter en bue (fig. 30). At tilsvarende ikke findes i øst og vest har den naturlige forklaring, at murværket over tilbagespringet stammer fra østfløjens forhøjelse og ombygning ved indretning af Laxmandssalen (p. 306). Murværket viser, at tårnet fra første færd er ført op sammen med kirken. De nu udslettede spor øverst i sydhjørnerne, der snarest stammer fra en hvælving, fortæller, at tårnpartiet hævdede sig et stykke over østfløjen i dennes lave skikkelse, men på den anden side fortæller øst- og vestmurenes øvre del, at tårnet forsvandt ved østfløjens forhøjelse o. 1500.

Om en med kirken muligvis samtidig tagrytter, se p. 336.

TIDEN EFTER REFORMATIONEN

Da reformationen havde gjort ende på karmelitternes liv i Helsingørklosteret, og da de egentlige klosterbygninger ved kongebrev af 10. maj 1541 var overdraget Helsingørs hospital, gik den smukke kirke en uvis skæbne i møde. Som det er nævnt i den historiske indledning p. 291, blev den endog 1573 overdraget hospitalet til nedrivning. Heldigvis skete dette ikke, inden Frederik II. ved et nyt kongebrev tre år senere bestemte, at Vor Frue skulle bruges til tysk gudstjeneste. Forinden havde den lidt meget. Munkenes sjælemesser og orgelmusik synes at være blevet afløst af øksehug og hestevrinsken; 1563 hentede Peter Rødhoved således tømmeret til rådhusvalen i S. Marie, hvor de nye rådstole skal være udført så sent som 1588⁸⁷. Og de 371 læs halmdus og anden urenlighed, som kørtes bort 1577¹⁶, taler for rigtigheden af, at kirken 1576 var hestestald. Sml. indskrift om istandsættelse, på † mindetavle.

Samtidig med den store udrensning indsamledes penge »til hjælp at bygge og forbedre med paa den tyske kirke«. Der kom f.eks. tavlepenge fra S. Marie selv og fra den danske S. Olai, et mindre beløb fra Bremens skippere og et større fra 39 junkere, som til gengæld fik deres våben malet på trætavler¹⁶.

Så snart murmestrene havde lagt kirkegulvet med mursten overalt og ordnet andet nødvendigt arbejde, gik man i gang med inventaret, først og fremmest

stolene. Mester Claus glasmager tog fat på vinduerne med seks kurve glas, stangjern og andet, Tyge snedker på dørene, og Jann(?) Læggemand arbejdede på kirketaget med at sætte sten ind og andet sådant. Omkring udgangen af 1580 var der betalt for de mest nødvendige ting til gudstjenestens brug: alterlagen, alterklæde, tøj til korkåbe, kalk og disk, voks til lys og tvende sangbøger, ligesom orgelmesteren havde fået sin løn. Selv om den første præst blev kaldet af kongen allerede 1576, er det næppe sandsynligt, at kirken har været klar før 1579—80. Hidtil kan der dog kun have været tale om de mest nødtørftige arbejder. Man fortsatte med inventaret, kirken blev hvidtet af Hans van Durren (Dyringen, sml. S. Olai p. 93), der også lukkede en del huller i muren, tagrytteren afstivedes (p. 336), og klokken blev repareret. Mester Hans dønniker (sml. ovenfor) udførte et stort arbejde med korets indretning 1587, og Peter maler betaltes sommeren 1588 for junkernes våben, som blev ophængt af Berendt nagelsmed¹⁶. Hermed må kirkens indre have været så vidt færdigt, at menigheden kunne give sig i kast med mindre presserende opgaver, som havde til formål at hævde den tyske kirkes anseelse udadtil, nemlig et tårn og et delt tag som på den danske kirke.

Kirkens delte tag og det spirprydede tårn. 6. februar 1589 blev der sluttet to kontrakter mellem på den ene side Gert Rantzau, befalingsmand på Kronborg, Helsingørborgmestrene Jørgen Maer og Hans Nielsen og kirkeværgerne, mester Jacob Balber og Hendrich Rottmandt og på den anden side henholdsvis vel-lært Paasche tømmermand og vellært Dirick Thønnesen murmester, begge borgere i Helsingør. Dirick skulle ifølge sin kontrakt nedtage det gamle tag, indkøbe Embder tagsten til det nye midtskibstag og over sideskibstagene benytte de gamle. Endvidere skulle han på kirken opmure et tårn »udi sin vidde og højelse efter den afritz, han overgivet haver«; kalk og jern skulle han selv skaffe, ligeledes kalk og hår at dønnike kirken med, og udfly gavlene »saa de det ander ligt kan være, eftersom det sig bør«. Hans betaling skulle være 540 gamle daler. Kontrakten med Paasche tømmermand viser, at han skulle nedtage det gamle spærværk på kirken, hugge og opsætte et nyt, »og det udi tre parter dele, ligesom det spærværk paa den danske kirke er staaendes«¹⁶. Han skulle tillige hugge og opsætte et spærværk på det nymurede tårn »lige efter det spir, som staar paa Frederiksborg kirke«⁸⁸ og 30 alen højt. Heri skulle han ophænge to klokker og gøre plads for en tredie »liden« klokke, vel den fra tagrytteren. Stangen og knappen (sml. vindfløj p. 337) skulle forskaffes ham, men ellers skulle han ligesom Dirick levere alle nødvendige materialer selv; hans betaling skulle være »halvfemtehundrede og ti gamle daler, og en klædning saa god som tyve og fire daler«. Inden året var omme, kunne de to håndværkere hæve et á conto beløb; tårnet var muret og »derpaa en spidtz opsat, dog ikke videre i dette aar fuldfærdiget, end saa vidt mur- og tømmerværk belanger«¹⁶. Den

Hude fot.

Fig. 31. S. Marie kirke. Sydfaçaden med delt tag. På østgavlen ses den oprindelige (og nuværende) tagrejsning og i højkirken de tilmurede spareblændinger (p. 331).

samtidig fuldførte vindfløj blev opsat året efter af Bernt blytækker, der for 70 + 10 dl. klædte spiret med svensk skifer⁸⁹. Paasche arbejdede på tårnloftet af egeplanker og »skierværket« (formentlig klokkestolen), mens en klokke omstøbtes i København. Dirick opfyldte samtidig resten af sin kontrakt, oplægning af tagsten på det nye spærværk over kirken og skelnen af murene.

Det delte tag havde en lavere rejsning end kirkens oprindelige, men det medførte ingen ændring af taggavlene (fig. 31). Derimod blev rækken af høje, fladbuede spareblændinger udvendig i høj kirkemurene antagelig tilmuret, og det er sandsynligt, at klostergangen op mod kirkens nordmur forsvandt, selv om det ikke fremgår af kontrakten. I hvert fald var den borte 1597 (sml. p. 336 og korrekturnoten p. 290). Kirken beholdt sit delte tag frem til 1905.

Det spirprydede tårn derimod blev ikke engang 200 år gammelt, inden det måtte nedtages, og før dette skete, havde tårnet nået at tilføje kirkebygningen stor skade (sml. p. 333). Tårnet, der kendes fra forskellige afbildninger, bl. a. 1754 (sml. stikket p. 39), stod over højkirkens vestligste fag. Det hvilede på vestgavlen og tre buer, hvoraf de to var muret indvendig langs højkirkemurene, den tredje spændt tværs over hvælvingen vest for den vestligste gjordbue; af

den sidste, der var ca. 1,5 m i tværsnit, ses endnu nogle rester. Ifølge brandtaksationen 1761⁵⁸ var tårnet 10 alen i kvadrat og murværket 14 alen højt, regnet fra hvælvingen. Heri var der til hver side to glamhuller og mod vest tillige en urskive. Ved tårnets opførelse fjernedes den øverste del af den vestre blændingsgavl (sml. p. 318). Et murmesteroverslag fra 1727⁴⁹ oplyser, at tårnets dårlige tilstand skyldes de tre alt for svage hovedbuer over hvælvingen; de var bristet under den store byrde og havde sat sig alt for meget. Længe før den tid havde der været store reparationer på spirets beklædning, f.eks. 1664 og 1686¹⁵; sidstnævnte år skænkede Christian V. 50 ris skifersten »af dem, som paa vort Slot Cronborg i forraad skal være«⁹⁰, og direktør for Øresundstolden, Andreas Günther, gav 100 rdl. til tårnets reparation⁹¹. 8. juli 1728⁴⁹ sluttede

I. C. Krieger på kgl. Majestæts vegne kontrakt med Lars Erichsen, der påtog sig kirkens reparation med mur- og tømrerarbejde med oktober måneds udgang. Foruden det nævnte murmesteroverslag fra 1727 foreligger der overslag fra mange forskellige håndværkere, og af disse fremgår det klart, at den pågældende reparation næsten udelukkende angik tårnet; det blev både istandsat på murværk, bjælkelag, spirkonstruktion og skiferbeklædning samt forsynet med en ny vindfløj (p. 337). 1744⁸³ og 1769¹⁶ repareredes tårnet påny, men det stod ikke til at redde. 1777¹⁵ fik Joh. P. Boye Junge 250 rdl. for at tage spiret ned og murmester Braunbehrns 60 rdl. for at lægge et nyt tag over tårnet. Det var ikke nok. Muren mod kirkegården truede med at falde⁹²; i tiden mellem 12. februar og 19. juli 1780¹⁵ fjernede de to håndværkere for langt større beløb resterne af det tårn, der var blevet til som et led i den evige kappestrid om størst anseelse mellem S. Marie og S. Olai. Toppen af den vestre taggavl blev ikke retableret; arrene efter tårnet skjultes med en valm (fig. 3), dækket med nyindkøbte sorte, glaserede tagsten fra Holland, og således stod kirken indtil 1905. Stenene fra tårnet blev 1782¹⁵ brugt til en mur om den store urtegård (p. 295). 1783¹⁵ solgtes to urskiver af kobber, fløjstangen og andet for 97 rdl. til at bestride de allernødvendigste reparationer på kirken³², og endelig 1802 solgte man, formentlig til samme formål, sejrværket og tre store klokker⁸⁶.

Kirken efter 1590. Kort efter at Hans thor Brügge havde leveret kirken en ny altertavle 1592, blev vinduet bag tavlen beklædt med en halv tylt tørre brædder; der har nok kun været tale om en delvis blanding, thi 1596 blev der af Oluf glarmester lavet to nye vinduer, et bag altret og et over kirkedøren. To år senere skete der en afgørende ændring i kirkens lysforhold. Med fjernelsen af korsgangen mod kirkens nordmur (p. 331) var der skabt mulighed for anbringelse af vinduer i denne mur, og foråret 1598 gik murmester Jørgen Holst i gang bistået af murmester Hans van Antwerpen (sml. gravsten). De byggede stillads, huggede huller i muren, satte vinduerne i kalk og hvidtede derpå den

Fig. 32. S. Marie kirke. Nordmuren med spor efter klosterets søndre (1900—07 genopførte) korsgang (p. 332). Fot. i Nationalmuseet.

nørre side fra sakristiet til kirkedøren. Samtidig blev midtskibets vindue under tårnet forsynet med »dantsker« jern og svensk stangjern (sml. glasmaleri p. 337). Indtil Storcks restaurering havde nordmuren fire høje, spidsbuede vinduer, i 4.—7. fag fra øst (sml. fig. 33), og det var formentlig dem, Jørgen Holst havde indsat.

I 1599, kun ti år efter tårnets opførelse (p. 330), måtte man søge at afhjælpe de første skader på kirkebygningen forårsaget af denne letsindighed. Tårnet pressede højkirkemurene fra hinanden, og Christen murmester huggede to ankre ind tværs over midtskibet på hver side af syvende pillepar fra øst, istandsatte det vestligste hvælv og pudsede over kirkedøren¹⁶. 1648 måtte man opsætte yderligere fire ankre over midtskibet, om tredie og femte pillepar, og forny tag og tagværk over søndre sideskib. Morten Fincke (son af Caspar) leverede disse ankre og deres otte »udpuklede« kobberplader med kgl. maj.s og dronningens navne samt årstallet: sammenskrevet F3 og SA over 1649¹⁵. Det må også være Morten, der har leveret de fem korte ankre, som er indhugget i søndre midtskibsmurs 3.—7. fag, og hvoraf de fire ind mod midtskibet har ankerhoveder formet som tal, der tilsammen udgør årstallet 1648. Efter denne omfattende istandsættelse, hvortil forskellige personer forærede 405 dl. (ankrene alene kostede godt 604 dl.), kalkedes kirken, og Matthias maler renoverede, hvor murmesteren havde stænket. Tårnet var sikkert også årsag til en reparation 1717¹⁵ af nordre sideskibs vestligste hvælv, som begyndte at falde ned. Nogle år senere, 1732¹⁵, istandsattes nordre sideskibsmur mod fraterhaven,

hvor de nederste sten i muren »var ganske nedfaldne og mange år således har henligget, uden at den kunne blive repareret for kirkens uformuenheds skyld«. Murmester Paul Biermann klarede sagen med 1500 mursten, 200 tagsten og kalk, hvoraf der rejstes en helsten tyk påforing, skråt afdækket i højde med vinduernes sålbænk (sml. fig. 32). Af vinduerne var især det store bag altret og de to i vest ved dåb og barnestol forfaldne.

1744⁸³ kom kongen den nødstedte kirke til hjælp med 3000 rdl. (sml. *†*indskrift på mindetavle), og derpå gik man i gang med en meget omfattende istandsættelse af både bygning og inventar. Udvendig blev alle dårlige sten udhugget og erstattet med nye, taget blev omlagt, bl. a. med 20.000 blåglaserede sten, som en hollandsk skipper sejlede til byen. Indvendig blev murværket repareret og hvidtet; i hvælvene opsattes 100 stjerner og »i midten en sol« som alle forgyldtes, mens de seks jernankre over midtskibet maledes blå og navnene i de otte kobberplader røde. Ved tagets istandsættelse havde man tilsyneladende sparet en gennemgang af træværket; 1769 måtte tagstolen fornyes og taget igen omlægges¹⁵.

Ved en kollekt 1763⁹³ indsamledes der i alle Danmarks kirker til en ny hovedreparation; de indkomne 2691 rdl. var ikke nær tilstrækkelige, og kirkens kapitalfond afgav kun 128 rdl. Ved salg af materialer fra det nedrevne tårn (p. 332) og nogle legater fik man dog efterhånden samlet en lille kapital, der 1810³² var på ca. 20.000 kr. Først 1817, i september, kom kirkens indvendige istandsættelse i gang ved C. P. Braunbehrns, der påtog sig arbejdet for 950 rigsbankdaler. Kirken skulle være færdig til reformationsfesten.

Ved synet 1819⁹⁴ fandtes mur- og tømmerværk i forsvarlig stand, men i de følgende år gik det langsomt med at afhjælpe de nødvendigeste mangler. 18. august 1886⁶⁵ afholdtes et særligt syn ved nogle håndværksmestre, kirkeværgen og slotspræsten; dette anbefalede »at en i middelalderens bygningskunst særlig kyndig arkitekt optager en nøjagtig opmåling af hele komplekset og forfatter en tegning til en hovedistandsættelse og en ordning af anlægget og terrænet«. Vedrørende kirken, hvis gulv lå cirka en halv meter under terræn, foreslog synet bl. a., at der af hensyn til de fugtige mure skabtes godt afløb, at taget fik sin oprindelige form, at vestgavlens top og klosterets fjerde »munkegang« reableredes, og at et nyt spir overvejedes. I kirkens indre burde stoleværket ikke berøves sine døre, og det anbefalede at gå varsomt til værks med de mange pulpitter, trapper, lukkede stole og gravsten, »hvorimellem ikke få af værdi«. Det må formentlig ses som et resultat af synets arbejde, at kirke- og undervisningsminister I. P. Scavenius 24. juli 1891⁶⁶, bad arkitekt H. B. Storck udarbejde tegninger og overslag til en restaurering. Han påtog sig opgaven og indsendte 30. august 1893 opmålinger, forslag og overslag til ministeriet. Restaureringen af kirken (og præstegården) påbegyndtes først 10. februar 1904⁵²,

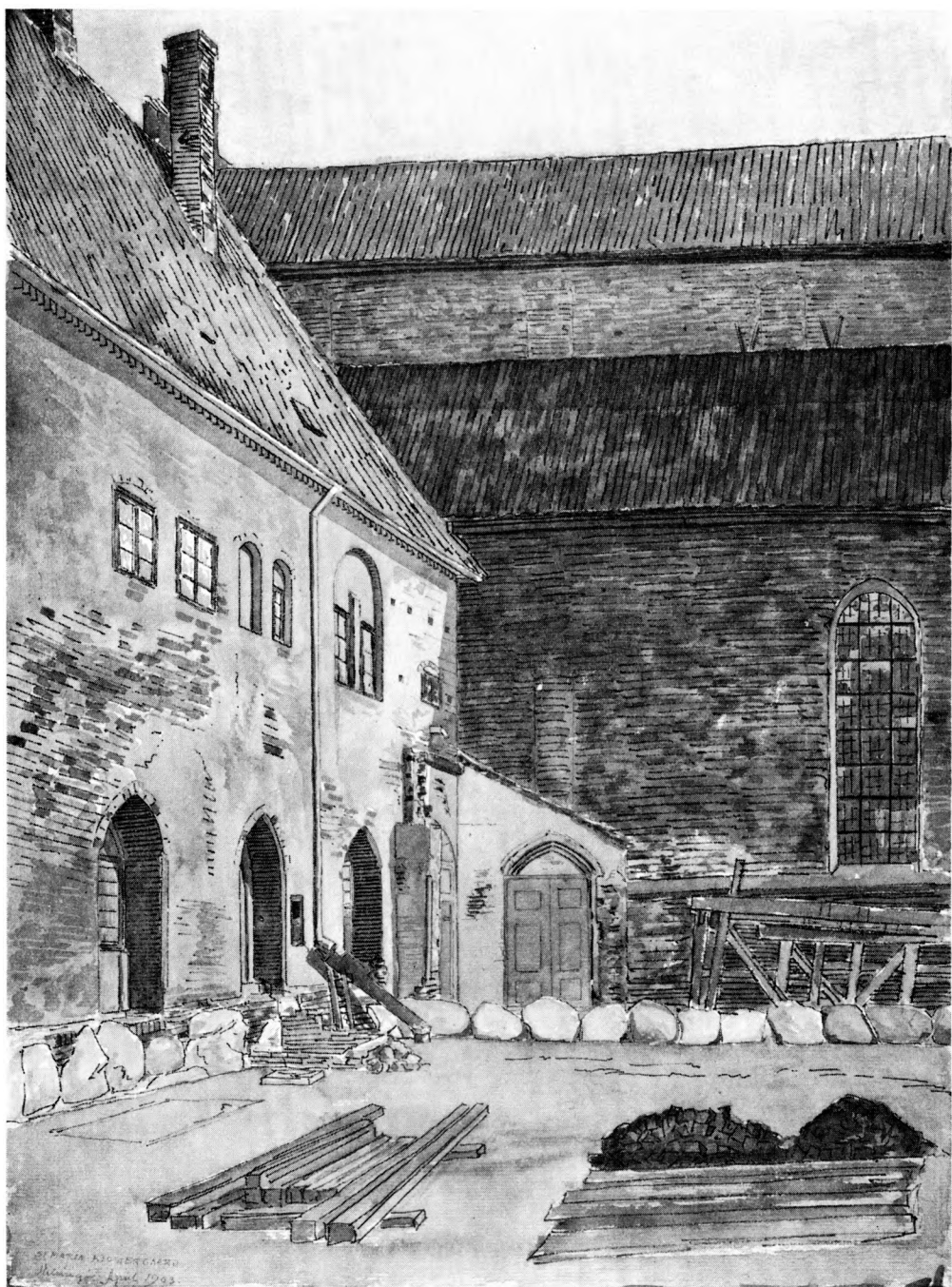

Fig. 33. S. Marie kirke. Fratergårdens sydøstre hjørne med en »affside«, der blev nedrevet ved søndre korsgangs genopførelse (p. 336). Efter akvarel af H. Hagemann 1903, i Nationalmuseet.

men forberedelserne startede sommeren 1900⁹⁴ med oprensning over hvælvingerne og udgravninger i fraterhaven, hvor man fandt fundamentet til klostergangen mod kirken, samt undersøgelser af vægge og hvælv for kalkmalerier (p. 337). Gennem Storcks restaurering, med murmester C. Licht og tømmermester I. W. Unmarck som de største entreprenører, fik kirken (og klosteret) deres nuværende form. Efter at gulvet var sænket til gammel højde 1904, istandsattes murværket, der efter vedtagelse 8. september 1905⁷¹ af det Særlige Kirkesyn befriedes for hvidtekalken indvendig; fjernede pilleled fornyedes efter omhyggelige undersøgelser, nordre sideskibs vinduer fra 1598 tilmuredes, og klostergangen genopførtes med en (frit komponeret) trappe til overetagen. Sideskibenes vesthvælv fornyedes, og tilmuringen fjernedes fra midtskibets vinduer. Af de to norddøre til klostergangen, blev den østre ommuret, mens den vestre blev befriet for en gammel tilmuring og ligesom vestportalen delvis ommuret; et par sekundære døre i syd tilmuredes (sml. p. 324). Taget fik sin oprindelige form og en blytækt tagrytter; i denne forbindelse genrejstes den vestre gavltop. December 1907 var kirken færdig til brug⁷¹.

Tagrytteren, der er anbragt midt på rygningen, rejstes 1905—06, i forbindelse med restaureringen⁷¹; det kobberklædte spir med vejrhane er stærkt gotiserende med sin lanterne kronet af spidsgavle.

Langhuset har tidligere været forsynet med en *†tagrytter*, nemlig det »klockthorm«, som 1586 understøttedes med seks egestolper¹⁶. Alle spor af det oprindelige tagværk er udslettet ved de gentagne ændringer af tagformen, men dennes oprindelige skikkelse er gengivet på Hans Kniepers tegning fra o. 1582, afbildet under S. Olai (p. 87); hvis forholdene er blot nogenlunde rigtige, har tagrytteren stået lidt længere mod øst end nu. Den må være fjernet ved tagets første ombygning 1589—90, selv om det ikke fremgår af kontrakten (sml. p. 330); det er sandsynligt, at den var samtidig med bygningen, senest i hvert fald fra o. 1500, da man opgav tårnet over korsgangens sydøsthjørne.

†Tilbygninger. Efter at den søndre korsgang op mod kirkens mur var fjernet (p. 331), må der være opstået behov for et vindfang foran kirkedøren nærmest klosterets østfløj. Til denne ny »affside i Praterhaven« blev der 1597 indkøbt tømmer, sten og kalk; Hans Andersen tømmersmand ophuggede halvtaget for 2½ dl.¹⁶. Tilbygningen, der fornyedes 1827⁸⁴ i helstensmur og repareredes 1852⁹⁴, ses på H. Hagemanns akvarel fra 1903 (fig. 33).

En »karnap« på kirkens sydside, ved udgangen til »Johannisgården« (p. 296) blev udsat ved syn 1828 og var nedrevet 1829⁹⁴.

Kirken står i blank mur med rødt tegltag (af munke- og nonnetagsten); tagrytter og trappehus er dog afdækket med kobber. Vinduerne har blyindfattet glas, og gulvet er lagt med kalkstensfliser.

En *†solskive* på tårnet blev 1675 istandsat og hertil medgik 40 bøger guld¹⁵.

Vindfløje. Den nuværende tagrytter har en samtidig vejrhane. *Forsvundne:*

1) På det 1589—90 opførte tårn (p. 330); Matthias kobbersmed fik 15 rdl. for knop og hane; Søren smed drog til jernhytterne i Skåne for at lade smede jernstangen dertil og senere til København for at fuldende samme stang med det lille rør til hanen og korset derover. 1590 betales der for savdeller til stilladset, som Berndt blytækker benyttede ved opsætningen¹⁶. 2) I forbindelse med spirreparationen 1728 holdt tre mænd syn over en kobberfløj, som blytækkeren havde udført (p. 332); den var så tynd og slet gjort, at den kun ville holde et par år, og derfor dømtes han til at forskaffe en anden »dygtig kobberfløj«¹⁵. Efter at tårn med spir var nedtaget 1777—80¹⁵, blev fløjen, en stærkt udstanset, lang fane mellem to kugler, anbragt på det afvalmede tag over kirkens vestende (sml. fig. 3).

Glasmalerier. I sakristiets søndre vindue er ophængt et 25,5 cm højt og 15,5 cm bredt glasmaleri, Jesus og Magdalene iført nonnedragt. Indskrift: Noli me tangere og signaturen: G. Gave fra Helsingborgs præster ved jubilæet 1950. 1598¹⁶ fik Hans glarmester 1 dl. for det øverste $\uparrow$ vindue »naffn Ihesus udi stander udi den vesterste lugtt« under tårnet (dvs. midtskibets vestvindue).

KALKMALERIER

Selv om man i kirken i dag har bevaret adskillige kalkmalerier, må man tænke sig en endnu rigere udsmykning i middelalderens slutning. Dengang kirken var helt hvidtet, har østvæggen i midtskibet, nordre sideskibs hvælv og nordvæg, samt dele af søndre sideskibs vægge utvivlsomt været dekorerede. Kirkens kalkmalerier viser i eet tilfælde — de nu forsvundne malerier på korets østvæg — nær sammenhæng med nogle af klosterets dekorationer i Lazarus-salen og musikstuen. Værkstedet har sikkert arbejdet både i kirken og i klosteret. Hele denne gruppe (jfr. p. 350) er nær beslægtet med kalkmalerierne i Birgittes kapel i Roskilde domkirke dateret 1511 (DK. Kbh. Amt, p. 1600 ff.).

Istandsættelsen af kalkmalerierne i S. Marie kirke, der foregik samtidig med H. B. Storcks hovedrestaurering af bygningen (jfr. p. 334), udførtes under ledelse af Storcks betroede medarbejder, dekorationsmaler Mads Henriksen i årene 1901, 1905—06⁹⁵. Der findes ingen beretning om restaureringen, og tre detail-fotografier taget under fremdragelsen er nu det eneste, der sammen med Henriksens akvareller giver et indtryk af kalkmaleriernes bevaringstilstand efter hvidtekalkens afbankning. Bortset fra store revner i hvælvene, som nødvendigvis måtte repareres, flere steder med meget store pudsfornyelser, har kalkmalerierne tilsyneladende været ret velbevarede, selv efter en hårdhændet afdækning (lig. 34). Restaureringen, som M. Henriksen og hans hjælpere⁹⁶ foretog, kan bedst karakteriseres som en overmaling; f.eks. brugte man frag-

menter af borter etc. til udgangspunkt for lange ornamentfriser. På den fig. 34 viste gengivelse af det urestaurerede Pothorst-billede ses en vrængemaske i den tilstødende kappeflig. Den er i en let skitseagtig form tegnet med kul på en hvid flade uden spor af oprindelig bemaling. I dag findes denne maske malet med hudfarve og hudfolder; en tandrække, som fortsætter lodret i mundvigen omslutter »ventilhullet« og en blomst skyder op bag masken, og ikke som man kunne vente af munden (fig. 35). Fotografiet viser da med sikkerhed, at denne vrængemaske er udført mellem 1901 og 05, uden noget grundlag i den oprindelige udsmykning. I dette ene tilfælde har man et fotografisk bevismateriale, men det er aldrig undersøgt, hvorledes det forholder sig med hele den øvrige udsmykning, hverken ved afbankning, afvaskning eller ultraviolet bestråling. Flere andre detaljer vækker mistanke, således f.eks. den helt nøgne Peter i fodtvætningsscenen (fig. 40), som virker ganske umiddelalderlig ligesom krucifikset, der indrammes af Laxmands våben (fig. 37). Det skyldes formentlig den moderne overmaling, og kun kroppens stilling kan antages at være oprindelig⁹⁷. I det store og hele må figurmalerierne dog være opmalet på ældre spor. Men figurstil, ornamentik og malemåde kan ikke i detaljer fastslås, så længe overmalingen ikke er fjernet. Man kan derfor heller ikke tale om malerens koloristiske evner på grundlag af de restaurerede billeder⁹⁸.

Det er ikonografisk mærkeligt, at de bevarede kalkmalerier næsten ikke har nogen Maria-fremstillinger, skønt kirken er viet til Jomfru Maria og hørte til karmelitternes — Marias broderskabs kloster. Ingen billeder viser Joachim og Annas historie eller Marias barndomshistorie, som i karmelitterkirken i Sæby, og der er ingen store Madonnafremstillinger (jfr. også Christiern II.s altertavle, p. 359).

Kalkmalerierne, der alle er udført på hvidtekalk, stammer fra tiden mellem o. 1440 og 1525. Hvis man skal forsøge en kronologisk opstilling vil den få følgende udseende: 1) O. 1440—1460. Bemaling og skrift på sakristidørens karme og spejl. 2) O. 1460—1475. Høj kirkemurens blændingsdekorationer. 3) O. 1460—1500. Midtskibets vestvæg, bebudelsen. 4) O. 1475—1500. Vægnichen i nordre sideskibs vestvæg, rankeslyng. 5) Mellem 1482 og 1484. Østkappen i midtskibets østhvælv med Laxmandvåben og krucifiks, formentlig malet i forbindelse med 6) o. 1480—1490. Malerierne i søndre sideskibs hvælv omfattende Jesu barndomshistorie, passionen samt fantasibloomster og vrængemasker, de to østligste hvælv i nordre sideskib med vrængemasker og fantasibloomster, midtskibets hvælv med ribbedekoration og vrængemasker, samt Pietà-billedet i cirkelblændingen på nordvæggen i midtskibets femte fag fra øst. — På væggene i nordre og søndre sideskib findes indvielseskors, sandsynligvis fra samme periode. 7) 1523 (?). Nordvæggen i nordre sideskibs næstvestligste fag, engel og halvfigur.

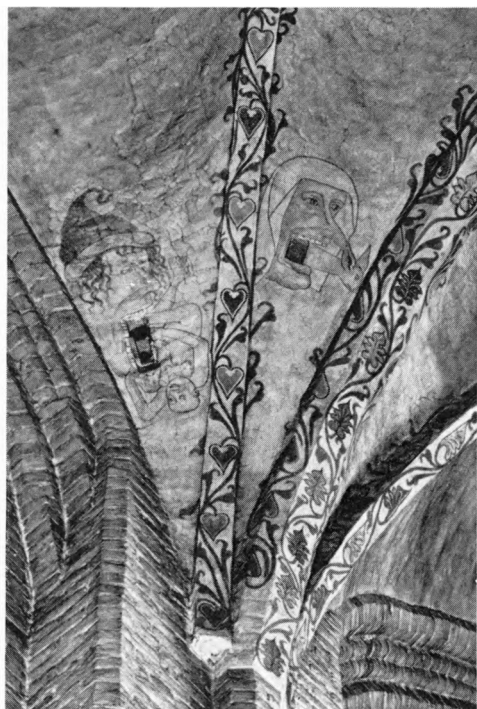
Fig. 34. S. Marie kirke. Hans Pothorst, fotograferet under restaureringen. Sml. vrængemasken i nederste højre hjørne med fig. 35 (p. 345). Fot. i Nationalmuseet.

Korets østvæg over højalteret har været dekoreret med en forsvundet passionsserie fra o. 1510 m.m. Udvendig i spejlet over vestdøren har været en malet helgeninde.

Bevarede malerier. 1) (Fig. 29) O. 1440—1460 (jfr. p. 324). På døren til sakristiet har karmprofilerne murstensbemaling i mørk brunrød, grønlig, lys brunrød og grå; fugerne har været optrukket med hvidt. I spejlet over døren står med

E. M. 1961

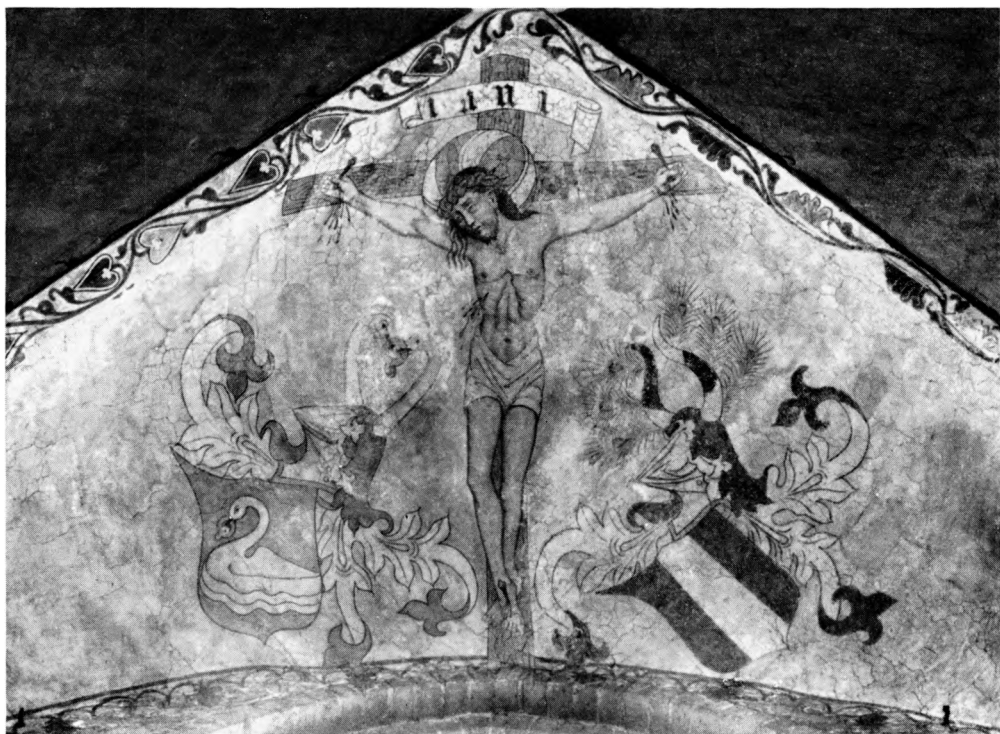
E. M. 1961

Fig. 35—36. S. Marie kirke. 35. Vrængemaske i søndre sideskibs 4. fag fra øst, nymalet under restaureringen (jfr. fig. 34, sml. i øvrigt p. 346). 36. To masker i midtskibets andet hvælv fra øst, østlige kappellig (p. 348).

minuskler og stort begyndelsesbogstav »Eric(us) VII«⁹⁹, men indskriften har været længere¹⁰⁰. Den er nu dækket af et oliemaleri fra 1650.

2) O. 1460—75. Højkirkens blændinger er i felterne over de tilmurede åbninger dekoreret med indcirklede figurer. På sydvæggen i fjerde fag fra øst en enhjørning, på nordvæggen i samme fag en lille hankekande med urtekost. Ellers er cirklerne udfyldt med karvesnitlignende rosetter; i sjette fag fra øst på sydvæggen dog en rudeagtig delt cirkel (fig. 43), måske ment som en vinduesefterligning. På nordvæggen i det østligste fag er malet bogstaverne A A forneden og P foroven over rosetten. I samme side, men i tredje fag fra øst findes et bomærke. Alle disse dekorationer er malet med røde og gråsorte farver. På den murede cirkelblænding i nordvæggens femte fag fra øst har der også været en cirkeldekoration, men den er, som det fremgår af M. Henriksens akvarel (fig. 39) overmalet med den nedenfor (p. 347) omtalte Pietà-fremstilling. Dette taler for en datering af blændingsdekorationerne til før 1480—90; muligvis er de udført samtidig med murenes færdiggørelse.

3) O. 1460—1500. Blænding i midtskibets vestvæg i højde med det nuværende orgelpulpitur, nord for vinduet. Bebudelsen. Maria sidder midt i blændingen lige under den konsol, som bærer de to spidsbuer, Gabriel står ved

L.L. 1961

Fig. 37. S. Marie kirke. Krucifiks omgivet af Poul Laxmands fædrene og mødrene våben. I østhvælvets

ostkappe (p. 341).

blændingens nordre kant. Maria har grøn glorie, langt gult hår, og hun er klædt i en lysbrun kjortel og grøn kappe med rødbrunt foer, i venstre hånd ses et næsten tomt, hvidt skriftbånd, højre hånd hviler på en opslået bog, som ligger på læsepulten. Herpå står en hankekrukke med liljer. Maria vender sig mod englen, som holder et stort liljescepter i den ene og et skriftbånd i den anden hånd. Gabriel har grønne vinger og lys brunlig kjortel med krydsende, grønne bånd. Ansigtstrækkene er helt forsvundne. Under en brunrød skillestreg i blændingens nedre del knæler en mindre figur med en kalk (?) i de fremstrakte hænder. Denne figur er, ligesom det skriftbånd, der slynger sig over hans hoved

og ned langs ryggen, stærkt udvisket. Figuren er sandsynligvis en stifter.

4) O. 1475—1500. Vægnichen i nordre sideskibs vestvæg har i smigen en delvis bevaret rankedekoration malet med rødokker. Spiralranker med stregfortykkelser som blade og enkelte blomster. Ornamentikken ligger på et tyndt kalklag og synes aldrig at have været restaureret. På nichens bund er ikke

iagttaget spor efter bemaling (jfr. †sidealter).

5) (Fig. 37). O. 1482—1484. I midtskibet har kun østkappen i østhvælv et figurdekoration, et stort krucifiks. Kristus har hvirvelkorsglorie ssvarende til glorieerne i søndre sideskibshvælv; selve figuren er stærkt opmålet.

Nord og syd for korset ses Poul Laxmands fædrene og mødrene våben, Laxmand og Brahe¹⁰¹. 1482 blev P. Laxmand høvedsmand på Krogen, og samme år skænkede han penge til Marie kirke til sjælemesser for sine forældre og sig selv¹⁰². Han blev, formentlig omkring 1484, gift med Inger Munk (Lange)¹⁰³, men da hendes våben ikke gengives her, er det sandsynligt, at kalkmalerierne er blevet til før dette giftermål. På Laxmandssalens (se denne) slutsten findes hendes våben derimod ved siden af Laxmands. Poul Laxmand blev efter drabet selv begravet i kirken (se †gravsten).

På østvæggen er i kvartcirkelblændinger på hver side af det store midtskibsvindue med sorte minuskler malet: »fratergodekyn(us)«; denne broder Godekyn var ifølge P. Laxmands gavebrev fra 1482 prior localis i klosteret i Helsingør. 1493 var hans hverv overtaget af en anden. I den nordlige kvartcirkelblænding ses en velsignende hånd fra en sky over ordet frater.

6) O. 1480—90. Søndre sideskibs otte hvælv indeholder kirkens største sammenhængende dekoration; i de fire vestfag er der religiøse malerier i alle kapper. Kristi barndomshistorie, Kristus og apostlene, samt dele af passionen, mens de fire østlige fag kun har religiøse billeder i østkapperne, og ellers er dekoreret med fantasiblomster og masker. I vestkappen i fjerde fag fra øst sidder to personer i blomsterkalke med stifterindskrift; den ene er den berømte admiral Hans Pothorst (jfr. p. 345).

Ribbedekorationen varierer i de fire østlige og de fire vestlige fag. I østpartiet består den af slyngede ranker med hjerteblade eller fligede blade. De vestlige ribber har kviste med skabelonblomster. I det vestligste fag, som er delvis fornyet, har ribberne skabelonmønstre uden kviste. Ornamenterne virker her som overalt i kirken meget nymalede¹⁰⁴.

Vestfaget har på væggen syd for vestvinduet fragmenter af en sortmalet minuskelindskrift: ». . .[d]ns iahan r.. hib an[n]o [d(o)m(ini) MCD]LXXXX« (». . . hr. Johan i Herrens år [14]90«). Øst for sydvinduet, omtrent i højde med indskriften på vestvæggen, fandtes farvespor.

Ottende og vestligste hvælvfag, sydkappen: Kristus som verdensdommer, i de øvrige kapper apostlene. Kristus flankeres af Maria og Johannes Døberen i kamelhårskjortel. Kristus har korsglorie og fra hans mund udgår lilje og sværd. I kappetoppen et skriftbånd: »venite [benedicti] p[at]ris mei. . .« (Matth. 25, 34, »kom hid, I min Faders velsignede . . .«). Østkappen: Filip med patriarkalkors, Jacob major (?) med stav, Andreas med Andreaskors og Johannes med kalk. Nordkappen: Matthæus med opslået bog, Peder med nøgle og bog, og på hovedet en hætteagtig tiara, Bartholomæus med kniv og Thomas med spyd eller lanse. Vestkappen: fire apostelhoveder antydte af Mads Henriksen, der her konstaterede spor af apostelskikkelser.

Syvende hvælvfag fra øst, vestkappen: i den ene halvdel bebudelsen. Gabriel

henvender sig med skriftbånd i den ene hånd og scepter i den anden til den siddende Maria, som drejer hovedet om mod englen, bort fra læsepulten og den åbne bog. På Gabriels skriftbånd: »Ave Maria [gratia] plen[a] domi[nus tecum]« (Lukas 1.28, »vær hilset du benådede, Herren er med dig«), på Marias skriftbånd: »Ecce ancilla d(o)m(ini) fiat m[ihi] s[ecundu]m verbu[m]« (Lukas 1.38, »se, jeg er Herrens tjenerinde; mig ske efter [dit] ord«). I den anden kappehalvdel mødet mellem Maria og Elisabeth. I kappefligene to mandsfigurer med lange, udviskede skriftbånd; begge bærer strudhætte, den ene tillige rundpudtet hat. Nordkappen: Jesu fødsel og forkyndelsen for hyrderne. Barnet ligger på et klæde på jorden foran en muret (nymalet?) krybbe. Maria knæler foran barnet med udslået hår og på den anden side knæler eller sidder Josef (forkert restaureret stilling). Bag den antydende staldarkitektur sidder en enlig, fløjteblæsende hyrde. En engel kommer flyvende fra kappetoppen med et skriftbånd i hånden. Den fragmentariske indskrift: »inx...rel...deo« gengiver sikkert en del af englehilsenen (»ære være Gud i det højeste«). Foran hyrden ligger et langt skriftbånd, som udgår fra den anden svikkel og løber langs buens øverste kant. Nu er kun slutningen læselig ». . .quo qu.....suo posse deum« (?). En hund sidder på bagbenene midt i teksten. Østkappen: omskærelsen. Ypperstepræsten med kniven er i biskoppeligt ornat, bag ham står en tjener med et fad. Det nøgne Jesusbarn står på alteret holdt af Maria, bag hende bærer en tjenestepige en kurv med to duer. I søndre kappeflig rester af et skriftbånd. Sydkappen: kongernes tilbedelse. På en bæk sidder Maria med det nøgne barn på skødet, foran knæler den ældste, skæggede konge og kysser barnets hånd, mens en tjener holder hans krone. Den mellemste konge er iført lang kofte og har ligesom den yngste skægløse konge bjælder om halsen; hans kjortel er knækort og opslidset. I kappetoppen en stor stjerne. På vinduesprofilen rester af indskrift: »..obtuler[unt]« (Matth. 2.11, [»og de lukkede op for deres skatte og] bragte [ham gaver«]).

Sjette hvælvfag fra øst, vestkappen: barnemordet, flugten til Ægypten og en nu forsvundet fremstilling, vistnok af sædeunderet. Herodes sidder med krone og stort scepter på en trone med krydslagte ben; foran ham står tre rustningsklædte soldater, den ene har et barn på sit spyd. Foran gruppen ligger tre døde, nøgne børn. Flugten til Ægypten er malet i kappetoppen, Josef fører æselet med Maria og det svøbte Jesusbarn; over dem et dobbelt skriftbånd: »Jo[se]ph surge et accipe puerum et matre[m] eius et fuge in egiptum« (Matth. 2.13, »Josef, stå op og tag drengen og hans moder med og flygt til Ægypten«). I kappens nordre del er kun bevaret en stående figur, som holder hænderne foran hofterne, sandsynligvis een af høstfolkene fra en fremstilling af sædeunderet. Nordkappen: indtoget i Jerusalem. Fulgt af apostlene rider Kristus på æselet hen imod byporten; her står en skægløs yngling og breder en kjortel ud på

jorden foran æselet. På skriftbåndet som løber langs buen: »[Hosan]na filio dauid benedictus ...« (Matth. 21,9, »Hosianna Davids søn, velsignet [være han, som kommer i Herrens navn]«). Østkappen: fodtvætningen (fig. 40). Omgivet af ni apostle knæler Kristus med hvirvelkorsglorie foran en nøgen(!), siddende Peder, der har det ene ben i et vandfad. Denne figur er helt nymalet. I kappefligene står to helgeninder; den ene har en stav (skal være en pil) i hånden og foroven et skriftbånd med: »Sancta [Ursuja]«, den anden er kronet og holder et tårn, på skriftbåndet læses: »Sancta [Barba]ra«. Sydkappen: nadveren, Kristus med hvirvelglorie sidder midt for et langt, rektangulært bord, dækket med en sribet dug og tallerkener med tunget kant; midt på bordet står et cirkulært fad med et vildsvinehoved. I Kristi skød hviler Johannes, og fem apostle sidder ved samme bordside; de øvrige seks er anbragt på skamler på bordets anden side og vender ryggen til beskueren. Judas har ingen pung. I kappefligene rester af to skriftbånd, det ene er helt udvisket, det andet har kun nogle få forvanskede bogstaver.

Femte hvælvfag fra øst (fig. 38), nordkappen: bønnen i Gethsemane. I den ene kappehalvdel knæler Kristus foran en klippe, på hvis top står en kalk, hvori en tornekrans om et kors; en engel peger på kalken. Foran Kristus et vidieflettet hegn, bag ham de tre sovende apostle. Under dem i kappefligen holder en kvinde med frueklæde et langt skriftbånd: »[Pater mi] si possibile est tra[n]seat a me . . .« (Matth. 26,39, »kære fader, hvis det er muligt, så tag [denne kalk] fra mig«), Vestkappen: tilfangetagelsen. Judas omfavner Kristus, som står midt i gruppen. En rustningsklædt soldat griber fat i Kristi venstre arm og bag ham ses endnu to soldater og en mand med en høj, spids hue. Ved siden af Judas står Peter med krumsabel hævet over den hjelmklædte tjener, Malchus; han er sunket i knæ med sin trebenede lygte foran sig. I den modsatte kappeflig står en kortkjortlet mand med et langt, slynget skriftbånd: »[absci]dit eius auricula[m] de[xter]a[m] era[t] nomen se[rvi Malchus] ioh« (Johs. 18,10, »han skar hans højre øre af. Tjenerens navn var Malchus«). »ioh« er en angivelse af tekststedet. Østkappen: Kristus for Pilatus, der sidder på en trønstol med en tofarvet, snoet, spids hue på hovedet. Kristus føres frem af tre knægte, hvoraf to i rustning. I den ene kappeflig en mandsfigur i kort kjortel og med en lille kalot på hovedet. På hans lange skriftbånd læses nu kun bogstaver uden sammenhæng. Sydkappen: Kristus for Herodes, som sidder på en trone med krone på hovedet og et langt scepter i hånden og om lænden et stort bælte. Kristus står med bundne hænder foran ham, og en lille bøddel griber ham i armen, mens en anden slår ham; bagved står tre rustningsklædte soldater. I den ene kappeflig er hovedet af en mandsfigur bevaret, samt det skriftbånd, han har holdt: »[erat enim] ex m[u]lto t[em]p[or]e cupie[n]s videre [eum]« (Lukas 23,8, »thi i lang tid havde han (Herodes) været ivrig efter at se ham«).

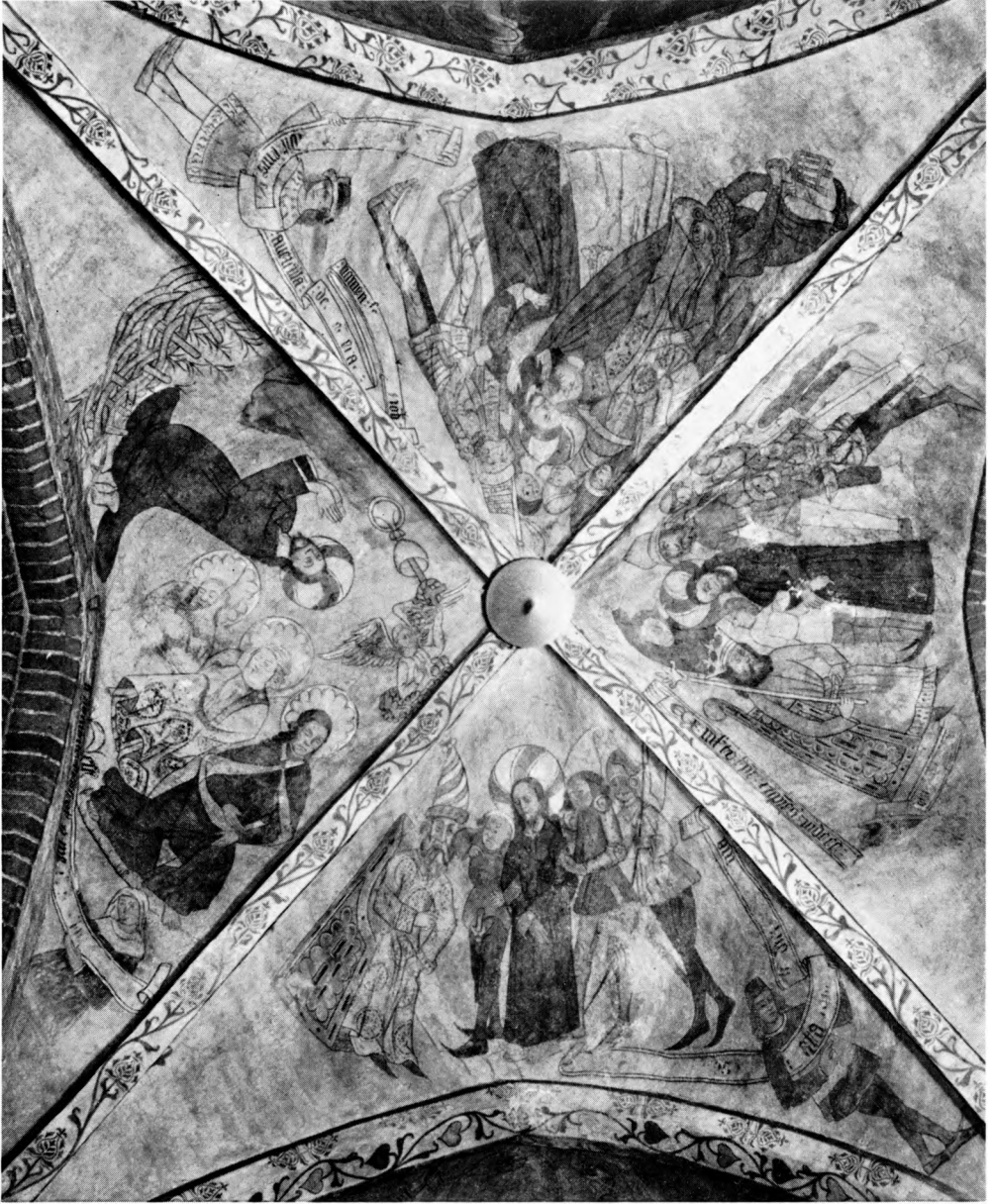

Fig. 38. S. Marie kirke. Scener af passionen i søndre sideskibs 5. fag fra øst (p. 344).

L.L.1961

Fjerde hvælvfag fra øst, vestkappen: et våbenskjold, hvori en sort potte med hank, på hjelmen to fjer. I den ene side af kappen sidder i en blomsterkalk en mand med højpuldet og skygget hat; han holder et skriftbånd med navnet: »hans pothorst« (lig. 34). Hans Pothorst findes omtalt sammen med Didrik Pinning mellem 1484 og 1490—94(?). Disse lo skippere var kongens admiraler

og drev med hans vidende sørøveri på engelske skibe indtil 1490. Sammen opdagede de Grønland, måske 1494. Det vides med sikkerhed, at Pinning 1490 var høvedsmand på Island. Hvorledes Pothorsts tilknytning til Mariekirken og Helsingør har været, er nu ukendt¹⁰⁵. I den anden side af kappen er ligeledes en blomsterkalk, hvori sidder en mand. Blomsten udgår fra en vrængemaskes mund. Manden har rundpuldet hat med spidst opkræmmet forstykke (muligvis galt rekonstrueret) og holder et skriftbånd: »desse [let] malen«. Lige ud for figurens hoved står: »abb. ..« (?). Denne figurs identitet er gådefuld, men han forestiller vel en anden stifter, der sammen med Hans Pothorst, som både er karakteriseret ved skriftbånd og våbenskjold, har bekostet kalkmalerierne. Nord- og sydkappen har rent ornamentale udsmykninger, i to kappeflige fantasibloomster udgående fra vrængemasker, henholdsvis fra en mandsmaske med rundpuldet hat med tunget kant (jfr. p. 338, fig. 35) og en gammel kvinde med koneklæde. I østkappen spor af hudstrygningen. Det øverste af søjlen og Kristi glorie, en arm med en ferle og en piskende bøddel med lange snabelsko er bevaret. I kappefligen fragmenter af en engel med et skriftbånd: »flacellis« (»med piske«).

Tredie hvælvfag fra øst, vestkappen: tre fantasibloomster, nordkappen: tre fantasibloomster, hvoraf een vokser ud af munden på en gammel kone med koneklæde; i to af blomsterne sidder ynglinge, den ene bedende, den anden spillende på luth. Sydkappen: i den ene af de tre fantasibloomster sidder en skikkelse med en opslået bog. Østkappen: tornekroningen, Kristus sidder på en stol, mens to bødler iført oprullede strudhætter med to stave presser tornekronen ned over hans hoved. En mindre, skaldet bøddel rækker en palmegren op mod Kristus. I kappefligene to blomster med engle; den ene holder et skriftbånd med: »cedit« (»han går«) (?), den anden et med en meget ødelagt indskrift: »mille rant(?)..cur. mirc. ai..« (?).

Andet hvælvfag fra øst, vestkappen: tre fantasibloomster, i den ene en nu fejl-agtigt som svane opmalet pelikan. Nordkappen: tre blomster, i den ene en ged, blomsten udgår af en gedebuks mund. I den anden blomst en engel med skriftbånd: »ecce homo« (»se, hvilket menneske«). Sydkappen: tre blomster, i den ene sidder en engel med skriftbånd: »ver ver filius dei erat« (fejl for »vere«, Matth. 27.54, »sandelig, sandelig denne var Guds søn«). Det er uvist, hvorledes disse to løsrevne skriftbånd — uden de tilsvarende billedfremstillinger — skal forklares. Der findes intetsteds en scene, hvor Kristus fremstilles for folket (ecce homo); heller ikke ses høvedsmanden, der udtaler ordene om Guds søn, nogetsteds. Sandsynligvis er her tale om restaureringsfejl. Østkappen: korsbæringen, Kristus bærer et T-formet kors, hjulpet af Simon af Kyrene. Bag ham Maria og Johannes. En rustningsklædt soldat trækker i et tov, som Kristus har om livet; en lille, skaldet mand foran Kristus trækker mundvigene

E. M. 1961

E. M. 1961

Fig. 39—40. S. Marie kirke. 39. Pietà malet i cirkelblænding i midtskibets nordvæg, 5. fag øst (p. 347).

Efter M. Henriksens akvarel 1906. 40. Fodtvætningen med den galt opmalede helt nøgne Peter.

I søndre sideskibs 6. fag fra øst, østkappen (p. 344).

ud i en spottende gestus. I hver af kappefligene fantasibloomster, i den ene sidder en lille mand og spiller på sækkepibe, i den anden en nar, som blæser på fløjte.

Østligste huælvfag, vestkappen: tre fantasibloomster, sydkappen: tre blomster, i den ene en ynglingefigur, nordkappen: en mandlig vrængemaske, hvorfra en blomst med et enhjørninghoved udgår; midt i kappen en stor blomst, i den anden side en blomst med en lille, langhåret skikkelse. Østkappen: krucifiksgruppe, Kristus-figuren har her almindelig korsglorie, lændeklædet har flagreflig. På hver side af korset står Maria og Johannes.

Nordre sideskibs hvælv har i de to østfag en dekoration som den i søndre sideskibs østfag. I hver kappe een stor fantasibloomst samt en vrængemaske med langt hår og baret omkring et »ventilhul«. Ribbeornamentikken består af slyngede ranker med dels hjerteblade, dels fligede, sammenlukkede blade; desuden findes en meget enkel stav med omvundne blade. Nogle skjoldbuer er dekoreret med korte, afbrudte stave, hvis omvundne blade er lagt tværs over profileringen. På den hvide grund mellem stavene er strøet skabelonrosetter.

Høj kirkens nordvæg, det femte fag fra øst: Pietà (fig. 39). Maria holder sine uforholdsmæssig store hænder foldede foran brystet, mens Kristus ligger udstrakt

på hendes skød; han har hvirvelglorie svarende til de karakteristiske glorier i søndre sideskibshvælv (p. 344). Det er ret usædvanligt, at Maria ikke holder under Kristi hoved og om hans arm. Måske skyldes dette en misforståelse af Mads Henriksen, som i 1906 lavede den store nøjagtige akvarel af cirkelblændingen¹⁰⁶. På denne akvarel skimtes rødlige farvestreger, rester af to koncentriske cirkler, tilsyneladende fragmenter af en ældre dekoration svarende til de øvrige høj-kirkemures blændingsdekorationer (jfr. p. 340).

Midtskibets hvælv (fig. 27) er, set i forhold til søndre sideskibs, kun sparsomt dekoreret, hvilket uden tvivl skyldes deres store højde. En detaljeret udsmykning kunne ikke skelnes heroppe. Ribber og gjordbuer er malet med ornamenter, som svarer til sideskibenes ribbedekoration, blot findes i midtskibet slyngtråde, som løber ud på selve kappefladerne. Langs gavlvæggens kappekanter findes der rundbuefriser med bladspidser, som nu står udsparet på de rensede vægge. Da ornamentik og de i det følgende omtalte vrængemasker helt svarer til søndre sideskibs, må de være samtidige. I midtskibets kappeflige findes omkring »ventilhullerne« flere steder malet masker, hvori hullet danner munden. Kun østhvælvets nordkappes østflig har i stedet for en maske en lille, rygvendt mandsling, som med hænderne holder omkring hullet på ryggen; hans gullokkede hoved ses i profil. På benene bærer han forskelligt-farvede hoser i røde snabelsko.

Andet hvælv fra øst har ialt fire hoveder, eet i hver af de østre kappeflige. Fra nord til syd (fig. 36): 1) mandshoved med rød tophue og tjavsede lokker gaber over en lille, nøgen menneskeskikkelses ene fod; hængende med hovedet nedad holder denne figur fat med hænderne i vrængemaskens åbne gab. 2) Hovedet af en gammel, spidsnæset kone med koneklæde; i den åbne mund har hun hals og hoved af et langøret pattedyr. 3) Mandshoved med lange, gule lokker og gul, rød og hvid baret med sort fjer; fra munden hænger overkroppen af en lille mand i gul dragt; han holder et cirkulært spejl, hvori hans ansigt ses. 4) Skaldet mandshoved med langt tindingehår, ud af hans mund hænger forkroppen af en hare.

Tredie hvælv fra øst, nordkappens østflig: lokket mandshoved af hvis mund udgår forkroppen af en hund(?), en hel frø og forkroppen af en kat med en mus i gabet. Sydkappens østflig: mandshoved med stor tophat, der har trekantede, opstående kanter og fjerduk; af munden udgår en menneskefod.

Fjerde fag fra øst, nordkappens østflig: lokket mandshoved, i hvis mund man ser forkroppen af en ræv, som i gabet holder en gås fast ved halsen. Østkappens sydflig: mandshoved, som gaber over en gås eller svane; fuglens hals, hoved og vinger stikker ud af hans mund.

Femte fag fra øst, nordkappens østflig: lokket profilhoved af hvis mund hals og hoved af en ko stikker ud. Sydkappens østflig: mandshoved med gul

tophat; med begge hænder trækker han munden udefter i en vrængende grimasse.

Sjette fag fra øst, østkappens sydflig: mandshoved med rød kalot, gult tindingehår og sort fuldskæg. Ud af munden kommer en arm, som holder i bagbenene af en ged, som med forbenene støtter på mandshovedets kalot.

Syvende fag fra øst, sydkappens østflig: mandshoved med grøn og hvid turbanagtig hat; frem fra hans mund stikker forkroppen af en gris. Vestfligen: lokket mandshoved, der drikker af en tudkande med bødkerbånd.

Sådanne vrængemasker og grotesker kendes fra adskillige danske senmiddelalderlige kalkmalerier, men intetsteds i et sådant omfang og med så stor variation som her.

7) (Fig. 41) 1523(?). I nordre sideskibs *næstvestligste fag*, vest for blændingen: bebudelsesengel(?); den knælende engel med scepter synes at henvende sig til en nu tabt figur i eller på den anden side af blændingen. Man kunne vente, at det manglende var en Maria-figur, men det store skriftbånd over englen indeholder ikke rester af en bebudelsesindskrift svarende til den i søndre sideskibs syvende fag (p. 343); her kan kun ordet »tibi« (»dig«) læses, og sandsynligvis fragmenter af et årstal »[mdjxxiii« 1523. Over engleskikkelsen findes en mandlig halvfigur iført dragt med stor krave og en bred manchet lige over albuen på det stramme ærme. Det skriftbånd, han har holdt, er næsten helt forsvundet. Hans dragt daterer kalkmaleriet til 1500'ernes første fjerdedel og gør derfor en supplerings af årstallet til 1523 sandsynlig.

L. L. 1961

Fig. 41. S. Marie kirke. Engel malet i nordre sideskib på nordvæggen i 7. fag fra øst (p. 349).

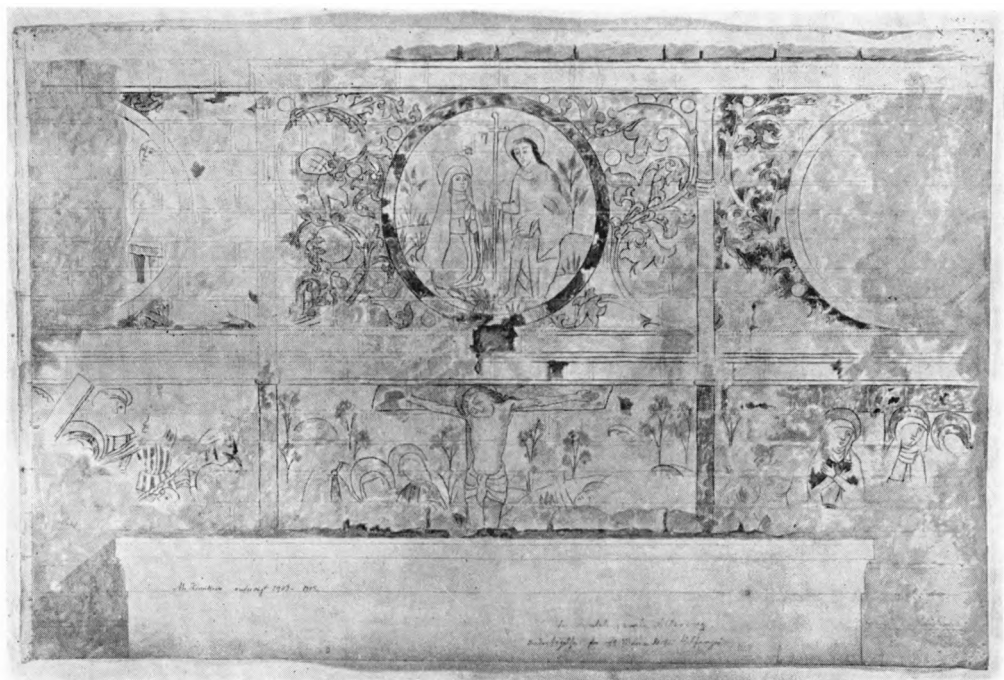

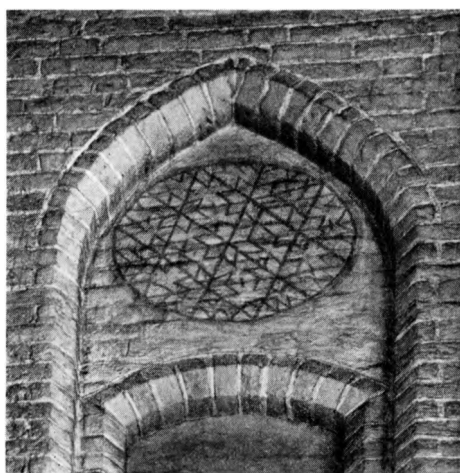
Fig. 42. S. Marie kirke. De nu forsvundne kalkmalerier på korets østvæg. Efter akvarel af M. Henriksen (p. 350).

Forsvundne kalkmalerier. (Fig. 42). O. 1510. Væggen under midtskibets store østvindue bærer stadig farvespor fra en forsvundet udsmykning, hvoraf store partier endnu 1906 var bevaret over alterbordet. Denne del af østvæggens malerier kendes fra Mads Henriksens akvarel, udført mellem 1901 og 05, samt fra to fotografier optaget af E. Rothe 1906.

Malerierne, som udgjorde en del af en større dekoration, der kan have strakt sig i hele midtskibets bredde, var øjensynlig bevaret, fordi de har været skjult bag en altertavle. Det bevarede parti var opdelt i seks rektangulære felter af søjler og midtdelt af et dobbelt, vandret bånd. Nederste billedrækkes nordligste felt, der kun delvis var bevaret, har forestillet korsbæringen. Andet felt, midtfeltet lige over alterbordet, havde en ret velbevaret korsfæstelsesgruppe. Det T-formede krucifiks og Kristi stilling svarer nøje til det bevarede krucifiks i Lazarus-salens malerier. Det på akvarellen synlige brudstykke af tredje felt forestillede begravelsen af Kristi lig eller en Pietà med omgivende figurer. I øvre billedrækkes rektangulære felter var indskrevet cirkelmedaljoner i bladværk med frugter. Af nordre felt sås kun en stående figur i knælang kjortel. Midtfeltets ornamentik var næsten helt intakt ligesom medaljonscenen, hvori sås den opstandne Kristus, som viser sig for Maria Magdalene. I det sydligste felt var kun noget af rankeværket og cirkelslagets øvre halvdel, men ingen figurer, bevaret.

De aldrig restaurerede billeder, som nu efter opsætningen af to varmeapparater oven på hinanden foran malerierne er helt ødelagt, viste nært slægtskab med billederne i Lazarus-salen, korsgangens kalkmalede Smertensmand og S. Catharinas trolovelse. Alle tre steder var skikkelserne kortstammede og de ligesom søvnige øjne var tegnet med en ret kraftig, nedre øjenlågskant. Ornamentikkens bladranker med store, krydsmønstrede frugter genfindes på hvælvet i klostergangens nordvestligste rum, samt i musikstuen. En tilsvarende ornamentik findes ikke i Lazarus-salen, derimod kendes sådanne bladranker i Birgittes kapel i Roskilde domkirke (ved indskrift dateret 1511) sammen med tvefarvede bladranker af samme type, som forekommer i Lazarus-salens og korsgangens malerier. Da figurstil og ornamentik i Birgittes kapel i Roskilde svarer meget nøje til de tabte malerier på østvæggen i Marie kirke — muligvis endog er af samme mester — er begge arbejder sikkert nogenlunde samtidige¹⁰⁷.

Ved istandsættelsen 1906 af vestportalen blev »den gamle Helgeninde over Døren fremdragen«⁷¹. Kalkmaleriet har formentlig siddet i den udvendige niche i dørspejlet (sml. p. 324).

U. H. 1965

Fig. 43. S. Marie kirke. Blændingsdekoration på midtskibets sydvæg, 6. fag fra øst (p. 340).

INVENTAR

Oversigt. Kirken har bevaret meget af sit gamle inventar enten i eller uden for bygningen; bortset fra nogle få stykker stammer det fra tiden efter kirkens indretning til brug for byens tyske menighed (sml. p. 291), ved hvilken lejlighed betegnelsen Vor Frue kirke afløstes af »S. Marie« eller »Tyske kirke«. I den anledning modtog kirken en kostbar gave, langt ældre end den selv: det franske, emaljerede altersæt, kalk og disk, fra 1333, som dronning Sophie skænkede 1586; det er nu i Nationalmuseet sammen med en tilhørende, sjældent fin og velbevaret vinkande, som desuden udmærker sig ved at være det ældste kendte guldsmedearbejde med Paris' bystempel; af een eller anden grund fik kirken ikke denne kande. I Nationalmuseet opbevares tillige »Christiern II.s altertavle«, (muligvis kirkens første), et nederlandsk dommedagsmaleri med kongen og hans 13årige dronning, Elisabeth, knælende i forgrunden. Denne tavles afløser, kirkens første lutheranske, leveret af Hans thor Brügge 1592, er heller ikke mere i kirken, men gør nu tjeneste på alteret i Soborg kirke. Af de »udendørs« genstande kan endnu nævnes en vange af en munkestol med vippesæde, nu i Helsingør bymuseum. Det eneste stykke i kirken, der med sandsynlighed kan henføres til middelalderen, er dørfløjen til sakristiet. Som klosterkirke behøvede kirken ingen dobefont.

Blandt det inventar, der anskaffedes, da kirken indrettedes til lutheransk gudstjeneste, må — foruden det allerede omtalte — nævnes Gerhart van Mervelts tagrytter-klokke fra 1588 og Tyge snedkers renæssance-prædikestol 1597, hvis samtidige lysearm skildrer Pyramus' og Thisbes sørgelige død. Også vestdørens vindfang, med malerier, og den fornemme sandstensfont (1584) med samtidigt sølvfad tilhører renæssancen. — Rigest repræsenteret er dog baroktiden, og især i 1630'erne har kirken anskaffet eller fået skænket meget: 1634 en lysekrone (den ældste er fra før 1600), 1635 det store orgel på det rigt malerismykkede vestpulpitur, 1636 altertavlen (malet som marmor og sandsten), den kendte kunstsmed Caspar Finckes pengeblok og 1638 barnestolen samt flere store epitafier (det ældste fra 1623) af træ, sten eller metal. I 1640'erne begynder rækken af de lutheranske til dels signerede præstemalerier, der er ført op til o. 1775, i alt 14, hvoraf de ni er i legemsstørrelse. Fra den lidt senere baroktid hidrører kongepulpituret med Frederik III.s og hans dronnings navnetræk. O. 1700 fik kirken enny alterskranke og formentlig tillige det lille elfenbenskrucifiks på alterbordet. Fra begyndelsen af 1700-tallet stammer også et blystøbt epitaf over Kronborgs kommandant. Senbarokken repræsenteres af det velbevarede stolesæt; ligesom S. Olai er også S. Marie efterhånden blevet overfyldt med pulpiturer, hvoraf størstedelen var bevaret lige op til kirkens hovedrestauration i begyndelsen af 1900'erne. Foruden orgel- og kongepulpituret er nu kun eet pulpitur tilbage; men i dette har rokokoen også en fin repræsentant. Klassicismen kommer kun til udtryk i et par salmenummertavler, og eksempler på en stilblandingsperiode kan ses i sakristiets møblement. — Endnu skal blot omtales, at kirken foruden præstemalerierne og de malede tavler i epitafierne ejer adskillige »løse« malerier, bl. a. to af Hendrik Krock.

Alterbordet er fra 1907⁶⁶, af munkesten, og består af to parallelle, nord-sydgående mure med et mellemrum på 55 cm. Det alterbord, der fandtes før Storcks restaurering, ses på Mads Henriksens akvarel (fig. 42), men kan ikke have været det oprindelige, da det afskærer det kalkmalede krucifiks på østvæggen. For at kalkmaleriet kan blive tilgængeligt, hedder det 1906, vil det være nød-

Hosstående farveplanche viser Christiern II.s *altertavle nu i Nationalmuseet. Lennart Larsen fot. 1965. Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1963—65.

L.L. 1961

Fig. 44. S. Marie kirke. Detalje af alterklæde fra 1719 (p. 353).

vendigt at flytte alteret (altertavlen), der tidligere har stået lige op ad østgavlen, noget fra denne, og senere: En del af det gamle alterbord var fjernet, hvorved et ældre, mindre og lavere var fremkommet⁷¹. 1904 fandt man bl.a. en messehagel og en klingpung med stang i et rum i alterbordet⁶⁶.

†*Sidealterbordets* plads er ukendt (jfr. p. 292, 375); kalkmaleriet i nichen i nordre sideskibs vestvæg angiver formentlig pladsen for et viefandskar, næppe for et *†*alter (jfr. kalkmalerier p. 341).

Alterklæde, 1719, af falmet, fornyet, rødt fløjl, garneret med guldgalonier; på forsiden broderet Frederik IV.s kronede spejlmonogram mellem palmegrene, hvorom bånd med kongens valgsprog og nederst: »Anno 1719« (fig. 44). Oprindeligt har klædet tilhørt Kronborg slotskirke, men Frederik V. beordrede det ifølge A. G. Moltkes påtegning 1752 skænket til den tyske kirke¹⁰⁸.

†*Alterklæder*. I årene omkring 1580 anskaffedes et alterlagen, et alterklæde »med andet sådant« for 20 mk. 4 sk.¹⁶, muligvis det klæde, som omtales i inventariet 1586, af blåt, blomstret fløjl med et »stoppet« (reliefbroderet) guldkrucifiks¹⁵; samme år låntes fra S. Olai et alterklæde af grønt damask, og dronning Sophie skænkede eet oven på og eet for omkring alteret af hvidt, »blommet« fløjl med et stoppet guldkrucifiks¹⁵. Inventariet 1659 er ene om at nævne et klæde udstukket med rødt silke, skænket af salig Magdalene Lund (†1654). 1672¹⁵ skænkede kammerråd og direktør Andreas Günther et dobbelt, »violenbrunt« klæde af fløjl med guld- og silkefrynser om begge klæder¹⁰⁹.

L.L. 1961

L.L. 1961

L.L. 1961

Fig. 45 a—b, 46. S. Marie kirke. Altertavle 1637. 45 a—b. Ezechiel og Daniel (p. 354). 46. Tidligere altermaleri, efter Hendr. Goltzius (p. 356).

†*Alterduge*. Inventarierne 1594—97 nævner en »Altertrocken« syet med sort og rød silke¹⁵. Fra Kronborg lod Frederik V. overføre den af Frederik IV. skænkede alterdug af fint, hollandsk lærred med kniplinger om¹⁰⁸.

Altertavler. Kirken har i alt haft fire (høj)altertavler, den nuværende medregnet: 1) †Kalkmaleri, 2) Christiørn II.s, nu i Nationalmuseet, 3) Hans thor Brügges 1592—1593, nu i Søborg kirke, og 4) den nuværende fra 1637.

Oprindelig synes østvæggens kalkmalede †dekoration (jfr. p. 350) at have tjent som altertavle, men da den efter alt at dømme må være fra 1500'ernes første tiår, kan den ikke have haft denne funktion ret længe, før den afløstes af Christiørn II.s og hans dronnings donation, der må være udført senest 1514.

Altertavle (sml. fig. 24) i barok, med malet årstal 1637, det år da den tidligere, af Hans thor Brügge forfærdigede, tavle fra 1592/1593 solgtes til Søborg kirke. Tavlen, der både i opbygning og udstyr efterligner stensulptur, er af eg, af fast, arkitektonisk opbygning med et af glatte søjler flankeret storfelt og den opstandne Kristus med sejrspanen i topstykkets muslingeskaliniche (fig. 47). Christian IV.s kronede monogram står øverst i en kartouche, og på gesimsfremspringene ses hovedsmand på Kronborg Frederik Urne og hans hustru Karen Arenfelds våbner. Stor- og topstykket flankeres af anselige figurer forestillende Ezechiel og Daniel (fig. 45a-b), Esajas og Jeremias, alle med grove ansigtstræk, høje, brede pander, store næser, fremstående øjne og store munde

Fig. 47. S. Marie kirke. Altertavle 1637. Topstykke (p. 354).

L, L. 1961

med fyldige læber; især på de to øverste figurer, Esajas og Jeremias (fig. 47), er dragternes foldekast uroligt.

Stafferingen, der skal illudere marmor, er formentlig en gentagelse (fra 1907) af den oprindelige og svarer til den opmaling, som I. G. Schrøder 1835 gav tavlen⁸⁴, hvid og sort oliefarve samt flammet rødgråt på søjlerne og forgyldning på ornamenterne; rødt er anvendt på sejrxfanen og som baggrund for kongens navnetræk, under profeternes navne og på skriftpladen med årstallet.

E. M. 1965

Fig. 48. S. Marie kirke. Christiørn II.s *altertavle. Kristus i »Treenigheden«. — Den af baggrundsmalingen delvis overdækkede, spinkle tornekrone er den oprindelige. Den svære tornekrone om håret skyldes en restaurering, der også gør sig gældende i hårets og skæggets sorte klatter, øjnene og mundlinjen (p. 359).

Tavlens opbygning minder om stenaltertavlen i Christianstad i Skåne, som Christian IV. 1622 havde ladet udføre i Amsterdam¹¹⁰.

I storfeltet er nu indsat et fersk maleri af Bebudelsen, signeret J. L. Lund 1840 (på en gulvflise). Maleriet, der måler 220 x 190 cm, er indsat i en samtidig, forgyldt ramme¹¹¹. Ved tavlens nedtagelse og istandsættelse (1903—07) — jfr. Storcks papirer 1907⁷¹: alteret opsat, malingen færdig — blev Lunds maleri udtaget og ophængt i en af klosterets sale, og det oprindelige altermaleri, Bønnen i Gethsemane, atter indsat. 1908 bifaldt kirkeministeriet imidlertid, at Lunds maleri igen fik plads i tavlen, mens »Bønnen« ophængtes østligt i nordre sideskib. Dette *maleri*, 190x159 cm, (fig. 46), på lærred, der nu er stærkt mørknet, går tilbage på en tegning af Hendrick Goltzius 1596 og et derefter udført stik¹¹². 1649 udflikkede Claus Brameyer »billederne« på alteret¹⁵. 1668 fik Heinrich conterfeyer (Rapost?) betaling for at renovere det skilderi på alteret¹⁵. For tiden (oktober 1965) er maleriet til konservering i Nationalmuseet; efter endt konservering påtænker man at genindsætte det i altertavlen.

E.M. 1965

Fig. 49. S. Marie kirke. Christiern II.s *altertavle. Gud Fader i »Treenigheden«. Eet af tavlens bedst bevarede malerier. Dog er det sorte i øjnene sekundært, ligesom kronens øverste parti, der oprindeligt har været mere tilspidset; de lodrette streger er træets årer, der slår igennem (p. 359).

*Christiern II.s *altertavle* (fig. 48—62, farveplanche ved p. 352). Den 20. april 1514 sluttedes i Linz ægteskabskontrakt mellem Christiern af Danmark og den kun 12-årige Isabella (Elisabeth) af Østrig (f. 18. juli 1501), datter af ærkehertug Philip, der var søn af kejser Maximilian. Efter faderens død og under moderen, Johanne den Vanvittiges, sygdom var Elisabeth kommet i huset hos sin faster, Margrethe, regentinde i Nederlandene. 11. juni 1514, da Christiern kronedes til konge af Danmark i Frue kirke i København, blev Mogens Giøe som kongens stedfortræder viet til Elisabeth i Bruxelles, men først året efter, 12. august 1515, fandt det egentlige bryllup sted på Københavns slot. Sit første barn fik Elisabeth 1518 (året efter Dyvekes død), og da Christiern II. den 4. november 1520 kronedes til Sveriges konge i Stockholms Storkyrka, fik han samme dag den gyldne Vlies overrakt fra sin kejserlige svoger, Karl V.¹¹³ Det er de historiske forhold, man har taget i betragtning under forsøg på en datering af altertavlen, ligesom man har fæstet sig ved, at kongeparret afbildes uden børn¹¹⁴.

Altertavlen¹¹⁵ er et maleri på træ forestillende dommedag, herover ses Tre-

enigheden, og forneden knæler donatorerne, Christiern II. og hans unge dronning. Maleriet er af nederlandsk type, og rammens buesvejede top har fra gammel tid hævd i Nederlandene, hvorfra typen o. 1500 bredte sig ud over Europa.

De undersøgelser, der ligger til grund for den følgende redegørelse, er støttet af røntgen-, infrarøde- og kvartslusoptagelser¹¹⁶, hvorimod der endnu ikke har været lejlighed til at foretage mikroskopiske og kemiske farveanalyser; alligevel er der fremkommet så mange nye enkeltheder, at en mere præcis vurdering af tavlen som helhed, end tidligere forskning har været i stand til at give, er blevet mulig. Det vil derfor være rimeligt, inden den egentlige beskrivelse og gennemgang, at forudskikke nogle bemærkninger om de nye afsløringer.

Først kan det, i modsætning til tidligere opfattelse, godtgøres, at tavlen aldrig har haft fløje. Dernæst viser røntgenoptagelserne, hvad man i øvrigt også kan konstatere ad anden vej, at tavlen har været udsat for en hårdhændet og meget gennemgribende restaurering, der i høj grad har ændret maleriet både i helhed og enkeltheder. Den har dels givet sig udslag i næsten total overmaling af baggrundene — himmel, lys, landskab — hvis farver nu mere eller mindre afsliber og overlapper personernes konturer, dels i en fuldstændig ommaling af helvedesfremstillingen. Røntgenbillederne viser endvidere, at personernes ansigter for en stor del er afskallet sammen med kridtgrunden, hvad der har medført suppleringer og overmalinger. Samtidig har restaurator indført et gennemgående træk, skæbnsvangert for alle ansigters karakter: i alle øjne, også i kongeparrets, har han malet en stor, rund, sort klat, ikke blot hvor det oprindelige øjenparti er forsvundet eller læderet på grund af afskalninger, men også hvor røntgenbillederne viser velbevarede øjne, fint tegnede med pupil, iris og øjeæble — som den tids malere mestrede i sjælden grad. Den mest interessante afsløring er imidlertid, at kongens og dronningens hoveder, men ikke deres dragter, allerede under selve udførelsen af tavlen eller i umiddelbar forlængelse af arbejdet er afgørende ommalet. Tavlen, der nu hænger i Nationalmuseets gotiske kirkerum, skæmmes yderligere af et blankt, smudsigt laklag.

Dens mål er 233,5 x 155 cm med ramme, 212,5x135 inden for rammen. Træet, der danner underlag for maleriets ganske tynde kridtgrund, er sammensat af seks nogenlunde lige brede, 5,5 cm tykke egeplanker, hvis bagside viser spor efter skarøkse, der kun hist og her er glattet efter med høvl. Kanterne har en knap 2 cm bred fals passende til noten i rammen, hvis svejede topstykke er udført i tre sammentappede og fornaglede stykker. Rammen er oprindelig, og da der findes gamle farverester¹¹⁷, men ingen hængselspor, kan tavlen ikke have haft fløje. Mod antagelsen af rammen som en senere restaureringsændring taler også det forhold, at bagklædningen i bredden er svundet ikke mindre end en tomme, dvs. at når falsen er trykket i bund i den ene side, kan man få en

finger ind mellem fals og ramme i den anden side. Det er dette store svind i træet, der har været så katastrofalt for kridtgrunden og dermed for farverne.

Mens den *†*sidealtertavle, som Christiern II. og dronning Elisabeth nogle år senere skænkede til Roskilde domkirke (DK. Kbh. Amt p. 1660), har vist kongeparret knælende for fødderne af en diegivende Madonna, spiller Guds moder i den til Vor Frue kirke i Helsingør skænkede tavle kun en underordnet rolle; dette træk går ejendommeligt nok igen i kirkens kalkmalerier (sml. p. 338). Hovedscenen er her dommedag med Maria og Johannes Døberen som menneskeheds forbedere og øverst ikke, som man f. eks. kunne vente, Marias himmelkroning, men Treenigheden.

På en lys, gul baggrund, inden for en krans af grå skyer, sidder Gudfader med kejserkrone (fig. 49) og iført en pragtfuld kraplak-rød, gulbræmmet kappe med blå foer over en hvid underkjortel. Ved hans side sidder Jesus i hvid, purpurskygget kappe med T-korset i venstre hånd, mens han fører højre hånd hen mod sin blottede brystvunde. Mellem dem svæver Helligåndsdue. De to ansigter ses velbevarede på røntgenbillederne — også øjnenes detaljerede tegning — klare faderens, og reparationer på legemsdele og klædninger er få og betydningsløse. Den genopmalede baggrund er ført tæt ind på og undertiden over personernes konturer, bl.a. over den spinkle tornekrone, som ses over Jesu hoved; måske har den dækket den helt, thi en ny, sværere og kraftigere tegnet tornekrone er nu malet om Jesu hår (fig. 48). Sekundær er også toppen af Gudfaders kejserkrone; den er nu rundet, men røntgenoptagelserne viser skarpt og klart en normal »gotisk«, tilspidset kejserkrone. — Til dette Treenighedsmotiv, hvor Jesus må opfattes som faderens offer for menneskeheden, hører tillige alle de svævende småengle med musikinstrumenter, til venstre tre med harpe, trompet (flyvende med korslagte ben) og tamburin, til højre øverst en med tamburin(?), en gruppe syngende efter et nodepergament samt en anden bærende og spillende på et lille orgel — organisten med de buttede ben over kors. Alle englebørnene står klart tegnede på røntgenpladerne, men dog med store afskalninger hist og her, og molester i ansigterne; især står den lille orgelgruppe smukt.

De store basunengle i rød, hvidbræmmet og i lyslilla, gulbræmmet kjortel hører derimod — sammen med englen ved Kristi venstre side — til den egentlige dommedagsscene, hvor Kristus med sværd og lilje, med fødderne på verdenskuglen, flankeres af Maria og Johannes samt af to apostelgrupper.

Den normale plads for de to basunengle, som nu trutter verdensdommeren ned i hovedet, er under ham eller ved siden af ham; det er de snævre pladsforhold, som har bestemt deres anbringelse, den »usymmetriske« tredie engels plads og udeladelsen af den fjerde. Verdensdommerens kappe er kraprød på begge sider, og farven er med tiden blevet så lazerende, at man ikke blot

E. M. 1965

Fig. 50. S. Marie kirke. Christiørn II.s *altertavle. Maria som menneskehedens forbeder. — Øjnene og det brede, sorte penselstrøg til højre skyldes en restaurering (p. 360).

skimter den første skitsetegnings mørke skråkraveringer, men også træets struktur går igennem; hårets midtskilning har oprindelig været tydeligere. Maria (fig. 50), der er fremstillet som en ung kvinde med blondt, bølgende hår, bærer en mørkeblå kappe over det struttende underliv. I modsætning til jomfrumoderens stille, blide ro virker Johannes (fig. 51) energisk og pågående i sin henvendelse til dommeren, og denne virkning understreges af de argumenterende hænder og blæstens kast med den fyldige, røde kappe, som lader den brune kamelhårskjortel og et blottet knæ komme til syne. I denne skikkelse kommer man, trods restaurering, den oprindelige maler nær ind på livet.

De små apostelskikkelsers dragter varierer mellem lyslilla (med gul bræmme), neapelgult med grønlig skyggetone, rødt og blå, mens hårfarven snart er blond, snart brun. Bag venstre gruppe ses to skikkelser, den forreste en munk i lyslilla kutte med gule glanslys, den bageste en verdsligt klædt mand i rød kofte med brun pelskrave og tilsvarende baret med agraf. At den sidstnævnte skal forestille altertavlens maler, har man formentlig med rette antaget; men munkens dragt svarer ikke til karmelitternes (hvidebrødrenes).

E. M. 1965

Fig. 51. S. Marie kirke. Christiørn II.s *altertavle. Johannes Døberen som menneskeheden forbereder vis-à-vis Maria.— Gennemløbende afskalninger til venstre har ødelagt ansigtets oprindelige kontur; trods disse og de opmalede øjne har dette ansigt dog bevaret meget af sit oprindelige præg (p. 360).

Til dommedagsscenen hører endvidere de saliges redning og de fordømtes straf med fremstillingen af helvede i hele tavlens højre side, strækkende sig fra de smådjævl, der flyver i røgskyer bag Døberen, og ned til den nøgne kvinde, der sidder på grønsværet bag dronningen. Helvedes modsætning ses i tavlens venstre side: den fredfyldte idyl med bondegård og bondemand, hest og sø med svaner. Intetsteds fremgår restaurators indgriben tydeligere end i helvedesbilledet. Oprindeligt har dette sikkert strakt sig helt ud til den lille, flygtende kvinde, som ses bag noget buskads et stykke til venstre over dronningens hoved; i al fald viser røntgenoptagelserne en skrigende, fordømt kvinde under rundtårnene, hvor det blotte øje nu kun ser trækroner og grønt, og de samme optagelser viser også, at al oprindeligt farve med kridtgrønt under borg- huset og helt ned til den siddende kvinde er fuldstændigt afskallet. Her har restaurator indmalet et brunrødt ildorgie med faldende fordømte samt en djævel med dyrehoved (fig. 52); i munden holder denne djævel en lænke, der slynger sig omkring fire ulykkelige sjæle (der tilhører tavlens oprindelige

E. M. 1965

Fig. 52. S. Marie kirke. Christiørn II.s *altertavle. Parti fra »Helvede«. Djævelen og den fordømte, han slæber af sted, er sekundære, tilmalet efter et kobberstik fra slutningen af 1500'rne. De hvide skikkelser er oprindelige, men hele ansigtskonturen på kvinden med slangen om halsen er »restaureret« (p. 361 ff.).

maleri), og samtidig slæber han selv af med en person i benene. Alt dette har restaurator temmelig trofast kopieret fra Johan Sadeler's stik (fra slutningen af 1500'rne) efter Christopher Schwartz' dommedagsmaleri¹¹⁸.

Hvorledes tavlens oprindelige helvede har set ud på det afskallede og nu opmalede sted, ved vi ikke, men »over jorden« står det som et skummelt borg-hus¹¹⁹, der er omgivet af en mur med runde tårne. Herover flyver i røg og luer små djævlø og helvedesdyr, mens to små sjæle springer for livet eller saligheden. På taget (fig. 53) står en helvedeshund, og på en udkragende bjælke har en overstor, triumferende djævel taget plads, mens to fordømte hænger i planken, den ene med hovedet nedad, den anden med rebet om halsen (fig. 53). Den sidste har restaurator udstyret med over- og hageskæg, men både i den nu-værende tilstand og især på røntgenbilledet ses det tydeligt, at det er en kvinde med yppige former. Til den oprindelige helvedesfremstilling hører også den nøgne kvinde i forgrunden bag dronningen, lidt større end de andre skikkelser¹²⁰. Halsbåndet, hendes eneste pryde, er en lille, levende slange, ondskabens

E.M. 1965

Fig. 53. S. Marie kirke. Christiern II.s *altertavle. Det »overjordiske« helvede, en borg med mur og runde murtårne, hvorfra et ses til venstre. Djevledyret under taget er sekundær. Den hængte til højre, der nu har sekundære sorte øjne, over- og hageskæg, er—som røntgenoptagelser viser—en kvinde (p. 362).

og syndens symbol (fig. 52). Både hendes ansigt og de fire fordømte sjæles i lænken har alvorlige afskalninger og er derfor stærkt supplerede; restaurator, der f. eks. med sin pensel har ødelagt den stående kvindes fine konturer, har ikke frataget de tre andre fordømte den spændstighed og fart, der afslører den oprindelige malers mesterhånd.

De salige bistås af flere engle og af selve S. Mikael med en vistnok næsten nymalet krone og iført en pragtfuld guldrustning; han hamrer sin korsstav ned i nakken på en grønblå djævel på marken umiddelbart bag Christiern II. Desuden står der to engle i salighedsflokkene, til venstre en i rød, mønstret, grøn-kantet, opslidset kåbe over hvid kjortel, mens en anden til højre i hvidt lempeligt leder sjælene den rette vej. At denne går opad, ses bag den venstre, brokadesklædte engel, hvor en tredje hvidklædt, mindre engel giver en salig et puf i den nøgne bagdel opad mod en svævende engel, der atter langer den frelste videre op mod et englepar, som just er i færd med at sende en anden salig med oprakte arme til himmels. Nogen fremstilling af himmelborgen vis-à-vis helvede

ses ikke, og den har aldrig været der. Mellem kongen og dronningen lægger man især mærke til en triumferende fremadskridende mand og en kysk kvinde (fig. 54—55), der holder sig for barm og skød, mens hun synes at vende sig spørgende mod engelen bagved. Her er restaurators sorte »pupiller« særlig misvisende: røntgenoptagelsen viser, at den kyske kvinde ikke ser tilbage på engelen, men bly nedad.

Billedets forgrund og nederste del optages af de to donatorer, Christiern II. og hans dronning, som knæler over for hinanden ved kostbart draperede bedepulte, således som man f.eks. ser Jacob van Noordwijk og hans fader med deres familie knæle på Jan Mostaerts malede fløj altertavle (fra o. 1515) i Rheinisches Landesmuseum i Bonn¹²¹. Imellem bedepultene står en afkvistet stamme med begges ophængte våbenskjolde, hans det danske rigsvåben, hendes det spansk-østrigske. Ved kongens fødder ses tre hunde, hans pragthjelm og panserhandsker, ved hendes to hunde.

Begge majestæterne er klædt i tunge, rigt mønstrede brokadesdragter, gyldne med røde mønstre. Kongen (fig. 56—59) bærer en sort, baretagtigt opkræmmet hat med cirkelrund agraf¹²² over sit buskede, halvlange hår; det tynde, nedhængende overskæg og det korte, tvedelte fuldskæg lader partiet under munden frit. Kappen har en bred pelskrave og de røde, puffedes ærmer lange, spidsovale slidser. Over brystlinningen kommer en hvid, rynket underklædning til syne; det ser ud, som om den ender i en række små spidser, men herover — dog uden kontakt — ses et 4 mm bredt halsbånd med bølgeagtigt broderi. Dette halsbånd tilhører imidlertid et tidligere stadium af maleriet og har efter den endelige udførelse været overmalet og usynligt. Det er kun båndets relief-malede kanter og mønster, der gør det synligt idag, fordi smuds og støv i tidens løb har sat sig fast i de pastose penselstrøg. Oprindeligt har det ikke været noget halsbånd, men den smalle, opstående krave, der på andre portrætter af kongen og på samtidige fornemme dragter danner afslutning på den hvide underklædning¹²³. Allerede dette moment antyder ændringer under udførelsen af kongens maleri, og mistanken herom styrkes af det svage, men tydelige spor af et øje, der skimtes ved siden af det højre øje, længere inde mod næsen (jfr. fig. 57).

Mens kongen knejser rank og majestætisk, uden ydmyghed, ved sin bedepult, er det i sjælden grad lykkedes maleren, uden hensyn til det fornemme, brokadebærende gevandt, at gengive dronningens myge ungpigeskikkelse; havde restaurator ikke skæmmet billedet bl. a. med de sorte øjeklatter, der giver ansigtet (fig. 61) et lidt sløvt præg, ville beskueren have set et sødt pigeansigt; det har langtfra været billedskönt — selv om Reimar Kock 1532 (jfr. nedenfor) kalder det en overordentlig smuk kvindes billede — fordi kunstneren ikke har søgt at skjule den fyldige, fremspringende »habsburgske« underlæbe, der også grovt

er fremhævet af billedhuggeren på bislagstenen fra Københavns slot¹²⁴; men det har været et indtagende og rørende barneansigt.

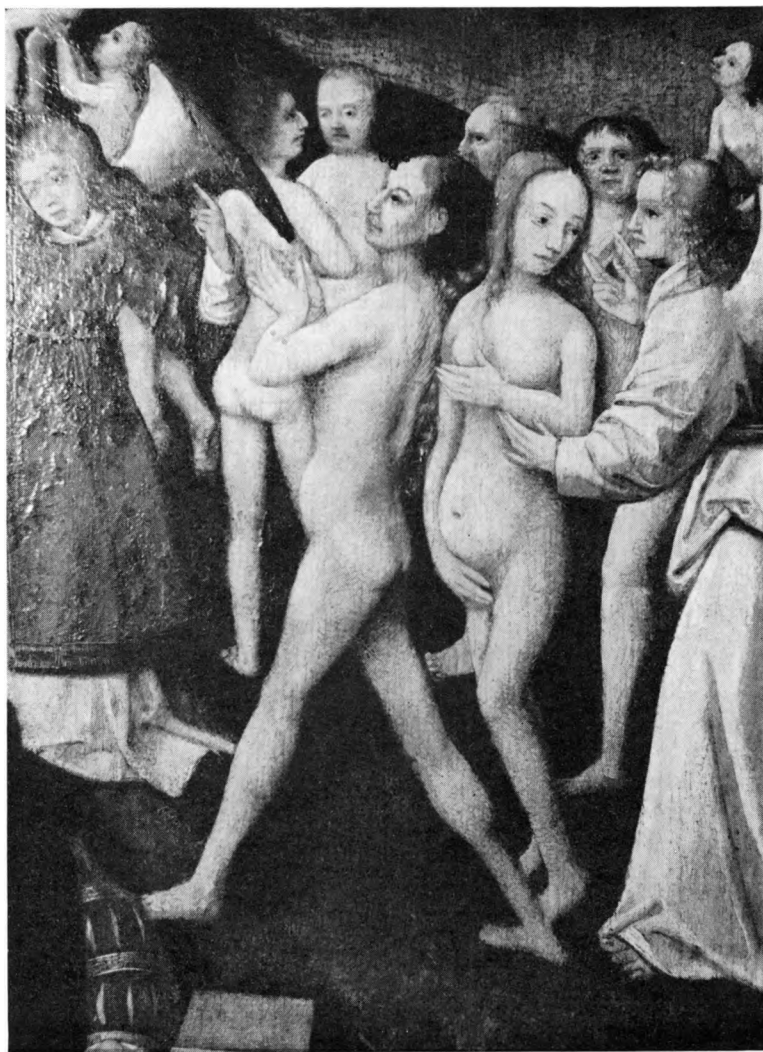
På hovedet, over det glatte, midtskilte hår bærer dronningen — ikke som på bislagstenen, på $\dagger$ sidealtertavle fra Roskilde domkirke eller på Claus Bergs Odense-tavle krone, men — en kyse eller hue, hvis broderede bort for største delen er bortskallet på venstre side. Overdragten, med de vide, pelsbesatte ærmer, svarer til kongens, men også underdragstens snævre ærmer er røde med hvidt håndlin. Efter tidens mode er kjolen firkantet udskåret foran, men herover ses den hvide, rynkede særk med rund udskæring. Mellem en bred, fløjlsagtig bort forneden i den firkantede udskæring og selve overkjortelen skimtes halvdelen af et kaméagtigt smykke¹²⁵. På venstre hånds ring- og pegefinger sidder ringe; men lak- og smudslaget hindrer i at afgøre, om een af ringene svarer til den guldring med en uslebet safir, der nu opbevares i Rosenborgsamlingen under navn af dronning Elisabeths ring¹²⁶. Var også dronningen blevet ændret under udførelsen af det oprindelige maleri? Kun røntgenoptagelser kunne afsløre dette, og resultaterne af disse optagelser (fig. 59—62) viste indgribende ændringer både for kongens og for dronningens vedkommende — men disse ændringer berørte kun hovederne.

De to røntgenbilleder viser tydeligt det slørede i begge majestæternes ansigts-træk og hovedkonturer, ligesom de forskellige stadiers øjenpar tydeligt træder frem; den opmærksomme iagttager vil kunne finde tre øjenpar på dronningens billede (det ene i panden), og det første billede af kongen har vist ham uden hat; hele hovedformen følges svagt, men klart, og den bagved stående engels højre arm, som nu skjules af den sekundære baret, kan følges helt ned til kongens pageklippede hår.

Hvad er det da, der er sket? og hvad er årsagen til disse store forandringer? har tavlen måske ikke oprindelig indeholdt portrætter af Christiern II. og hans dronning? har de erstattet andre donatorer?

Røntgenbillederne giver svar på de to sidste spørgsmål: de kongelige dragter står skarpt i hver detalje; intet er forandret her. De to våbner er ligeledes urørt, og da dronningen er genkendelig i alle faser, er det udelukket, at der skulle kunne være tale om et andet stifterpar. Det kan slås fast, at donatorbillederne af Christiern II. og dronning Elisabeth fra første færd har hørt med til tavlens program; der ligger ikke andre farver under dem end den nødvendige grundering. Men begges hoveder er under selve udarbejdelsen eller kort efter blevet ændret.

Et blik på fig. 60 giver forklaringen — eller en del af den. Billedet her er en gengivelse af det lille, fine portræt af Christiern II., som fra det Kongelige Kunstkammer er kommet til Statens Museum for Kunst¹²⁷, det ældste profanportræt, der kendes i Danmark, tilskrevet estlænderen Michel Sittow. Med dette

E. M. 1965

Fig. 54. S. Marie kirke. Christiørn II.s *altertavle. Parti fra de saliges optog. Kvinden foran englen til højre, tavlens eneste næsten uskadt bevarede figur, har oprindelig nedsænkede øjenlåg (p. 364).

og altertavlens kongeportræt ved siden af hinanden kan man fastslå, at bortset fra hatten, hvor der er små forskelle, har portrættet i Kunstmuseet og på altertavlen været så nøje overensstemmende i alle enkeltheder, at det har været meget vanskeligt at afgøre, hvad der var original og hvad kopi. Forskellene nu skyldes restaurators retouche og tilføjelser på tavlen samt udbedring af den store skade, der har været ved kongens venstre tinding og kind. Blandt tilføjelserne kan nævnes, at restaurator synes at have indsat sin signatur forneden til venstre i kongens skæg, et navn, der ender på -sen.

Michel Sittow var født i Tallinn (Reval) o. 1469 († smst. 1525), en tid hof-

L.L.1965

Fig. 55. S. Marie kirke. Christiørn II.s *altartavle. Infrarød optagelse af samme parti som fig. 54. Den underliggende skitsetegning, skyggelægningen og træets årer træder frem (p. 364).

maler hos Ferdinand og Isabella den Katolske i Spanien og senere hos Margrethe af Østrig, da denne var regentinde i Nederlandene¹²⁸. Af betydning i denne forbindelse er, at Margrethe i marts 1515 anviste maleren Michiel Zittos en sum penge¹²⁹.

Allerede C. F. Allen¹³⁰ satte Kunstmuseets portræt af Christiørn II. i forbindelse med den mester Mechil, der omtales i et brev af 1. juni 1514 fra Helsingørtolderen Hans Petersen Lilliefeld (sml. †gravsten nr. 2 i S. Olai kirke p. 260) til kongen. Heri hedder det bl.a.: Kære, nådige herre, værdes eders nåde at vide, at jeg sender nu til eders nåde den maler, som eders nåde skrev mig

E. M. 1965

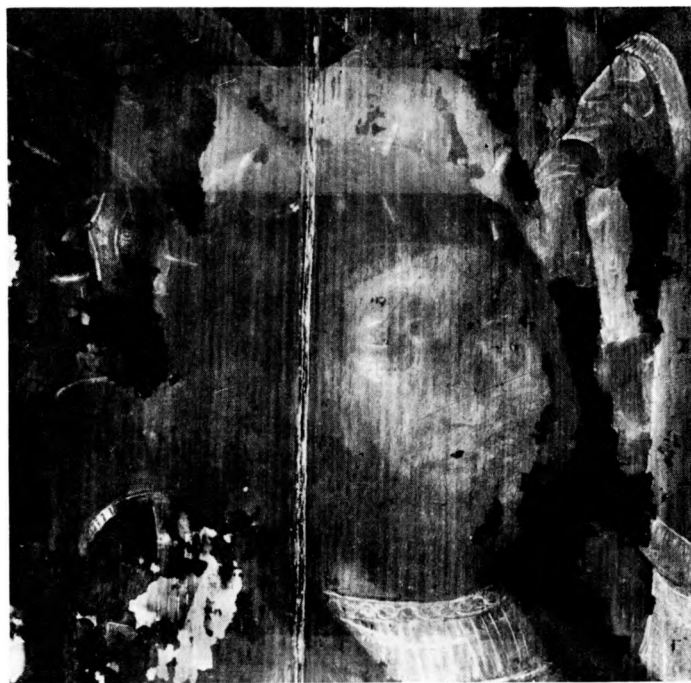

L.L. 1965

Fig. 56—57. S. Marie kirke. Christiern II.s *altertavle. Kongens hoved. 56. Pankromatisk optagelse. 57. Infrarød optagelse. »Det tredje øje« ses svagt også på et almindeligt fotografi; jfr. fig. 56. Restaureringen træder særlig tydeligt frem i det brede, sorte penselstrøg ved kongens venstre kind (p. 365).

Knud Holm 1965

Knud Holm 1965

Fig. 58—59. S. Marie kirke. Christiørn II.s *altertavle. 58. Fluorescens-optagelse. Restaureringerne fra 1930'rne fremtræder som sorte klatter og strøg. 59. Kongens hoved. Røntgenoptagelse. Hele kongens hovedform kan følges. Af den sekundære baret ses kun den runde agraf. (p. 365).

til om idag, mester Meehil; jeg havde »platz« (d. e. besvær med) at spørge ham op, hvad eders nådes page kan bevidne — og længere nede i brevet: ... disse mænd siger, at eders nådes herold, hr. David¹³¹ er ventendes fra »ræwel« (Reval) med det første skib, her kommer østfra, og han har en vel 30 »ritzer« (tegninger, udkast) med sig, som denne maler ved mere at sige eders nåde om, thi han kommer fra Reval¹³².

Nu viser fig. 60, at der med tidstypiske arabertal over kongens hoved står årstallet 1515, et tal hvis originalitet altid har været betragtet som suspect. Da det ifølge sagens natur var af den største betydning for dateringen af altertavlen, hvis kongemaleri tydeligvis står i den nærmeste forbindelse med Sittows, at få slået fast, om årstallet 1515 var originalt eller en senere tilføjelse, har konservator Steen Bjarnhof foretaget en kemisk og mikroskopisk analyse af forholdet og fundet, at tallene er malet oven på et lag fernis. Bjarnhofs responsum¹³³ lyder:

Spgl. 789 Michel Sittow: Chr. II. Undersøgelse af billedets laguise struktur i en prøve udtaget i årstallet.

Baggrundens blå farve er malet direkte oven på den hvide grundering i 2 strøg, d.v. s. en lys blåpigmenteret undermaling og et tættere pigmenteret blåt overstrøg. Det blå pigment er ikke analyseret, men efter dets krystallinske form at dømme, er det sandsynligvis bjergblåt (Azurit). Imellem den blå baggrundsfarve og årstallets hvide farve er der et tyndt fernislag, som i alm. påfaldende lys er gennemsigtig gulligt, i ultra-violet lys stærkt fluorescerende. Under kraftig forstørrelse (320+) fremtræder underkanten af årstallets hvide farve som en skarp glat kant, der ikke korresponderer med det groftkornede blå farvelags ujævne overflade. En senere spaltning mellem disse farvelag, som i tidens løb kunne være blevet opfyldt med fernis, kan således udelukkes.

Årstallet må herefter anses for at være malet ovenpå et allerede ferniseret billede.

Når ovenstående tages i betragtning — og forudsat at brevets mester Michel er kongemaleriets ophavsmand — synes tidsrummet efter malerens tilstedeværelse i Helsingør (1. juni 1514) og til omkring marts 1515, hvor han modtager den omtalte anvisning i Nederlandene af regentinden, at være det sandsynligste for udførelsen af Kunstmuseets maleri, som nu efter konstateringen af det ændrede kongeportræt på altertavlen må ses i nærmeste sammenhæng med denne. Men det vil sige, at altertavlen (der jo er ældre end Kunstmuseets maleri) senest kan være udført i første halvdel af 1514. Da ægteskabskontrakten med den lille Isabella imidlertid først opsattes 20. april dette år, må altertavlen være udført efter denne dato, men sandsynligvis før det egentlige bryl-

Kunstmuseet fot.

Fig. 60. Maleri af Christiern II. 1514—15, tilskrevet Michel Sittow. I Statens Museum for Kunst (p. 365, jfr. 370).

lup 12. august 1515. Måske kan man finde bekræftelse på denne antagelse i den kendsgerning, at hverken kongen eller dronningen bærer krone som på de to omtalte altertavler (og dronningen på bislagstenen).

Begivenhederne om altertavlens kongeportrætter *kan* da tænkes at have haft følgende forløb: 1514, efter 20. april, stifter Christiern en altertavle til Helsingør S. Marie klosterkirke, som senere begivenheder (jfr. p. 291) viser, at han stod nær. Han lader sig selv og sin fremtidige gemalinde afbilde i forgrunden, begge knælende ved deres bedepulte på hver side af de respektive våbner. Kongen afbildes barhovedet, Isabella med den perlebesatte og broderede kyse eller hue, som ses også på det nuværende maleri. Begge ser mod hinanden. I juni samme år kommer kongen i forbindelse med den internationalt berømte estiske maler, Michel Sittow, der — inden han rejser til Nederlandene, hvor han befinder sig i marts 1515 — udfører det nu i Kunstmuseet værende portræt af kongen. Dette behager i den grad Christiern II., at han forlanger sit barhovedede portræt på altertavlen erstattet af Sittows baretklædte — ændringen kan være udført af Sittow selv — og dette medfører, at også dronningens hoved måtte ændres. Kun indgående analytiske farveundersøgelser vil kunne godtgøre, om det her skildrede forløb er i overensstemmelse med virkeligheden.

E.M. 1965

Fig. 61. S. Marie kirke. Christiørn II.s *altertavle. Dronningens hoved. Braknæsen skyldes restaurator, der også har »fornyset« kysens venstre side, undtagen dog den broderede bort, jfr. fig. 62 (p. 364).

At altertavlen er malet af en kunstner, der har fået sin skoling i Nederlandene eller i et nederlandsk præget milieu, er hævet over tvivl. Ikonografisk er den nærmest at opfatte som en mellempoportional mellem de to ovenfor nævnte tavler af Jan Mostaert fra o. 1515 og Lucas van Leyden fra 1527 (p. 362 og note 119); men selv efter de nuværende indgående undersøgelser vil det være halsløs gerning at forsøge på at indkredse dette milieu nærmere endside prøve på at knytte tavlen til en bestemt kunstner (som så mange tidligere forskere har gjort)¹³⁴. Thi den istandsættelse, tavlen 1825 og måske tidligere har været udsat for (jfr. nedenfor), har efterladt den i en så pauver tilstand, at den — med det blotte øje — kun kan betragtes som en tarvelig afglans af et een gang smukt værk, der har tålt sammenligning med det bedste. Det danske kongehus plejede ikke at anvende andenklassens kunstnere. Det er tilstrækkeligt at hen- vise til den lille, fine Thurø-tavle (i Nationalmuseet), som (den meget økono- miske) enkedronning Dorothea opsatte for Christiørn I. — nu dog kun en ruin — eller kæmpetavlen, nu i Odense S. Knud, som Christiørn II.s moder, enke- dronning Christine, bestilte hos datidens mest fejrede billedskærer, Claus Berg,

Knud Holm 1965

Fig. 62. S. Marie kirke. Christiørn II.s *altertavle. Dronningens hoved. Røntgenoptagelse. Bemærk de tydelige, store fornyelser og de tre par øjne (det ene par i panden) samt, at der intet grundlag er for den nuværende opmalings braknæse (p. 365).

og hvor Christiørn II. og dronning Elisabeth knæler bag hans fader og moder.

Om tavlen er udført i udlandet eller i Danmark, kan ikke siges med bestemt-hed; det sidste er nok det rimeligste, og Elisabeths portræt må da være udført efter et billede i Christiørns besiddelse.

Den tidligste omtale af tavlen findes hos den lybske krønikeskriver Reimar Kock, i hans håndskrevne Lybækkerkrønike III, 186¹³⁵. 1532 havde han set en meget smuk tavle på højalteret »tho helschenore yn dem Karmelitz Closter«, hvor Christiørn II. var afmalet over for »eyn over uth schone Wejues billede« (»en overordentlig smuk kvindes billede«), som han antog for at være Dyveke. Dette er også den eneste omtale af tavlen, mens den stod på alteret i kirken, hvor den 1593 afløstes af Hans thor Brüggens tavle; i kirkeregnskaberne er Christiørn II.s tavle (hvis det er den) kun nævnt i et inventarium 1594—97¹⁵ som en gammel altertavle, ellers kendes den alene fra kataloger over den kongelige malerisamling. Allerede i Kunstkammerets katalog fra 1690 optræder den¹³⁶, og man tør vel gå ud fra, at kirken har afgivet den på et tidspunkt,

L. L. 1961

L.L. 1961

Fig. 63—64. S. Marie kirke. 63. Sygekalk, o. 1500 (p. 376). 64. Alterkalk, skænket 1641 (p. 375).

efter at den havde fået sin nuværende altertavle fra 1637, formentlig i forbindelse med Kunstkammerets oprettelse o. 1650; her fandt den en naturlig plads (sammen med Kunstmuseets billede af Christiern II.), fordi det var »en kongelig tavle«. I Grotschilling den Yngres kunstammerkatalog hedder det p. 26 nr. 33: »Ein groses altes brustfälliges Gemälde vom jüngsten Tage, worauf Christianus Secundus und seine Königin Elisabeth auf den Knien und betend sitzen«¹³⁷. Da Kunstkammerets lokaler i den øverste del af biblioteksbygningen på Slotsholmen, det nuværende Rigsarkiv, rømmedes, blev malerierne ifølge reskript af 11. juni 1824 flyttet til en række rum i øverste etage af det nybyggede Christiansborg¹³⁸. Her restaureredes tavlen 1825 af landskabsmaleren professor I. P. Møller for 320 rdl. i rede sølv¹³⁷, og det er formodentlig hans hårde redningsaktion, der i den grad har forvansket den gamle, brøstfældige tavle og givet den det præg, den nu har; men hvis han ikke havde suppleret maleriet op, ville en trediedel have stået i det bare træ. De sorte øjeklatter — hvis de er hans — ville man dog gerne være forskånet for. Ifølge Nationalmuseets protokol 1843 (nr. 7278) blev tavlen dette år efter Hans Majestæts allernådigste tilladelse afgivet fra den kongelige malerisamling på Christiansborg slot. 1931 pletrestaureredes og konserveredes maleriet af konservator Rønne i Statens Museum for Kunst¹³⁹.

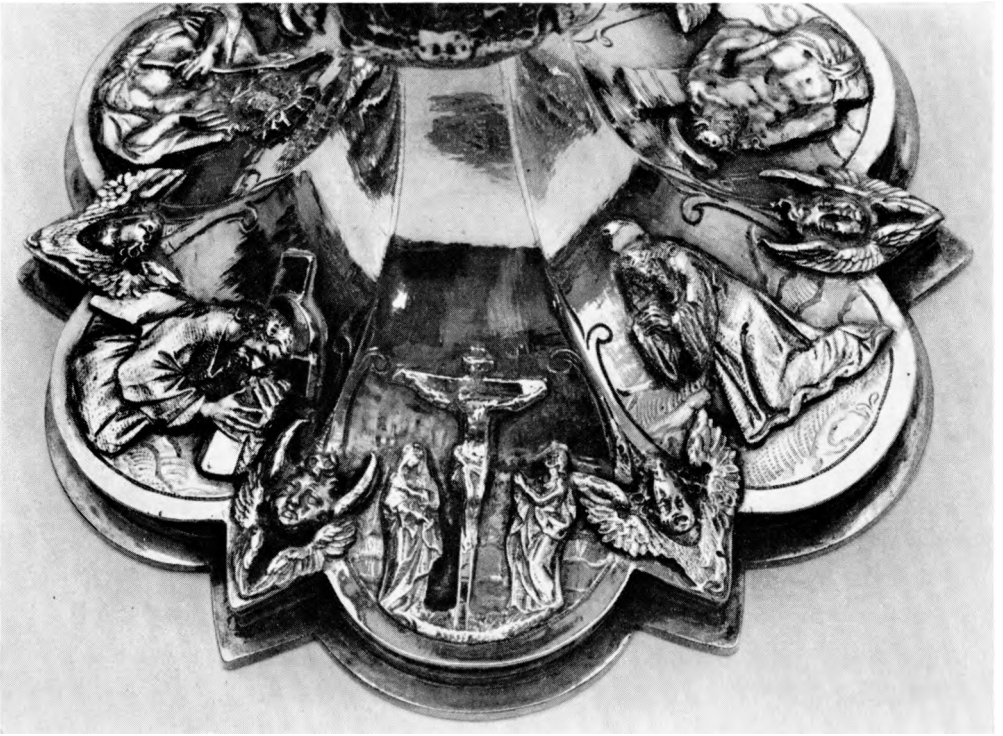

Fig. 65. S. Marie kirke. Alterkalkens fod (p. 375).

L. L. 1961

Det vides ikke, hvilken alterprydelse klosterkirken havde før Christiørn II.s tavle; de kun få år ældre kalkmalerier på midtskibets østvæg (p. 350) har vel en kort tid gjort det ud for en sådan og tyder på, at den kongelige donation er kirkens første egentlige højaltertavle. Heller ikke tidspunktet for kongetavlens opstilling kendes, ja, det var først 1867, det lykkedes N. L. Høyen (i et utrykt foredrag¹⁴⁰) at påvise, at det dommedagsbillede, som da befandt sig i det oldnordiske museum, var Helsingør S. Marie kirkes katolske altertavle.

**Altertavle*, leveret 1592/93 af Hans thor Brügge af hans eget tømmer og på sin egen kost, 70 dl., hans svend til drikkepenge 2 dl.¹⁶ 1637 solgtes tavlen til Søborg kirke (Holbo hrd.), hvor den vil blive nærmere beskrevet¹⁵.

†*Sidealtertavle*. Et Mariabillede »i fuld Positur«, af træ, stod længe i en krog, indtil det o. 1735 blev brændt (Boesen p. 157).

Altersølv. Kalk (fig. 64), skænket 1641, svarende til S. Olai kirkes alterkalk, skænket 1650 (sml. p. 142), og kalken i Tikøb kirke (Lyng-Kronborg hrd.), skænket 1651. Alle tre minder meget om hinanden og er stemplet med Jacob Otters stempel (Bøje p. 236)¹⁴¹. De to Helsingørskirkers kalke har ganske ens, støbte relieffer på fodtungerne (fig. 65), men Mariekirkens mangler de svungne

bøjler om knoppen og det lille skaftled med rudemønster, som også findes på kalken i Tikøb. Den 23 cm høje, forgyldte alterkalk har i fodens hulkehl fastgjort en sekskantet plade, hvorpå er graveret to våbner, HV — G L o g R G for Hans Ulrik Gyldenløve, lensmand på Kronborg, og hustru Regitze Grubbe, samt 1641, det år, de blev gift, og han blev lensmand på Silkeborg slot¹⁴². På fodpladens overside guldsmedens stempel I O i oval, men så yderligt, at nederste del af stemplet, hvor årstallet muligvis var, mangler. 1806 satte guldsmed Lindberg en ny skrue af sølv i kalkens fod¹⁴³. Fra 1734⁸⁶ nævnes en liden dertil hørende langskaffet *sølvske*, som endnu er i kirken.

Nyere, glat *disk* med graveret cirkelkors, men uden stempler.

Inventariet 1659¹⁵ nævner tre *duge*, hvoraf en vinrød brugtes til at lægge over kalken, (corporale eller palla) muligvis den, der endnu 1818³¹ omtales som et lidet, gammelt, rødt *silkeklæde* at lægge om kalken.

Oblatæske (fig. 66) af sølv fra 1700'ernes anden fjerdedel¹⁴⁴, rektangulær, med skydelåg og hvilende på fire kuglefødder, 11x8 cm, 6,5 cm høj. Under bunden guldsmedens stempel P H i rektangel for Hans Peder Holst (Bøje 1669), samt Helsingørs bymærke.

Vinkander. 1) Skænket 1657, med pæreformet korpus og glat låg; den støbte gæk er formet som to relieffigurer med ryggen mod hinanden, til den ene side en langskægget, siddende konge med et kalkagtigt bæger, til den anden en siddende kvinde med tre børn; hanken ender forneden i et glat renæssance-skjold. 26,5 cm høj. Under tuden graveret to borgerlige våbner, det ene med svømmende svane i skjoldet og laurbærkranset, skægløs buste på hjelmen, det andet med Jesumonogram og gudslam på hjelmen. Herom graverede versaler: »Rolof Petersen von Mønnlr [fej] for: Mønn Ihr.] Kö: May: S: Capiten Christina Stævelins 1657«. Under bunden stemplet I O, hvorunder 27 i oval for Jacob Otter i Helsingør (Bøje 1662)¹⁴¹; desuden indridset: »81 lod % pd.«.

2) 1668, cylinderformet, 11,5 cm høj, med bladagtig, trefliget gæk; hanken ender forneden i en knop. På låget graveret blomsterkrans hvori ligeledes graverede versaler: »Diese Kanne gehört zv der devtschn Kirchen in Helsingör, v: ist renovieret Anno MDCLXVIII. Wieget XXVI Lodt«. Under bunden stemplet WA antagelig for Willum Albertsen (Bøje p. 236)¹⁴⁵.

Sygesæt. *Kalk* (fig. 63), o. 1500, 15,2 cm høj, forgyldt, med sekskantet fod. Standkanten har firkløvergennembrydninger over smalt hulled, som synes fornyet i senere tid; egentlig fodplade mangler. Den lave, svejede pyramidefod går gennem to hulstavprofiler over i det sekskantede skaft, som sikkert også er fornyet. Knoppen er fladtrykt med spidsbuede tunger glatte på undersiden, men på oversiden formede som stavværksvinduer. Ud for tungerne sidder margueritagtige blomster og mellem disse rudebosses, nu med firbladsblomster, der har midtknop i forkanten. Efter sin form kan bægeret være oprindeligt.

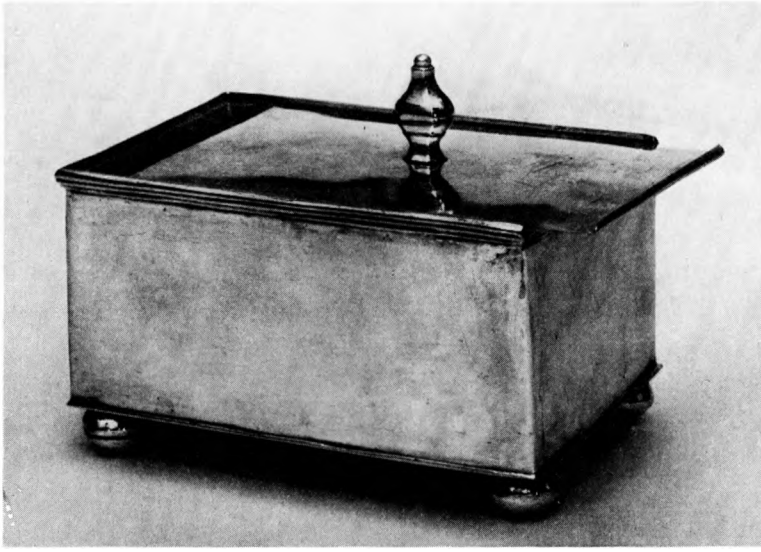

Fig. 66. S. Marie kirke. Oblatæske 1725—50 (p. 376).

L. L. 1961

Forgylt. Samtidig *disk* med cirkelkors på randen og bunden udhamret som firpas med karringer i sviklerne. 13,2 cm i tv. *Oblatæske* og *vinflaske*, Kbh. 1916. *Vinflaske*, 1600'ernes første halvdel, pæreformet, 12 cm høj, med cylindrisk skruelåg, hvori oblatgemme. På korpus graveret skriveskrift: »Diese Flasche Gehöret in Die Teutsche Kirche zu Helsingiör Die Kranhen Dam't Zu Bedienen«. Under bunden: »10½ lod«. Ingen stempler, men flasken svarer ret nøje til den i S. Olai (p. 142), der ligesom de ovennævnte kalke, er udført af Jacob Otter og skænket 1650¹⁴⁶. Dette år fik guldsmed Albert Foss (Bøje p. 236) 9 dl. for at omgøre og forbedre kirkeflasken til de syge, muligvis den nuværende sygevinflaske¹⁵.

**Altersæt*, det franske emaljerede »Parisersæt« (fig. 67—85), af forgylt sølv, fra 1333, bestående af kalk, disk og (vin)kande, hvoraf dog kun kalken og disken har tilhørt S. Marie kirke, opbevares nu i Nationalmuseet. Sættet er velkendt i den europæiske litteratur¹⁴⁷ dels på grund af dets sjældenhed og dets store skønhed, dels på grund af kandens sære og gådefulde billeder af børnelige, af de mærkeligste fabelvæsener og, som hovedtema, en serie der må opfattes som illustrationer til en roman, dels endelig fordi kanden er mærket med Paris' bystempel (fig. 85), det ældste eksempel på denne skik, der 1275 (påny?) blev forordnet af Filip III. den dristige¹⁴⁸.

Sættets historie fra 1333, da en ukendt Peder Regnersøn købte det (hvortil? — jfr. nedenfor p. 391), og til det dukkede op hos den danske konge, Frederik II., er ukendt. Hans dronning skænkede kalk og disk til Helsingør S. Marie kirke, mens kanden senere overgik til det kongelige Kunstkammer¹⁴⁹.

Fælles for de tre dele, hvis teknik, enkeltheder og udførelse burde være en borgen for, at de er udgået fra samme Pariserværksted og oprindelig har hørt sammen, er det smukke, men medtagne overtræk af gennemsigtig (translucid) emalje. Den translucide emaljeteknik har — i modsætning til antikkens celle-emalje og den romanske (til dels gotiske) periodes grube-emalje — sin blomstringstid i højgotikken og anvendes mest på sølvgenstande. De billeder og ornamenter, guldsmeden ønskede at vise, fremstillede han i lavt relief, og de dybereliggende, glatte omgivelser blev skraveret eller mønstret med en gravstik til fastholdelse af emaljen (se f.eks. fig. 74). Når sølvsmeden havde fuldt sit grave- og ciseleringsarbejde, lagde han (eller en særlig emaljør) pulveriseret glas tilsat forskellige metaloxider — alt efter de forskellige farver, der ønskedes — i omgivelser, på ornamentik, dragter, etc., hvorefter genstanden opvarmedes i en ovn til glaspulverets smeltepunkt. Den således smeltede emalje, der dækker hele billedfremstillingen — undtagen ansigter og blottede legemsdele — afslibes og pudses, og de gennemsigtige farver (kun rødt er uigennemsigtigt, opakt) viser sig nu i al deres skønhed, varierende i lyse og mørkere toner inden for samme farve, alt eftersom bunden ligger højere eller dybere¹⁵⁰.

Alterkalken (fig. 67—69), der måler 16,6—17,2 cm i højden (fordi bægeret nu sidder lidt skævt), er i foddiameter 16 cm, mens det kun 5 cm høje bæger er 12 cm i tværmål. Det er den ældste bevarede kalk fra fransk område af ren gotisk type, hvor både form og udsmykning er arkitektonisk opbygget; det glatte bæger har bibeholdt den også i romansk tid gængse form. Alt synligt metal (undtagen legemsdele og enkelte andre partier i billedfremstillingerne) har været forgyldt, og denne forgyldning står endnu velbevaret på bægeret og på fodens underside. — Foden er sekstunget, og hver tunge afgrænses af en æselrygagtig bue med to spidser. Standkanten er rigt leddelt, med kuglestav mellem de øvre profiler. De seks tunger er på oversiden udformet som lige så mange gavlbbygninger med sadeltag over spidsbue og herunder en trekløverbue (som i kandens øvre billedrække); mellem spidsbuen og sadeltaget er der et omvendt v-formet ornament, der (ligesom en ofte tilbagevendende blomsterroset og det stiliserede treblad) går igen på disk og kande. Fra gavlspidsen vokser en blomst op, flankeret af to fritsvævende smårosetter, og op langs tagfladerne gror små, krogformede blade. Tag og buer hviler på slanke, glatte søjler, som fortsættes opad i høje spir, hvis spidsvinklede tag afsluttes med en knop. Fodens felter indeholder seks scener af Jesu lidelseshistorie, der både i tegning og udførelse ligger på et højt plan: 1) (Fig. 68) Judaskysset og tilfange-tagelsen i Gethsemane, 2) (fig. 69) bespottelsen (der burde følge efter) 3) hudstrygningen, 4) Golgatha, på korset, 5) opstandelsen og 6) himmelfarten. Da emaljen for største delen er slået af — kun i felt 2 og 3 er det meste bevaret —

Fig. 67. S. Marie kirke. *Parisersættet 1333 (p. 377 ff.).

er det muligt at betragte den mesterlige udførelse nøjere, både hvad relieffer og baggrunde angår: de omhyggeligt skårne foldekast med dybe og flade, snævre og brede gruber i foldekastene, skraveringen og kvadreringen i bunden, der snart ligger i højde med, snart lavere end reliefferne.

Fig. 68. S. Marie kirke. *Pariserkalken. Detalje (p. 378).

L.L.1965

Som eksempel på de anvendte emaljefarver kan tages felt 2 med Jesu bespottelse: Jesu hoved med tørklædet, der strammes om hans øjne, samt hænder og fødder står i blankt sølv. Korset i glorien er tegnet med rødt. Under en purpurkappe (nu meget fortæret) ses foroven en blågrøn klædning og under de sammenlagte hænder et vissengrønt parti, der sikkert har fortsat som kjortel ned til fødderne. Også bødlernes ansigt, hænder og ben har stået i blankt metal; af dragterne er kun den højre stående bøddels bevaret, en metallisk eller laserende lysgrøn; muligvis har den stående knægt til venstre haft en lignende, dog mørkere dragt, men i den højre, knælende bøddels klædning er bevaret grønt på kjortelen og på kappen rødt. Baggrundene er dybblå over grønt jordsmon med røde blomster. Farverne er nu til dels opakke, men den oprindelige lysende, gennemsigtige klarhed og variation i de enkelte farvers toning ses dog stadig hist og her både i dragt, baggrund og jordsmon.

Fig. 69. S. Marie kirke. *Pariserkalken. Detalje (p. 378).

L. L. 1965

Hvad selve arkitekturen angår, har den sikkert stået uden emalje, men partiet om gavlen er mørkegrønt, og i de frit svævende blomster er det midterste inden for kronbladene rødt.

De sekskantede skaftled er ens, med dybe, spidsbuede vinduer, opdelt foroven med buestavværk; på hjørnerne står slanke støttepiller med vandnæseprofiler, og skaftleddene afgrænses foroven og forneden af en kuglestav. I vinduerne ses spor af blå emalje, i stavværket grønt.

Under bunden ender skaftets skrue i en sekskantet møtrik med et Gudslam, emaljeret som oversidens relieffer. Korset i fanen er rødt, i glorien ses rester af rødt og blå, og selve lammet har rimeligvis været gråblåt på purpurbaggrund.

Den ligeledes sekssidede, midtdelte knop har symmetrisk buet over- og underside — en særlig fransk-engelsk form; bueflaterne er af ret brede, glatte lister opdelt i seks felter hver, og i hvert felt ses et glorificeret apostelhoved. På over-

siden rager hovederne op af en tredelt rundbue, mens en lignende på undersiden hvælver sig over hovederne (jfr. de tre af kandens billedrækker). I buesviklerne er der små treblade, som har været omgivet af mørkegrøn emalje. I to af de skraverede felter uden om hovederne er der spor af blå emalje. — Om den graverede indskrift fra 1586, se p. 390.

Diskens (fig. 67, 70) bund er udformet som et sekspas inden for en hulstav, der nøjagtigt — efter den regel, der omtales i Theophilus presbyters kendte lærebog fra første halvdel af 1100'rne, over forskellige »kunster«: *De diversis artibus* — passer som et låg til kalkbægerets munding; derimod svarer diskens tværmål, 16 cm, ikke helt til kalkens højde. Inden for bundens sekspas ses Kristus, der sidder på en fornem tronstol og har en cirkel eller kugle med et landskabsbillede mellem fødderne. At der her er tale om en fremstilling af verdensdommeren, fremgår ikke alene af hændernes stilling — højre viser de frelste mod himmelen, venstre de fordømte til helvede — men også af billedcirklen; den forestiller j ordens kugle, der ikke efter middelalderlig skik er delt i tre (efter de da kendte verdensdele), men graveret og ciseleret med et hyggeligt genrebillede: en kirke ved bredden af et vand med en båd, ved siden af kirken et træ med en frugt som et stort valmuefrøhus og øverst skyer. Sekspassets buer, der er opdelt i trebuer, viser brystbilleder af de to apostelfyrster, Petrus og Paulus, samt de fire evangelistsymboler. I buesviklerne er der store, gotiske majuskler: »ihesvs« mellem rosetblomster. På kanten læses giverindskriften i den gængse indirekte form, og herudenfor står årstallet MCCCXXXIII, opdelt i fire modstående grupper. Giverindskriften lyder (begyndende i yderste linje ved korset over dommerens hoved): »hostia salvtaris qve hic et vbicvmqve pro fidelibvs immolatvr fratri petro regneri et omnibus sibi ivnctis amore sev debito speciali / tam vivis qvam mortvis prosit efficaciter ad veniam et salvtem eternam amen« (»gid frelsens sonoffer (hostien) som her og overalt ofres for de troende, virkningsfuldt må gavne broder Peder Regnersøn og alle, som er forenede i kærlighed eller i særlig forpligtelse såvel over for de levende som over for de døde til evig nåde og frelse, amen«). Om Peder Regnersøn, se p. 391. Kun to steder er emaljen bevaret: grønt i jordkuglens træ og rødt i en af de små blomster (til højre for v i ihesvs). Den ret svære og vægtige disk, der er revnet i kanten under »salvtaris« og til »vbicvmqve«, har sin velbevarede forgyldning overalt på de glatte partier og på bogstaverne; legemsdele (også ørnens næb og oksens horn), apostlenes bøger og symboler, tronen m.m. har stået i blankt sølv efter samme princip som på kalk og kande.

Vin- eller vandkanden (fig. 67, 71—85) — til et fuldstændigt altersæt hører to kander — der er 22,5 cm høj inklusive lågknoppen, og hvis fod måler 8,3—10,7 cm i tv.m., er sekssidet ligesom kalkens fod og knop; som kalk og disk er den forgyldt overalt, hvor sølvet har stået frit — med de ovenfor givne undtagelser

Fig. 70. S. Marie kirke. *Pariserdisken 1333 (p. 382). Ældre fot. i Nationalmuseet.

og emaljen er pålagt efter samme system som på de to andre stykker. Under bunden er den to gange mærket med Paris' bystempel, liljen (fig. 85). Om den sekundære minuskelskrift, se p. 391.

Hver af kandens sider — inklusive foden — er bygget op med fire »hvælvede« rum over hinanden, det øverste afsluttet med en gavl foran murværk med vindue, stræbepille og tag, således at man får indtryk af, at scenerne udspilles i en åben hus-kulisse, hvis kælder udgøres af fodfeltet.

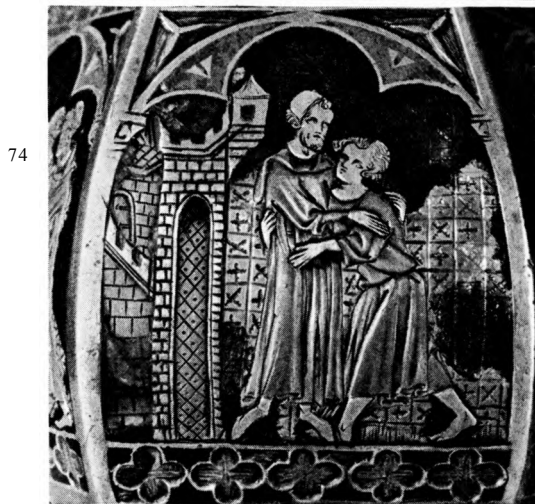
Tuden, der aldrig har været emaljeret, er formet som en vandspyer på datidens franske katedraler, et djævleagtigt, vinget fantasi-hoved, der gaber over et (udløbs)rør. Den fint udformede hank, som forneden ender i en profilkonsol og foroven går over i en gæk med to blade, har på bagkanten fire emaljerede drølerifelter, adskilt af bælder med de fra kalk og disk kendte blomsterrosetter; på siderne snor sig en bølgeranke med store, spidsovale blade.

Låget, der er smykket med seks drølerifelter under tilspidset trebueslag og herover to blade (af et stiliseret treblad), løber op i en fornem spirknop, hvis nederste led er dannet som en foldeværksknop på en unggotisk kalk, det øverste med udladende trekløverblade. På oversiden er der en blomsterroset.

Farverne. Baggrundene i felterne er overalt dybblå og hvælvingerne i rummene opak røde. Personernes dragter er gule i mindst tre forskellige nuancer, purpur (rødlilla), grønne og gråblå. Den top-spillendes kjortel er tofarvet med afvekslende purpur og gult i brede vandrette striber. På fantasirytteren under »hjemkomsten«, på foden, er kjortelen gråblå med rødt foer. Arkitekturen i øverste billedfrise på korpus er særlig farveprægtig; eet sted ses en varm gul kvadermur med mørklilla tag, et andet purpurkvadre med gult tag, et tredje sølvkvadre (dvs. dækket af næsten klar emalje) med lyslilla vindue og gult tag. I skovbilledet er der spor efter gule, røde og purpurfrugter og enkelte blade synes at have changeret i grønt hen imod gult. Blomsterrosetterne har snart rødt, snart blå centrumspunkt. Som nye og friske har farverne sikkert virket spraglede, næppe så ædelt, som da patinaen har gjort sin indflydelse gældende.

Billedfremstillingerne falder indholdsmæssigt i fire dele: a) Hovedfrisen, den fortællende billedserie (med den unge mand) på korpus, b) de små billeder, lege- og idrætsillustrationerne, øverst på korpus, hvortil kommer et billede på foden (i samme lodrette bane som hockeyspillerne) af en løbende mand med en stor bold, c) billederne nederst på korpus, fodens resterende fem billeder samt fem på låget, alle indeholdende menneskeskikkelser, som rider på fabeldyr eller fabeldyr med menneskeoverkrop, og endelig d) lågets sjette billede med hankens fire, der alle viser fantasidyr.

a) *Hovedfrisen på korpus* (fig. 71—76). Tidligere er disse seks billeder blevet opfattet som afslutningen på legenden om den fortabte søn¹⁵¹, populær blandt malere og billedhuggere på grund af dens morale. Men mod en sådan tolkning strider dels billedernes indhold og rækkefølgen af to (fig. 71 og 72), dels synder denne forklaring mod de elementære love i ikonografien, der forlanger højdepunkterne i en fortælling gengivet og uvæsentlige ting udeladt. En seksbilleders fortælling om den fortabte søn uden moralske højdepunkter som hans skørlevned (drikkelag, kurtisaner) eller hans fornedrelse som svinepasser må betegnes som usandsynlig, og gengivelsen af en uvæsentlig scene som hjemvandringen gennem skoven savner hjemmel, når billedserien opfattes på denne måde. — I lignelsen om den fortabte søn fortæller Lukas (15, 25ff.), at da den ældste, hjemmeværende søn kom hjem fra marken og hørte, at man festede for den yngre broders hjemkomst, blev han fornærmet og ville ikke komme ind, hvorfor faderen gik ud »og bad ham«. I kandens billedserie optræder den formentlige broder først med spade på nakken *inde* i huset, mens det følgende billede viser ikke blot faderen, men også moderen udenfor sammen med den bortgående, åbenbart stadig fornærmede søn. Til disse uoverensstemmelser med evangeliets ord og ånd kommer festmåltidet, hvor det er en ung mand og en ung kvinde, der synes at være festens midtpunkt; og de er placeret mellem to *mænd*. Også dette synes vanskeligt at indpasse i forestillinger om en

L. L. 1965

Fig. 71—76. S. Marie kirke. *Pariserkanden. Storbillederne på korpus. Bemærk »læseretningen« fra højre til venstre (p. 384 ff.).

fest for en angerfuld, hjemvendt søn i familiens skød. Da der således kun er to billeder af rent alment indhold, hjemkomsten (fig. 74) og slagtingen af fedekalven (fig. 75), der uden vold kan indpasses i en billedfortælling om den fortabte søn, mens de fire andre ikke eller kun med »fortolkninger« kan knyttes til legenden, bør man søge en anden forklaring på serien, som kan være en illustration til en af tidens gængse romaner eller eventyr; men det må være en historie, hvor både spaden og vandringen gennem skoven er af betydning for handlingens forståelse.

Løsrevet fra »den fortabte søn« vil den naturligste rækkefølge af billederne, der skal »læses« fra højre mod venstre, være den, der er angivet på side 385, hvor man begynder med billedet øverst til højre (fig. 71), fortsætter med fig. 72, dernæst fig. 73 og så fremdeles; på denne måde vil festmåltidet blive et selvfølgeligt højdepunkt og danne en naturlig afslutning på handlingen. Fremstillingerne er da følgende: 1) (Fig. 71). En ung mand med spade på nakken (husets ene søn?) forlader rejseklædt sine forældre (?), som står eller sidder bag et dækket bord på hver side af en ung person, der på grund af frisuren og de synlige fødder må bestemmes som en mand. Bægeret på bordet har form som en alterkalk. Mens emaljen for største delen er forsvundet fra de tre personer (mandens dragt har vistnok været purpurfarvet, den unge mands grøn og kvindens gul), har den bortdragende stået i blank metal, men med grøn farve i dragtfolde-erne.

2) (Fig. 72). Scenen er uden for huset; søger faderen og moderen (?) forgæves at holde sønnen (?) tilbage?. Hans dragt er gul, mens ægteparrets har været purpur og grøn. Ligesom ved første billede skimtes kvadreringen under den blå baggrundsemalje, men her ses bundbehandlingen særlig tydeligt i det store, afskallede stykke forneden til højre.

3) (Fig. 73). En barhovedet ung mand i gul, hætteløs, knælang dragt vandrer barfodet gennem en skov med en stok over skulderen; den bortdragende fra scene 1—2?

4) (Fig. 74). Den unge mand fra scene 3, i samme gule dragt, modtages uden for et hus med omfavnelse af en ældre, purpurklædt mand, hvis udseende ganske svarer til husfaderens i scene 1—2 (men derfor ikke behøver at være ham, jfr. lighederne mellem de unge i scene 5).

5) (Fig. 75). Fedekalven slagtes. Den ældre mands kjortel har vistnok været lysgul, den unge mands (lange) kjortel er grøn forneden og visst også på ærmerne samt purpur. Der er ingen forskel på de tre unges ansigter.

6) (Fig. 76). Festmåltid (bryllup?). Flankeret af to ens, skæggede *mænd* står eller sidder et ungt par bag festbordet, han (med turbanagtig hovedbeklædning) rækker højre hånd til den unge pige, der giver ham venstre; en af musikanterne bearbejder to pauker. På dugen ligger bl.a. et afgnavet fiskeskrog.

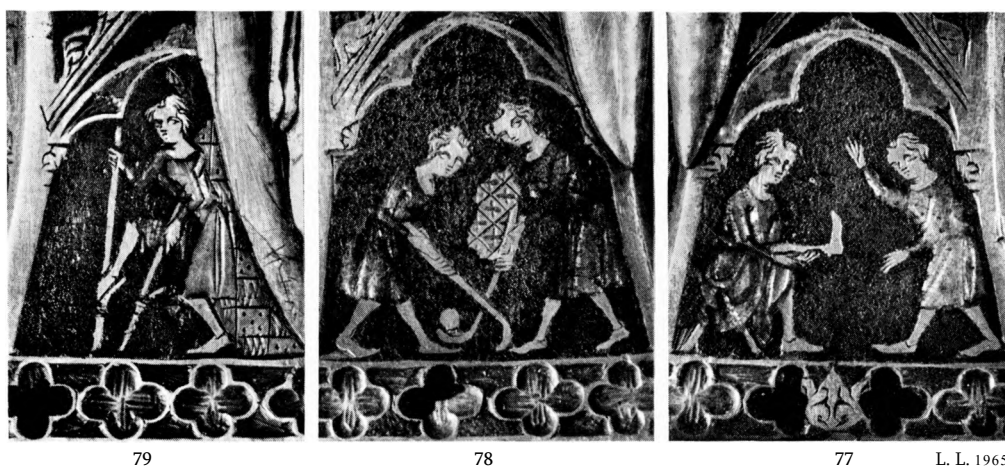

Fig. 77—79. S. Marie kirke. *Pariserkanden. Tre sports- og legebilleder. 79. Styltegænger (b6).
78. Hockeyspillere (b3). 77. Fodturnering (b2) (p. 387).

b) *Lege- og idrætsbillederne* (fig. 77—79) i øverste billedrække på korpus samt et syvende billede på kandens fod tydedes 1917 af Fr. Knudsen¹⁵².

Begynder man serien på samme side som historien om den unge mand og følger samme retning, bliver nr. 1) »Frøen«, en leg der går ud på, at en siddende person skal prøve på at fange andre, der løber forbi, mens de forsøger at puffe til den siddende. Her ses to drenge i knælange dragter, lysgul og purpurfarvet, i løb på hver side af en siddende, hvis skikkelse har været gengivet i blankt metal med grønt i dragtens foldekast.

2) (Fig. 77). Fodturnering, der går ud på — hvad der ikke fremgår af kandens billede — at den løbende person med sin fod skal skubbe eller sparke (fodballe mod fodballe) den siddende, således at vedkommende går bagover; men da den siddende i det afgørende øjeblik flytter foden, kan det ske, at det er den løbende eller begge, der tumler om kuld. Efter påklædningen at dømme, drejer det sig her om to unge mænd eller drenge i grønne og gule dragter.

3) (Fig. 78). Hockey. Drengenes eller de unge mænds dragter er purpur og gul i en lidt lysere nuance end på nr. 2. Den mørkeblå baggrund er med tiden blevet ganske sort.

4) Blindebuk. »Bukken«, der har hætte over hovedet, opkiltrer sin lysgrønne kjortel med højre hånd, fægter i luften med venstre, mens en dreng i lysgul dragt knæler ned og søger at ramme den blinde med en klud eller en hætte, hvorpå der er slået en knude. Foran den blinde ses en anden klud eller hætte, som må tænkes at tilhøre en person, der lige er løbet ud af billedet.

5) Dreng spiller top med en pisk; hans kjortel er noget længere end de andre legendes og tvefarvet (jfr. ovenfor).

6) (Fig. 79). Dreng i lysgul dragt i færd med at stå op på et par stylder.

Hermed er billedringen foroven på korpus sluttet; på grund af tuden imellem de to sidstnævnte billeder, er disse smallere end de øvrige. Men kanden indeholder endnu et sportshillede 7), der utvivlsomt forestiller det berygtede spil la soule, engelsk rugby, hvor f. eks. to sogne mødtes for at kæmpe om bolden; den, der fik bragt bolden først over sognegrænsen, havde sejret. Det billede, det drejer sig om, findes, som nævnt, på den side af foden, der er under hockeyspillerne. Man ser en skægget mand i fuldt firspring med en stor bold.

c) (Fig. 80—81). *Drôlerier*. Nederste billedring på korpus, fodens resterende fem og lågets fem billeder. Fælles for dette billedsæt er, at det rummer mennesker, der rider på (fantasi)dyr eller forestiller væsener med dyrebag- og menneskeforkrop. Hvorvidt disse drôlerier har symbolsk betydning, kan ikke afgøres med sikkerhed; men sandsynligheden taler derfor. For det første kan man henvise til den ældgamle skik at lade visse halvdyr (f. eks. kentauren) symbolisere bestemte menneskelige egenskaber, eller lade de forskellige, personificerede dyder og laster ride på særlige dyr. Hvad billederne på Pariserkanden angår, kan der være tale om at opfatte nogle dyr som symboliserende en last eller en dyd, et ordsprog eller ligefrem en fortælling¹⁵³. Kun eet billede lader sig tolke på sandsynlig måde, billede nr. c 1 (fig. 80) af hanerytteren, alle tiders og steders tragiske, men latterlige figur: hanrejen.

Begynder man atter her på samme sted som ved de store felter og sportsfelterne og går fra højre mod venstre, blive nr. 1) i ringen nederst på korpus den just nævnte hanerytter¹⁵⁴ (fig. 80).

2) Klarinetblæsende, venstrevendt »kentaur« med flagermuseagtige vinger. Bagkroppen er et loddent udyrs med busket hale, menneskekroppen er iført et langt, fodsid gevandt, nu uden farvespor.

3) Højrevendt »kentaur« med halvt oprakte arme, iført lang, vistnok oprindelig gul dragt. Dyrebagkroppens store, buskede hale er udført som en langskægget maske, omtrent som på fig. 81.

4) Venstrevendt »kentaur« med bagkrop som nr. 2, blot med løveagtig hale. Den menneskelige forkrop, der har vinger som nr. 2, har lang, gul kjortel, strudhætte og støtter sig til to stokke, af hvilke den ene bærer en bjælde. Her kan være tale om en satire over tiggerstanden.

5) Kvindelig, højrevendt »kentaur«, med udbredte arme, nogen overkrop; underkroppen synes dækket af et skørt; et stort, grønt tæppe eller gevandt er bredt ud over dyrekroppen, der i det store og hele svarer til nr. 3; formentlig symboliserende en eller anden last.

6) Højrevendt »kentaur« med dyrebagkrop omtrent som nr. 3; »mennesket« holder i venstre hånd et skjold formet som en maske og i højre en knip-pellignende genstand.

Herfra går vi til fodens billedserie og begynder med billedet under nr. 1:

80

81

L.L. 1965

Fig. 80—81. S. Marie kirke. *Pariserkanden. To drôleri-billeder. 80. Hanerytteren (cl).
81. »Kentauren« (c 9) (p. 388 f.).

7) Mand med blottet overkrop og bagdel rider bagvendt, mens han ser tilbage på et fabeldyr, der bagtil er en fugl med lang, rotteagtig hale, fortil har langøret, hundeagtigt, bagudseende hoved på lang, tynd hals. Om mandens liv hænger et løst klæde, højre hånd er strakt frem over dyrets bagkrop, venstre synes at pege på hans egen bagdel.

8) Kvindelig, venstrevendt »kentauren«, hvis dyrekrop ender i en tynd, tvedelt hale, og hvis to fødder synes at være svømmefødder(?). Kvinden holder højre hånd op foran ansigtet, mens hun med venstre ringer med en stor klokke.

9) — idet næste felt med rugby-spilleren (gruppe b) overspringes — ses på fig. 81, en figur, der synes at være en »kentauren«, som holder højre hånd på en løveagtig maske¹⁵⁵ (jfr. felt 16).

10) Kappeklædt, højrevendt mand med blottet overkrop, der forneden ender i hårvækst eller skørt(?), sidder på tilbageseende fabeldyr med skægget mands-hoved, der til dels dækkes af en langstrakt hovedbeklædning. I venstre hånd holder manden en omvendt skål(?), mens den højre peger på dyrets hoved.

11) Højrevendt »kentauren« med bagkrop à la nr. 3; mens de andre halvmenne-sker har haft oprejst krop, ligger menneskekroppen med det skæggede mands-hoved med udstrakt venstre arm støttet på jorden, højre holder en klokke (ikke så stor som på nr. 8). Satire over spedalske (?).

Herfra vender vi os til lågets billeder og begynder med billedet over nr. 1:

12) Højrevendt »kentauren« med dyrebakrop à la nr. 3. I venstre hånd holder han et langt, krumt horn med »fingerhuller«, højre stikker han ind i flaben på sin dyrebakrop.

13) Sireneagtigt væsen med fuglebakrop og udbredte arme; da hun i venstre hånd holder en kniv, kan der ikke være tale om en sirene i almindelig forstand (som lokker menneskene med sang og spil).

14) — idet nabofeltet med et enkelt fabeldyr (gruppe d) overspringes — venstrevendt »kentauren« på det nærmeste svarende til nr. 2, men med bagkrop à la nr. 3. Nr. 14 holder meget kejtet på klarinetten.

15) Højrevendt »kentaur« med tynd hale; holder i højre hånd en klokke, i venstre en omvendt skål(?).

16) Venstrevendt »kentaur« med busket hale; holder i venstre hånd en grenstump, mens højre støtter på et dyrehoved med små, spidse ører og langt hageskæg (jfr. 9).

d) *Drôlerier, fabeldyr* (fig. 82—84). Lågets sjette billede er et vinget, bagudseende dyr med losagtigt hoved og højt opstående hovedhår, to ben med fire tæer og lodden, odderagtig bagkrop. — Fig. 82—84 viser tre af hankens fire fantasidyr.

Mens nutidsmennesker kan undre sig over dette mærkelige billedvalg, sport og leg, drôlerier, et enkelt obskønt billede, på en kirkekande, har der ikke for datidens mennesker været noget unaturligt heri. Dels behøvede der ikke at være forskel på en verdslig og en kirkelig kande (jfr. drikkebægeret i felterne fig. 71 og 76), dels fandt man i kirkernes kalkmalerier, på de store katedralers portaler og først og fremmest på korstolene den samme blanding af satire over stænder, laster, gengivelser af ordsprog og sagn. Og for datidens mennesker, selv de højt dannede, var fabeldyr ikke fantasidyr, men realiteter, som de troede på, væsener, som også var skabt af Gud. Når man så betænker de naive og ofte meget søgte forklaringer, der ledsager dyr og fabeldyr i »Fysiologus« (bestiarierne), kan man ikke forestille sig, at det har voldet nogen gejstlig besvær at udlægge kandens billeder — selv sports- og legebillederne — på opbyggelig og moralsk måde.

Om Parisersættets *historie*, som indledningsvis er refereret p. 377, kan følgende videre anføres. En tarveligt graveret versalindskrift tillige med det mecklenborgske våben under kalkens fod oplyser: »Sophia von gottes gnaden hertzoginne zv mechelenbvr̄g Königinne zv dennimargken(!) vn norwegen (etc.) haben diesen kelck zvr devtschen kirchen in helsch(en)öer zv gottes ehren geben den 25 ivlii anno salvatoris 1586«¹⁵⁶. Årstallet viser, at kalk og disk skænkedes kirken, da denne indrettedes til den tyske menighed. Hvorfor kirken ikke også fik kanden, hvis sammenhæng med kalk og disk ovenfor er påvist, ved vi ikke; thi det kan ikke skyldes, at kirken allerede på dette tidspunkt ejede en vinkande (jfr. den 1592 omstøbte $\dagger$ kande p. 392); kongefamilien har sikkert selv kunnet bruge den. I øvrigt hører man først om kanden i det kongelige Kunstkammers katalog 1703 — den lindes ikke i kataloget 1673¹⁵⁷ — men kunstkammerforvalteren, Bendix Grodtschilling, opfører 1703 blandt de ting, kongen har skænket, »eine alte rahre Gieszkanne von Silber vergult ein q[uar]tir und 2 Zoll hoch mit allerhant rahre Heidnische Figuren und Bilder auff Amalieret, und ist diese Kanne dem König Friderico Secundo in Ditmarschen geschenkt, wie er Sie hat Zum gehorsam gebracht« [dvs. 1559]¹⁵⁸. Når man i øvrigt ved, hvor upålidelige historier kunstkammerkatalogerne indeholder om forskellige tings oprin-

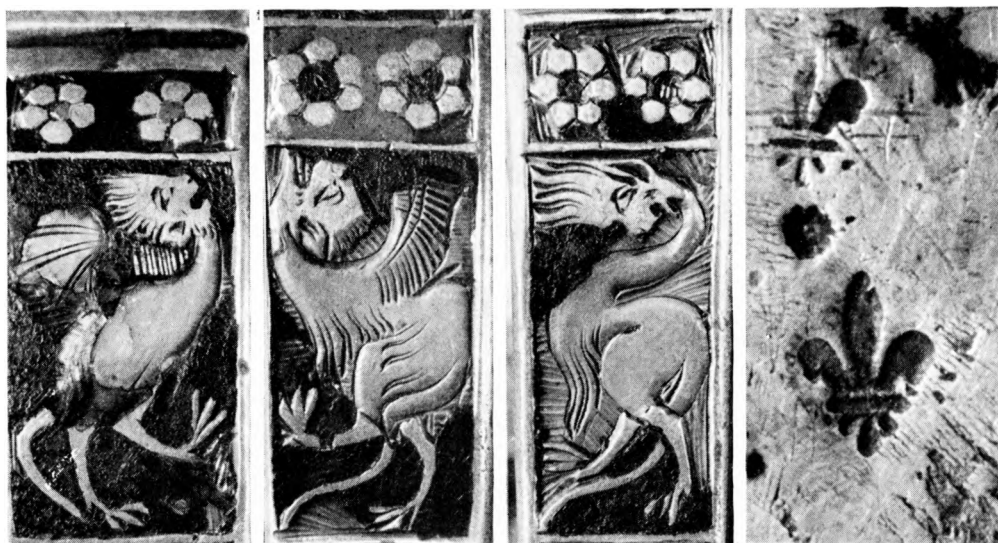

Fig. 82—85. S. Marie kirke. *Pariserkanden. 82—84. Tre fabeldyr fra hanken. 85. De to liljestempler (og centrumpunktet) under bunden (stærkt forstørret) (p. 390, 377, 383).

delse, vil man ikke turde tillægge Ditmarsken-historien nogen vægt, så meget mere som det ikke er nævnt, at kalk og disk endnu 1586 havde været i kongehusets besiddelse.

Af virkelig betydning er derimod det med sengotiske minuskler graverede navn under kandens fod: »heyne boltzen«, som man har identificeret med navnet på en velhavende, lybsk købmand, der 1470 lånte Christiern I. af Danmark 5.260 floriner, og som omtales som død 1473. Grundlaget for denne identifikation er ligeså spinkelt som Ditmarsken-historiens og som henførelsen af Peder Regnersøn til Sorø (jfr. nedenfor)¹⁵⁹. Det indgraverede navn fortæller derimod med sikkerhed, at kanden (og vel også kalk og disk) enten har været i en Heyne Boltzens eje (altså ikke blot som handelsobjekt), eller også har den af ham været skænket til en eller anden, formentlig gejstlig institution, hvorfra den ved reformationen? — er blevet leveret tilbage til giverens slægt eller solgt. 1849 overgik kanden til Nationalmuseet, hvor den har nr. 10.710. Kalk og disk indgik først i museets samlinger 1887 og har nu nr. D 2304, 2305.

Men hvor havde den Peder Regnersøn hjemme, hvis navn står graveret ind i diskens samtidige indskrift? Også ham har man søgt at finde frem til og er standset ved en klosterbroder i Sorø af samme navn, omtalt 1320. Hvor usikker denne identifikation er, fremgår for det første af, at både Peder og Regner og sammensætningen af de to navne er almindelig, for det andet af, at begge navne, netop i disse former er almindelige ikke blot i Danmark-Sverige (i Norge er formen Ragner), men i hele Nordeuropa¹⁶⁰, hvor sproget var af germansk stamme. Det vil sige, at det kloster, hvortil Peder Regnersøn

hjembragte det overordentlig kostbare altersæt, ligeså vel kan have ligget i Normandiet som i Nederlandene og Tyskland.

Om kirkens †*altersølv* kan følgende oplyses: I årene mellem 1577—81 udførte Hans guldsmed en kalk og disk, som vejede 20 lod; om det er samme mester Hans, der 1586 fik betaling for »at staffere« omtalte kalk eller en anden, vides ej (sml. note 156), men det må være denne sølvkalk på 20 lod, Peder Elling 1592 omgjorde til en kande efter at have tillagt $9\frac{1}{2}$ lod 1 kvint sølv¹⁶. Inventarierne omtaler små sølvflasker og kander, men da kun enten vægten eller rumindholdet opgives, ikke begge dele, lader de sig ikke identificere.

En lille †*sølvoblataeske*¹⁶¹ blev stjålet fra kirkens alter anden pinsedag 1722¹⁶². Om dens udseende¹⁶² vides følgende: på siderne var de fire evangelister med deres symboler »ausgestochen«. På forreste side to våbner: Det ene havde foroven (dvs. som hjelmtegn) nogle blomster, i midten blomster, træer og en springhval, som spyr vand ud af finnerne, samt bogstaverne G B. Det andet havde foroven bogstaverne A B, en løve med en kalk i den ene pote, i den anden »einen Stengel, worauf 3 Resen (Rosen?) sind zu sehen«. I midten en løve med en kalk etc. derefter en fontæne med en brønd. Oven på låget Johs. 6, 51¹⁶³.

*Alterstager*¹⁶¹. 1) Skænket 1643. Barokke, af messing begge med graverede versaler på fodskålen: »A. 1643 den 2. aprilis haben Iohann Hansen vnd Iohann Wilders beyde fvrstehet der tevtischen Kirchen dise 2 Leucheter Gott zv Ehren vnd der Kirchen zvr Zirde vnd Gedachtnvs verehret«. Højde med løverne 75 cm, uden 69 cm. På alteret. 2) Barokke, o. 1650, af messing, beslægtede med nr. 1, uden indskrifter. Højde 35,5 cm, uden kuglefødderne 32,5 cm. På alteret. 3) (Fig. 86) barokke, o. 1650—1700, af messing, skaftet af lysere metal end foden; antagelig af tysk oprindelse, højde 57 cm. På alteret.

†*Alterstager*. Et inventarium fra o. 1586 oplyser, at Willum Kræmmer har købt to store messingstager, som kostede 10 dl. Desuden ejede kirken to stager af tin, som kirkeværgen Henrik Rotman havde købt for 3 mk., de nævnes kun denne ene gang¹⁵, medens messingstagerne muligvis er dem, der 1659 brugtes i sakristiet¹⁵ og igen 1734 nævnes som gamle⁸⁶. 1659 omtales tillige 4 små messingstager, som bruges til julehøjtid; 1734⁸⁶ var det ene par ubrugelige, men det kan være de samme to par, der nævnes 1818; det ene af disse fandtes ikke længere 1824¹⁶⁵.

Alterbøger. Bibler: 1) Christian IV.s bibel, folio 1633, i enkelt, sort, læderbetrukket træbind med spænder og beslag. Skænket 1924 af brygger C. Heise, Wiibroes bryggeri. På alterbordet.

2) Nürnberg-biblen 1720 (Joh. Andreä Endters seel. Sohn und Erben MDCCXX), Die gantze Heilige Schrifft ... verteutschet von ... Martin Luther ... Folio i samtidigt læderbind med spænder og beslag. På alterbordet.

3) Facsimile-udgaven af Christian III.s bibel. På alterbordet.

†*Alterbog m.m.* Inventariet 1659¹⁵ nævner dr. Bidenbachs kirkebog eller manual, skænket af dr. Meilands (†1651) arvinger (samt en hel del »musicalische« bøger: koncerter, arier, adrigalier, motetter)¹⁶⁶. Året efter¹⁵ reparerede Frandts guldsmed den (muligvis Frantz Andersen, Bøje p. 236), og 1791 var det sølv, der sad på den, og som vejede 16 lod, brugt til en oblatæske¹⁴⁴.

Alterkrucifiks (fig. 87), o. 1700, af elfenben, 13,5 cm højt, på nyere, sortmalet trækors¹⁶⁷.

†*Messehagler*. 1581 anskaffedes en messehagel¹⁶. Fem år senere skænkede dronning Sophie en messehagel af hvidt, blomstret fløjls med et »stoppet« krucifiks på rygstykket¹⁵. 1659 omtaler inventariet tre messehagler, den ene gammel og ubrugelig¹⁵. 1668 forærede kirkeværge Jurgen Magenss en violenbrun fløjls hagel besat med guldgaloners¹⁵, og 1702 skænkede P.

Mathiesen og hustru Catharine Liebendahl en messehagel af violet fløjls med kors og kanter af guldgaloners¹⁵.

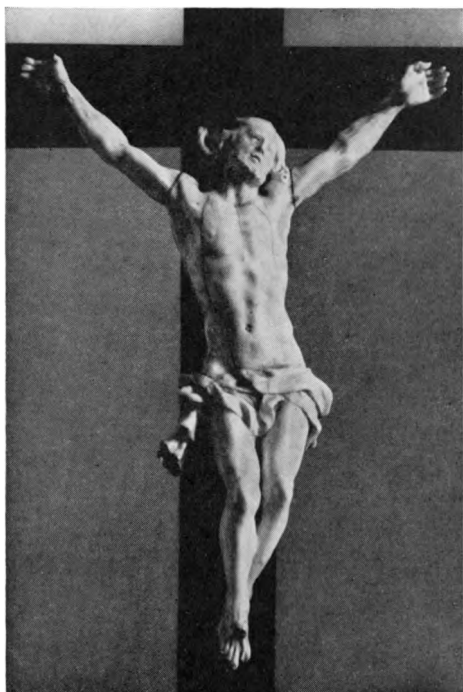
Inventariet 1734 omtaler en ny violenbrun fløjls messehagel med kors og kanter at bruge på højtidssdage, samt en anden violenbrun med guldsnore⁸⁶.

Fra slotskirken skænkede kongen 1752 en messehagel af $5\frac{3}{8}$ alen rødt fløjls med broderet krucifiks, samt med 11 alen brede og $23\frac{1}{2}$ alen smalle guldgaloners garneret og underforet med rød trille (ubleget lærred)¹⁰⁸. Natten mellem 28. og 29. nov. 1817 skete indbrud i sakristiet, og der blev stjålet en messekåbe af rødt fløjls med guldgaloners og et kostbart broderet krucifiks, samt guldgaloners og korset af en mørk-

L.L.1961

Fig. 86. S. Marie kirke. Alterstage nr. 3 (p. 392).

L.L. 1961

Fig. 87. S. Marie kirke. Alterkrucifiks af elfenben (p. 393).

violet messekåbe⁸⁶. 1832 anskaffedes en ny messehagel af ægte karmoisinrødt silkefløj med kors og kanter af ægte guldtrusser for 55 rdl.⁸⁴.

1752 skænkede kongen fra slotskirken en *messeskjorte* af 14 alen Varendorfer lærred med $17\frac{3}{4}$ alen hvide kniplinger om halsen og ned ad brystet¹⁰⁸.

1581 betaltes 16 mk. for »et stykke lærred til en *†korkåbe* eller klæde«¹⁶.

†*Signet*, 1614, af sølv, cirkulært, randskrift med reliefversaler: »Die deutsche Kirche in Hel—1614«. I midten Maria siddende på en trone, med krone på hovedet, iklædt fodlang kjortel og barnet stående mellem knæene¹⁰⁰. Signetet er sidste gang nævnt i inventariet 1734⁸⁶.

†*Skammel*. 1730. Ifølge Boesen (p. 141) fandtes ved alteret en skammel overtrukket med rødt fløj med kantet med sølv, hvorpå udsyet: »Wir beugen unsere Knie

gegen dein[en] Vater unsern Herren Jesu Christi Ao. 1730«.

Alterskranke (lig. 88) 1695, af smedejern, med messingknopper over de lodrette stænger, som på midten har forgyldte vulster. I den midterste låge et krucifiks, hvorunder skriftbånd holdt af engle udført i fladjern; nederst i lågen årstallet. Til siderne, i fladjern, givernes navne Bendix Hansen og Christina Christens D[atter]¹⁷⁰. 1835 forgyldtes gitterværket, stængerne maledes sorte og foden marmoreredes af I. G. Schrøder⁸⁴. Jfr. gravsten nr. 49.

†*Bogstol*. 1700 skænkede kirkeværgen Peter Mathissen en violenbrun fløjlsbogstol med guld- og silkefrynser om¹⁵.

†*Korbuekrucifiks* 1630¹⁶², skænket 1632 af kgl. fiskemester Herman von der Decken. På korsarmenes ender sås evangelistsymbolerne, og under figuren var der en lille tavle holdt af to engle, den ene med et dødningehoved i hånden, den anden med et timeglas. På tavlen stod: »Herman von der Decken I. K. M. Fischmeister und Schloss Voigt auf Cronenburg«. Fiskemesterens våben, som må have været skåret eller malet på tavlen, beskrives således: Foroven (dvs. hjelmtegn) et grønt træ; midt i en jernkæde til at hænge en kedel i, sådan som man plejer at gøre det »in den Schornsteinen« i Holsten, i blå felt. Under tavlen var malet et dødningehoved på to knogler, og derpå var der atter en tavle med: »Soli Deo Gloria Ao 1632 habe ich Herman von der Decken Kon. Majst. fisch-

L. L. 1961

Fig. 88. S. Marie kirke. Detalje af alterskranken skænket af Bendix Hansen 1695 (p. 394).

meister und Schloss Voigt auf Cronenburg mit meiner Lieben Haus Frau Frauven Willem Hübbers tochter dieses Crucifix in die teutsche Kirche zu einer Gedechniss verehret. Und er ist gestorben d. 28. Novemb. 1635. Gott gebe ihm und uns allen eine fröliche Auferstehung. Amen«. På krucifiksets bagside to rimede heksametre: »Effigiem Christi spectando memento labores / Non tamen effigiem, sed quem designat, adores. Anno Dni CIOICXXX« (»når du ser på Kristi billede, husk så på hans lidelser; dog skal du ikke tilbede billedet, men den, det forestiller«); derefter: »Siehe das ist Gottes Lamb« etc. Herunder endnu en tavle, hvorpå Treenigheden var afmalet: Gudfader i skyer med tredobbelt krone og verdenskugle, Helligåndsdue svævende og Jesus med tornekrone og i purpurklæde, med et ror i hånden. Ved tavlens sider sås lidelsesredskaberne og herunder følgende distichon: »Vincula, crux, clavis, lancea, spinea, ferla / Æternis homines eripuer malis« (»lænken, korset, nøglen, lanssen, tornekrone og riset har befriet menneskene fra den evige fortabelse«). — På korbuebjælken var malet en tysk versificeret oversættelse af de først anførte heksametre: »Wenn man des Herren bild anschauen thut, Soll man bedencken seine Mühe mit Wehmut. Das bild nicht anzubethen noch zu ehren ist, sondern DEN den es bezeuget Iesus Christ«. Krucifikset omtales i et håndskrift fra 1723¹⁶², og sidste gang, det er nævnt i arkivalierne, er ved kirkens store reparation 1744⁸³, da krucifikset (dette?) nedtoges.

Korgitter (sml. fig. 25) fra 1744, udført af den senere hofsnedker, Claus Harms¹⁶⁸ (jfr. †fontegitter ndf. og p. 410). Snedkeren fik betaling for træ og arbejdsløn, samt fragt fra København. I årets løb sendte maler I. C. Rosendahl regning på det meget malerarbejde, han udførte ved kirkens reparation, deriblandt malingen af »indhegningen« om dåben og koret⁸³. Gitteret, der afskilrer midtskibets to østligste fag mod vest, syd og nord, består af et brystværk med ovalt, gennembrudt båndsløngværk, som var kommet på mode få år forinden, indført af Nicolai Eigtved, der havde set det 1735 i det kurfyrstelige slot Schleissheim i Bayern. Oprindeligt havde gitteret bevægelige dørfløje også mod midtskibet, men de fjernedes ved Storcks restaurering 1900—07 (jfr. ældre fotografier i Nationalmuseet). Staffering svarende til stolestadernes.

†*Korgitter* (sml. p. 330). 1588 betales 157½ dl. 14 sk. til en tømmermand og til Jakob snedker på det panelværk omkring koret¹⁵, desuden var der en udgift til drejeren for knopper og piller ved siderne af det »kor«¹⁶. 1650 fik snedker Hans Meltener betaling for at gøre to »blindfløgel« for koret¹⁵, muligvis den kordør, hvorover der 1723 hang et krucifiks¹⁶².

Døbefont (fig. 89—90) 1584, da stenhuggeren fik 8 sk. for at opsætte fonten¹⁶. Den 103 cm høje font af lysgrå sandsten er et sirligt og ypperligt hugget arbejde i højrenæssancestil, formentlig et nederlandsk importstykke(?). Den slanke fod, der står på en kvadratisk dobbeltplint, er dannet af fire sammenstillede pilastre med løvefodder, englehoved foroven på det udsvungne skaft og jonisk kapitæl. Svarende til skaftets firdeling er den flade, »godronnerede« kumme, 88 cm i tv., delt af krumknægte med kvindelige hermer, der griber om sløjfeender (fig. 90).

1584 modtog Wulff maler 12 dl. og 1 ort for at male fonten¹⁶; utvivlsomt er en del af dette beløb gået til staffering af det samtidige †fontelåg, men også selve fonten har formentlig efter tidens skik fået en enkel staffering.

Oprindeligt har fonten vel, som i S. Olai, stået i søndre sideskibs vestlige fag, hvor den omtales 1644 i forbindelse med en begravelse⁹¹. Senere, antagelig i 1800'erne, blev den flyttet op i koret (hvor den ses på ældre fotografier). Under hovedrestaureringen lod Storck den 1905 flytte tilbage til dens oprindelige plads⁶⁶, men 1916 fik kirken lov til atter at anbringe den i koret, hvor den nu står¹⁶⁹. — I den katolske tid havde kirken ingen font.

†*Fontelåg*, samtidigt med fonten og udført af Henrik snedker, beslået af Adolf smed og malet af Wulff maler (jfr. ovenfor)¹⁶.

†*Fontegitre*. (Sml. fig. 112) allerede 1699 omtales en nøgle til dåben¹⁵; det daværende gitter, »gelænderet om fonten«, over hvis dør der stod tyske citater fra 1. Pet. 3, 20, 21 og Gal. 3, 26, 27¹⁶² blev ifølge regning fra snedker Frederik Michaelis nedbrudt 1744, og der akkorderedes med snedkermester Claus Harms, København, om et »galleri« om koret (ovenfor) og om fonten⁸³. H. C. Rosendahl

L. L. 1961

L.L. 1961

Fig. 89—90. S. Marie kirke. 89. Døbefont 1584, af sandsten. 90. Herme på fontekummen (p. 390).

malede det nye (eller reparerede) gitter⁸³. 1776 udførte Fr. Michaelis for 24 rdl. et nyt »gelænder« (se G. Seligmanns maleri af søndre sideskib, under malerier) omkring døbefonten; det maledes af maler Thiel for 6 rdl.¹⁵. Gitteret, der istandsattes ved Storcks restaurering 1907⁶⁶, forsvandt formentlig ved fontens flytning til koret 1916.

Dåbsfade. 1) 1584, af messing, glat, 66,5 cm i tv., og passende til kummens fordybning. På randen graverede versaler: »Dit becken hort in de dvschen kerke dat heft Hinrick Hinrickesen de backer van Amsterdam dapin [d. e. dåben] vorert umb gades ere willen 1584«; på kanterne kobberbeslag til nu forsvundne øskener.

2) 1690, af sølv, glat, 38,5 cm i tv., med treliniet, graveret versalindskrift på latin og tysk, som meddeler, af fadet 1690 er skænket af Margareta Utermarck, gift med tolldirektør Andreas Günther (jfr. begravelser nr. 6)⁹¹. Under bunden to gange mestermærke for Nicolaus Lauridsen Lange, Helsingør (Bøje 1666) og bymærke.

En ny *†* *messing kedel* købtes 1597¹⁶ til fonten, nævnt endnu 1659¹⁵.

**Dåbsengel.* 1745 anføres en udgift på 1 rdl. 1 sk. for en stang til engelen over dåben¹⁵. Nu hænger der i den såkaldte Lazarussal, der benyttes af byarkivet, et buttet englebarn fra første halvdel af 1700'rne, som i højre hånd holder en kande og i venstre et låg; den er malet lysegrå med forgyldt hår og vinger og har forgyldte kanter på kande og låg.

L.L. 1961

L.L. 1961

Fig. 91—92. S. Marie kirke. Felt 1 og 2 fra Tyge snedkers prædikestol 1597 (p. 398 f.).

Prædikestol i højrenæssance, med malet årstal 1597, udført af den også i S. Olai kirke virksomme snedker (jfr. stolestader p. 183) Tyge, som 1597 efter slotsherrens, velbyrdig Ditlev Holcks, befaling modtog 100 dl. for en ny prædikestol med »tecken« (d. e. himmel) og en ny dør¹⁶; Ditlev Holck havde selv givet 20 daler til hjælp til stolen, som forgyldtes og maledes af Peter maler, efter at Hans smed havde leveret »hæftejern«, hængsel og håndgreb til døren m. m. Samtidig fik også Herman Rotgeters topibede lysearm plads på stolen (jfr. lysearme)¹⁶.

Stolen, der oprindeligt var anbragt i midtskibets nordside, men ved Storcks restaurering 1905—07 flyttedes over på sydsiden⁶⁶, er formet som fire sider af en polygon med retkantet fag for trappen, har underbaldakin, rygskjold og en enkel, flad himmel. Kronborgs nærhed gør sig gældende i storfelternes arkader, hvor pilastrene har vekslende bosser og fladsnittet beslagværk; intarsia findes på bosserne og, som murstensmurværk, i storfelternes øvre hjørner og foroven bag hermerne. Som ved så mange tidlige prædikestole er snedkerarbejdet og det ornamentale udstyr veludført, ja, fornemt, figurskæringerne derimod stiv og ukunstnerisk.

Stolen har seks fag med arkader i storfelterne, der flankeres af dydehermer; polygonpartiets mod midtskibet vendende felt optages (som i S. Olai) af rigsvåbenet over en kartouche med R F P; i de fire felter står relieffigurer af evangelisterne over kartoucher med deres navne, mens »Tålmodigheden« i sjette og vestligste fag indleder dyde-rækken, der fortsætter som hjørnefigurer. Regnet fra øst rummer felterne: 1) (fig. 91) »S. Mathævs«, 2) (fig. 92) »S. Marcvs«, 3) (fig. 93) rigsvåbenet, 4) (fig. 95, 97) »S. Lvcas«, langskægget, 5) »S. Iohanes«, uden ørn, men med kalk, 6) (fig. 94) »Patientia« (Tålmodigheden), kvinde med nøgen

L. L. 1961

I. L. 19B1

Fig. 93—94. S. Marie kirke. Felt 3 og 6 fra Tyge snedkers prædikestol 1597 (p. 398 f.).

barm, med hund ved foden og gribende sig selv om højre arm. De øvrige dyder står som hjørnehermer (navnene malet i postamentfelterne), fra øst: 7) (fig. 91) »Fortitudo« (Styrken), med brudt, jonisk søjle, 8) (fig. 92) »Prudentia« (Klogskaben), med slange og (afbrudt) spejl, 9) (fig. 92, 93) »Spes« (Håbet), med anker, 10) (fig. 95) »Fides« (Troen), med (afbrudt) kors, 11) (fig. 95) »Iustitia« (Retfærdigheden), med sværd (uden klinge) og skålvægt, 12) (fig. 94) »Charitas« (Kærligheden), med to børn, 13) (fig. 94) »Temperantia« (Mådehold), med to skåle. De sidste to flankerer feltet med »Patientia«. Storfeltfigurerne står i en muslingeskalniche omgivet af en kartouche inden for den ovenfor omtalte »Kronborgportal«, dydehermerne har bærepuder under de joniske kapitæler. Under polygonen er der smalle kartouche-hængestykker med englehoved (laurbærkranset under rigsvåbenet); underbaldakinen er ret flad, men afsluttes med en stor, flad, beslagværksdekoreret kugle.

Opgangspanelet (fig. 96) har tre fyldinger med udladende profillister og beslagværksdekoreret »vinge« mellem håndstangen og dørkarmen. Selve døren har to glatte, lige store rektangelfelter og på rammestykket imellem dem sidder Hans smeds ovenfor nævnte *håndgreb*, som ender i et pudsigt, hjælmet krigerhoved (fig. 98). Lås og gangjern er fornyede. Dørindfatningen har kannelering på de lodrette rammestykker, forneden udfyldt med korte rundstave, glat frise og anseligt kartouche-topstykke, hvori Ditlev Holcks våben.

Rygpanelet i stolen har tre rektangulære fyldinger flankeret af kannelerede rammestykker; i midtfyldingen er opsat en kronet kartouche med C 4 holdt af to fra skyer udgående arme, i sidefelterne en laurbærkrans om et felt med minuskelagtigt Jesumonogram.

Himmelen har store, med løvemasker prydede topstykker, på undersiden et midtfelt med svævende due omgivet af gruppevis delte kassetter, hvorefter de midterste i hver gruppe er af lyst, flammende træ. Under forkanterne beskedne hængkartoucher og englehoveder.

Stafferingen fornyedes ved hovedstandsættelsen 1905—07, da stolen afskræbdes for maling og olie formedelst 165 kr.⁶⁶ og opmaledes af maler Svendsen⁷¹, formentlig i store træk overensstemmende med den oprindelige, partielle staffering; denne var dækket af mindst to farvelag, eet fra 1737, da hofmaler Johan Jürgen Lassen forgyldte alter og prædikestol⁷¹, et andet og sikkert helt dækkende lag fra 1744 f., da I. C. Rosendahl fik betaling for maling af prædikestol og opgang med panel⁸³.

Indskrifterne er med fraktur på tysk, til dels unøjagtigt opmalet. Efter anden verdenskrig var de en tid skjult under træplader med tilsvarende indskrifter på dansk; men disse plader er atter fjernet. I stolens gennemløbende frise: »Ich habe Meine gerechtigkeit nahe Bracht« etc. »Esaia 47«. I postamentfelterne, under Matthæus: »Dass gesetz des Heren ist ohn wandel« etc., under Markus: »Das zeugnuss dess heren ist gewiss« etc., under rigsvåbenet: »1597« på hver side af Christian IV.s kronede monogram, under Lukas: »Die befehl Sindt Richtig« etc., under Johannes: »Die gebot des Hern Sindt Lauter« etc., under »Tålmodigheden«: »Die Furcht des hern ist Rein« etc. Rygpanelets friseindskrift gengiver (med versaler) Christian IV.s valgsprog: »Regna firmat pietas« (»fromhed styrker rigerne«). Himmels frise citerer salme 51: »Herr, thu meine Lippen auff« etc. og 119: »Und nim ja nicht von meinem Munde« etc. Under Holck-våbenet på dørindfatningens topkartouche: »A(nn)o 1597 Da der Edle vndt Erentuchste Detloff Holck Oberamptman auff Kroneburg war, ist dieser predigstuel bewilliget vnd gemacht«. På bagsiden af topstykket er der malet maureskeagtige ranker, sorte på træets naturlige bund. I samme teknik er Jesumonogrammerne på underbaldakinens sider udført.

Timeglas, ifølge regnskaberne¹⁵ anskaffet 1746 for 3 rdl., firdelt, i træstativ stafferet med hvidt, rødt og guld og i ny drejeanordning. På glassene med forgyldte tal: 1/4, 2/4, 3/4 og 4/4; 1964 var glasset med 1/4 ikke til stede. — †*Timeglas*. 1700 skænkede kirkeværgen Peter Mathissen et forgyldt, firdobbelt timeglas til prædikestolen¹⁵. Også tidligere har der været timeglas, idet regnskaberne 1652 noterer udgift til rensning af glasset, der sidder i træværk¹⁵.

†*Prædikestole*. 1493 omtales det alter, som står næst for Helligtrefoldigheds alteret, næst prædikestolen (sml. p. 292).

Efter reformationen har kirken vel fået en ny prædikestol, hvis udseende ikke kendes. Den omtales tidligst 1583 i forbindelse med opsætning af stoleværk¹⁶; men 1588 arbejdede Jacob snedker med sine svende på prædikestolen i nogle dage, »don dye predige stholl vor settet wordt und die anderen stole

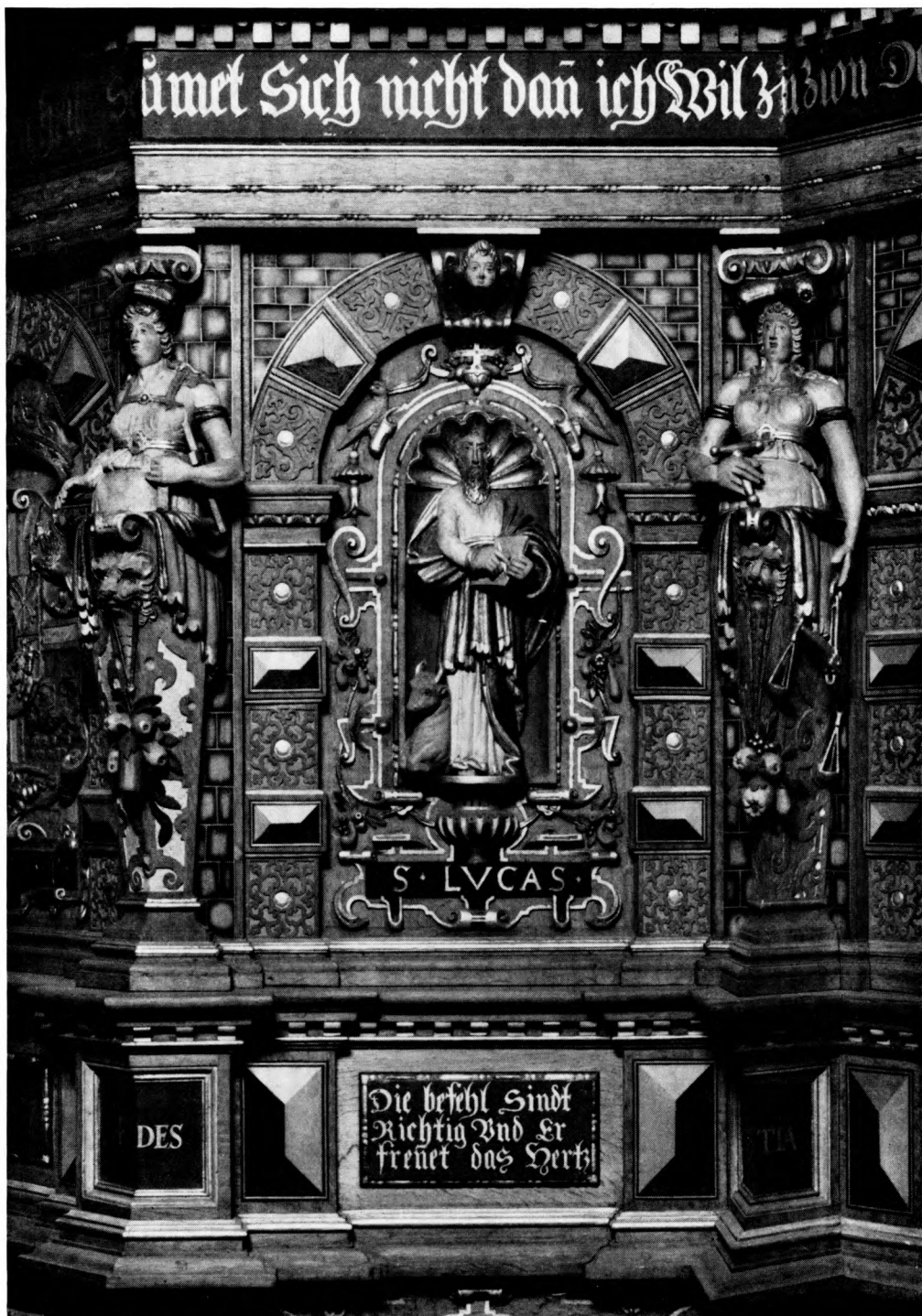

Fig. 95. S. Marie kirke. Parti af Tyge snedkers prædikestol 1597 (p. 398).

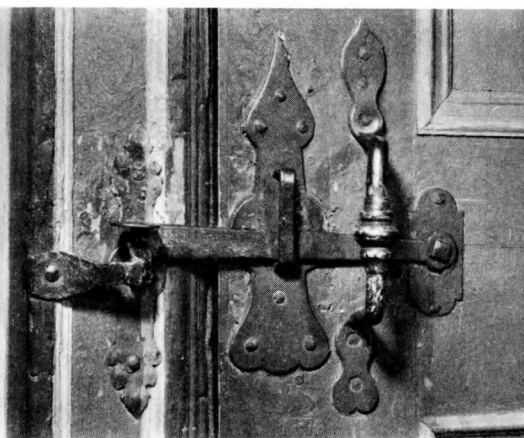
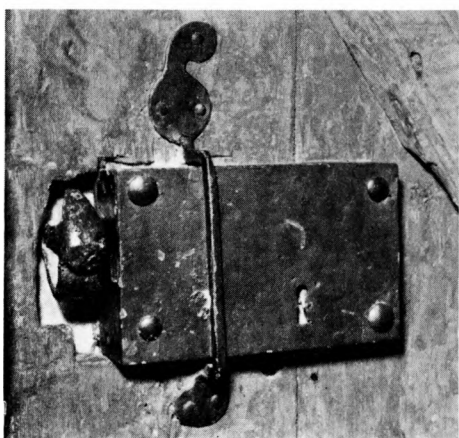
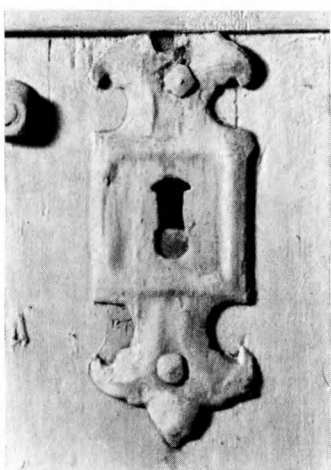
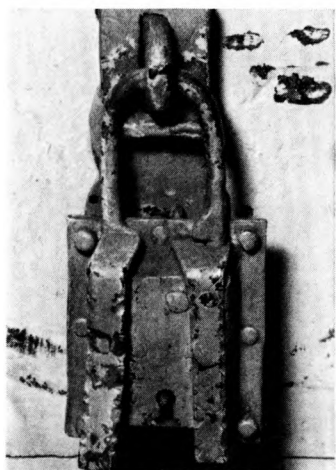
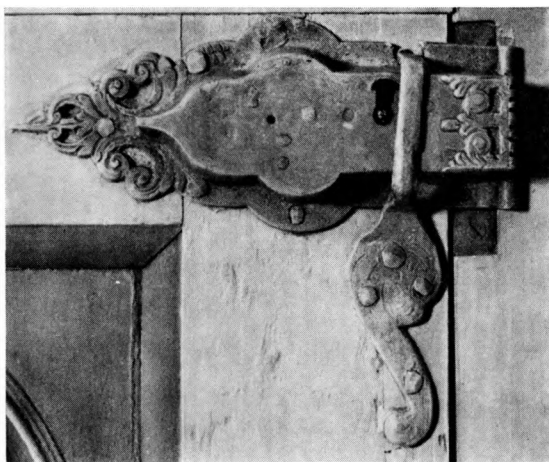
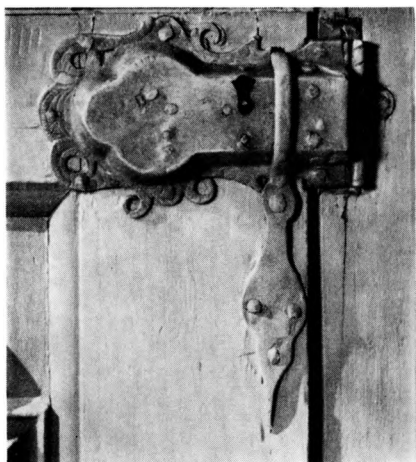
L.L.1961

Fig. 96—98. S. Marie kirke. 96. Stolestader o. 1730 (p. 402) og prædikestolsopgang 1597 (p.399).
97. Evangelisten Lukas fra prædikestolsfelt (p. 398). 98. Prædikestolsdørens håndgreb (p.399).

wedder ferdich tho macken« (7 dl. 1 mk.)¹⁶; når regnskaberne 1589 anfører betaling til snedkeren, som »flyede« (reparerede) prædikestolen¹⁵, hentydes der formentlig til Jacob snedkers arbejde.

Stolestader (sml. fig. 98 og 111), fra o. 1730. Det fornemme stoleværk har gavle med glatte pilastre og øverst udskårne, dobbelte muslingeskaller, nøje svarende til gavlene på stolestaderne i Trinitatis kirke i København, som Henrich Fischer sluttede kontrakt om 1729 (DK. Kbh. By II, 307); det var foreskrevet, at de skulle udføres efter model, som fandtes i slotskirken. Også S. Petri kirke har haft lignende stader (smst. p. 318), opsat efter byens brand 1728; de stole med tilsvarende gavle, der den dag i dag står i Frederiksberg slotskirke, er allerede fra 1710. — Mariekirkens stadelåger har frisefyldning med spejl svarende til pulpituret i Trinitatis fra 1731, halvrundt foroven og forneden, og med ind-

L.L. 1961

Fig. 99-105. S. Marie kirke. 99-100. Låse på stolestadedøre (p. 404). 101. Hængelås på kiste nr. 1 (p.416). 102-103. Nøgleblik på stolestadedøre (p. 404). 104. Lås på døren mellem nordre sideskib og sakristi (p. 419). 105. Lås på dør i vindfang (p. 420).

snit på midten. Tilsvarende fyldinger ses på endepanelerne. Ved kirkens store reparation 1744⁸³ nedbrød snedker Frederik Michaelis de gamle stole, reparede de gamle muslinger og skar ni nye af træ; derefter satte han stolene op og bragte dem i stand. Ifølge H. C. Rosendahls regning fra samme år maledes 15 stole i midtgangen med gråt og perlefarve og stafferedes med gult. 1818 noteredes en udgift til drejearbejde, nemlig 80 piller til stolene, 10 tommer høje. Samtidig omdannedes tre af de lange fruentimmerstole til familiestole ved opsætning af et lille gitterværk med drejede pilastre; derfor sammenstemtes en ramme, som foroven blev indskåren og pilasteren indsat tillige med en gesims rundtom³¹. Herefter maledes nogle stole og adskilligt galleriværk. 1876 malede Carl Rusch 34 stole¹⁷² på gulvet med lys drapfarve i to nuancer, og numre på dørene⁸⁴. Ved Storcks restaurering 1907 nedtoges og borttransporteredes stolestaderne, hvorefter de atter opstilledes på det af tømmeren lagte underlag med den nødvendige reparation på snedkerarbejde og beslag⁶⁶. Nu er stolene lysegrå med dæmpet rødt og gult på profilerne og er tillige forsynet med (de gamle) malede numre 1—15.

Samtidige, meget smukke, *låse*, der alle er af forskellig form, smukt prydede med graveringer, se fig. 99—100. Nøgleblik, se fig. 101—102.

Sakristiets møblement fra 1835 består af en stor lænestol, to lange og en kort bæk i Hetsch' manér med landligt rokokoagtige ben, læderbetrukket sæde og et udskåret kryds i ryglænets rammeværk, samt små topstykker. Hvidmalet med forgyldte ornamenten; bag på den store lænestol malet skriveskrift: »Denne Stol og tilhørende Bænke er forfærdigede i Aaret 1835. Snedkerarbejdet er udført af Mechanicus Iantzen og efter hans Tegning. Maler og Forgylderarbejdet er udført af Malermester Schröder. Kirkens Værge var Tømmermester Ochsner og dens Inspecteurer: Slotspræst Fischer, Etatsraad Borgemester Ridder Stenfelt, og Cancellieraad, Raadmand Rogert«. Nyere bord. Også tidligere havde sakristiet sit eget møblement; inventarierne 1659³³ og 1734⁵⁰ nævner et bord, en bæk med bækedyne og en skammel dér. Muligvis stammer det 1700-tals krydsbensbord af gråmalet fyr, som nu står i nordre sideskib uden for sakristidøren, herfra.

†*Stolestader*. Da kirken efter kongens bestemmelse 1576 indrettedes til gudstjeneste på tysk, gik man i gang med at anskaffe inventar, men der gik tilsyneladende en halv snes år, inden alle stolene var færdige. De første forarbejdedes af Knud snedker og hans svende; foruden arbejdsløn betaltes for vognskud, klapholt, en stolpe og en delle til de tre stole, som stod ud for prædikestolen¹⁶. Hertil gjorde Tyge snedker — vel prædikestolens mester, som også lavede stole til S. Olai kirke — to døre, et panel og noget andet arbejde, samt leverede hængsler dertil. 1581 købtes flere deller, som blandt andet forarbejdedes til stole¹⁷³, og to år senere fik Henrik snedker betaling for at lave døre til stolene,

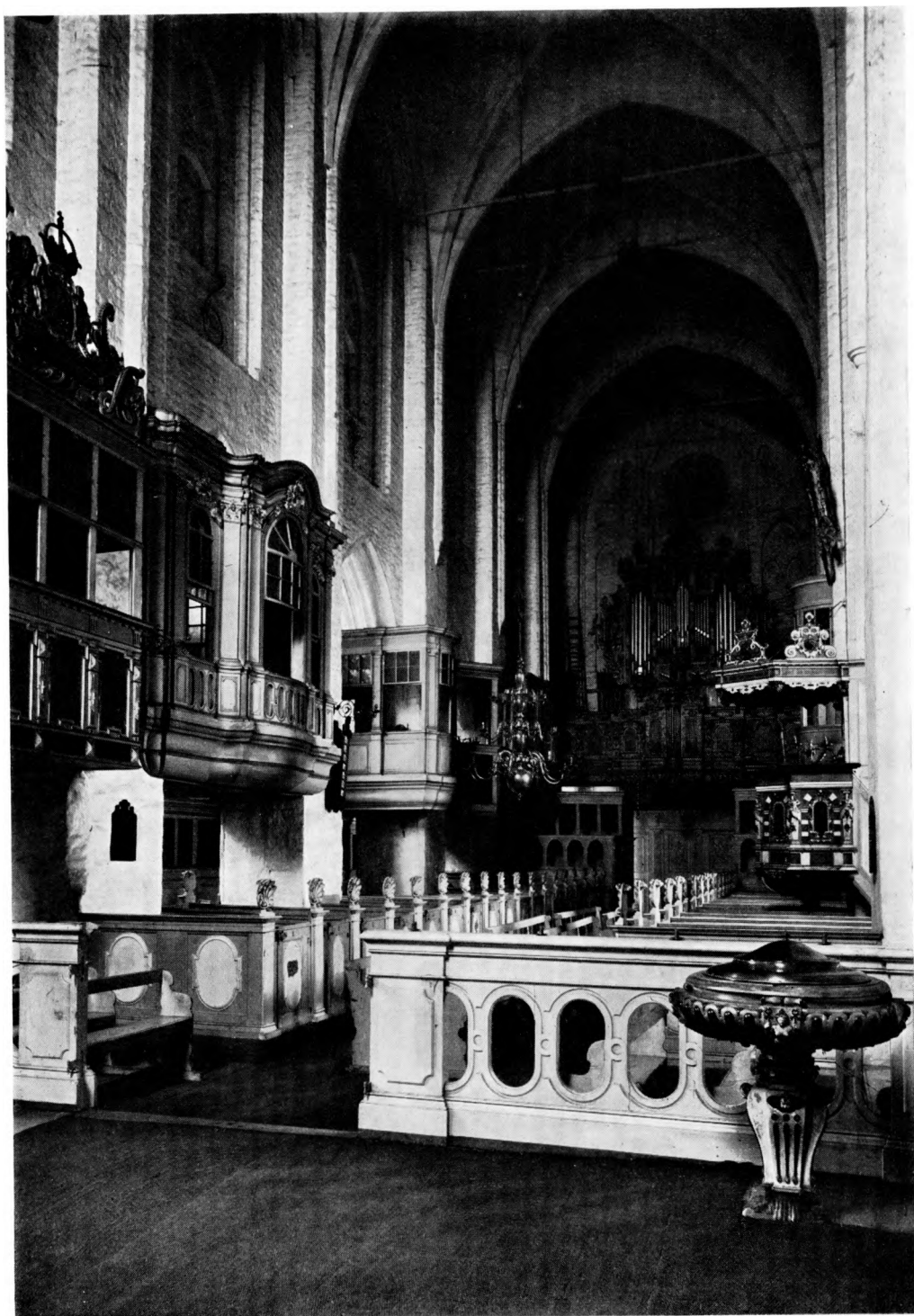

Fig. 106. S. Marie kirke. Indre o. 1900, set mod vest.

Hude fot.

som Henrik klejnsmed beslog. 1586 udførtes endnu 14 nye mandsstole, som kostede 25 mk. 9 sk. med træ og arbejds løn, og 1588 kom der mandsstole i sydsiden ved koret¹⁶; 1589 bekostede kirken endnu en ny stol¹⁵. Snedker Jacob Oem betales 1590 for en lang kvindestol¹⁶, men herefter tier arkivalierne lige til 1636, hvor det berettes, at da der er stor uskikkelig med stolestaderne, skulle Frederik Urne med det allerførste under forbehold af kongens ratifikation, gøre ordonnans om, hvorledes der skal forholdes med stolestaderne¹⁷⁴. Resultatet heraf kendes ikke, men er formentlig blevet en kongelig anordning, som S. Olai havde fået 1616 (p. 183) efter mønster af København S. Nicolai (DK. Kbh. By I, 537). Derimod oplyses det året efter, at søndre sides mandsstole er 15, den mellemste række 15, mellemste række kvindestole 15 og nordre sides kvindestole kun 8; men 1643 fik Jan Dressen 20 dl. for 8 nye mands- og kvindestole¹⁵. 1672 lavede Gabriel snedker to nye døre og to stk. gitterværk omkring en stol¹⁵. 1701 nummererede maler Oluf Andersen stolene og forbedrede andet malerarbejde¹⁷⁵.

*(†)*Korstole*. Af korpartiets rækker af »munkestole«, fra årene kort før 1500 (koret stod først færdigt til møblering o. 1485) er bevaret en stærkt medtaget, 103 cm høj vange (fig. 127, p. 429) med udsparring for vippesædet. Den sørgelige rest, der fandtes 1900 (Storck: Optegnelser) ved oprydning over hvælvene viser hen til stole af en meget enkel type, idet den affasede forstolpe på andre kendte eksemplarer altid er rigere udformet, som søjle. Den fremspringende tap midt på rundingen er håndstøtten, et stærkt forvitret menneskehoved. Stavværket, et dobbeltvindue, er forsvundet i ny tid. I bymuseet.

Pulpiturer (og lukkede stole). I kirken er nu kun bevaret to af de talrige pulpiturer, som ses på ældre fotografier (sml. fig. 106 og 107); resten fjernedes ved Storcks restaurering 1900—07. Ved denne lejlighed blev ti gamle, lukkede stole nedtaget og borttransporteret¹⁷⁶ — trods anmodning om at gå varsomt til værks (jfr. p. 334) — kun to af de lukkede stole repareredes og blev anbragt på bjælkeunderlag med nyt gulv og beklædning under bjælkerne⁶⁶. Det er den såkaldte »kongestol« og »rokokopulpiturret«, der, som det fremgår af ældre billeder, inden restaureringen sad i kirkens sydside i tredje og fjerde fag fra øst med opgang i søndre sideskib; da prædikestolen anbragtes i syd, flyttedes de til nordsiden med opgang fra nordre sideskib ad en ny vindeltrappe svarende til rokokopulpiturets brystpanel; trappen fører op til et »af gammelt og nyt opstillet sammenstemmet brystværn bag de to lukkede stole«⁶⁶. Med »gammelt« må tænkes på de tre malerifydinger, der smykker ydersiden af det karnapformede brystværn bag rokokopulpiturret; de udgjorde tidligere forsiden i Jacob Arentzens nedenfor omtalte pulpitur.

»Kongestolen« (fig. 110), o. 1653. 20. marts 1654 »Bekiender ieg Michell Meyer Snidker, at Niels Hansen, skriver på Kronborg, har betalt mig efter nøjeste

Fig. 107. S. Marie kirke. Indre o. 1900, set mod øst.

Hude fot.

fortingning for den nye stol at gøre udi den tyske kirke til kongelig Majestæt og dronningen, 20 rdl.«^{176a}. 20. april samme år kvitterede maleren Matthias Hessler, borger i Helsingør, for 33 rdl. for den nye slotsstol at gøre udi den tyske kirke; 13. marts 1654 havde Flensborgeren Claus Gabriel, fra 1648 kgl. slots-snedker på Sjælland (og mester for altertavlerne i Ølstykke og Gørlose, Frederiksborg amt) kvitteret for 6 rdl., som var »fortinget for det Vdtog at gøre over kongelig Majestæts og dronningens stol udi den tyske kirke«^{176a}. I betragtning af det lille beløb, kan man sikkert kun opfatte ordet »Udtog« som udkast, forlæg, og det er derfor ikke givet, at topstykket også er udført i hofsnedkerens værksted, hvor han til hjælp bl.a. havde begge sine sønner.

Kongestolen eller -pulpituret er det østligste af de to bevarede pulpiturer, ophængt i midtskibets nordside, fjerde fag fra øst. Af de af Allan Tønnesen fremdragne arkivalier (jfr. note 176 a) fremgår imidlertid, at stolen oprindelig har haft en anden plads før den p. 406 angivne placering; 15. dec. 1653 gav kongen nemlig slotsherren, Arendt v. d. Kula, lov til at føre de udgifter på

lensregnskabet, som han havde haft på at flytte stolen, da man på det sted, »huor dend til forne Støed« ikke vel kunne forstå prædikenen^{176a}.

Brystværnspanelet fagdeles af halspilastre med bosseret bryst og skaft med tre og tre slanke rundstave, hvortil svarer bosser på postamentfremspringene og flade fremspring med tre rundstave i frisen, som afsluttes af en tandsnit-æggestav-gesims. Storfelterne, fem på forsiden og eet for hver ende, har forkrøppede rammer. Over panelet er der to rækker blyindfattede vinduer, af hvilke i det mindste det øvre sæt fandtes før Storcks restaurering; det grønne glas synes overalt at være gammelt. Krongesims med rundbuerække. Herover hæver sig det store, brede, af Claus Gabriel komponerede topstykke med Frederik III.s og Sophie Amalies navnetræk i kronede kartoucher, hvorunder deres valgsprog på latin og fransk: »Dominus providebit« (»Herren er mit forsyn«) og »En Dieu mon esperance« (»mit håb står til Gud«). Over endevæggene tilsvarende små, ornamentale topstykker. Stolen har nu opgang fælles med rokokopulpitret. 1779 »indelukkedes« trappen til kongens stol¹⁵.

Kraftig, på Storcks tid genopfrisket staffering med guld, rødt, grønt, sort og lasur, i topstykkerne også hvidt og blå; frisefelterne over brystværket (nu) marmoreret. I storfelterne ses Matthias Hesslers maniererede, noget opfriskede

Fig. 108—109. S. Marie kirke. Stole i kongestolen (p. 410).

L.L. 1964

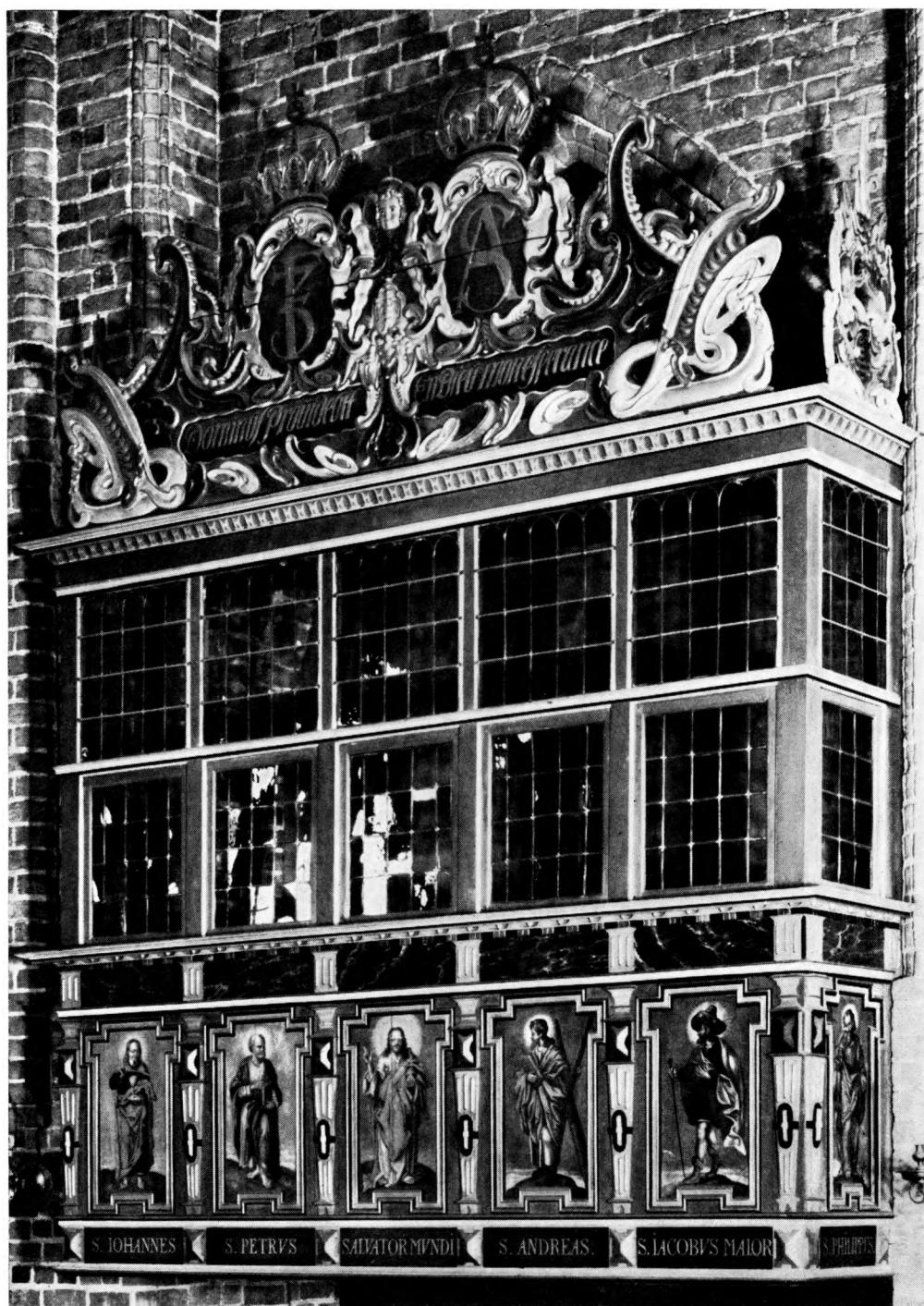

Fig. 110. S. Marie kirke. Kongestol (p. 406)

L. L. 1961

malerier med himmel-baggrund af Kristus, apostle og Aron, hvis navne står med moderniserede versaler i postamentfelterne, på forsiden fra vest: »S. Iohannes«, med kalk, i rød kappe og sortbrun kjortel, »S. Petrus« med nøgle og bog, i blå kappe og gul kjortel, »Salvator mvndi« (»verdens frelser«) velsignende, med verdenskuglen, i rød kappe og hvid kjortel, »S. Andreas« med Andreaskors, i rød kappe og gul kjortel, »S. Iacobvs maior«, pilgrim med bredskygget hat, kort, sort vams, som stumper over de bare knæ, røde støvler, hvidlig kappe, vandringsstav. På vestre gavl »Aaron« i ypperstepræstlig fantasidragt, på østre »S. Philippvs«, med korsstav.

Ifølge et kongeligt reskript 1715 måtte den kongelige stol i majestætens fravær kun betrædes af amtmanden på Frederiksborg og Kronborg med familie og kommandanten med familie¹⁷⁷.

I kongestolen står en rokokko-armstol, der er meget repareret og fornyet (fig. 109). Desuden to *stole* af provinsiel regencetype (fig. 108).

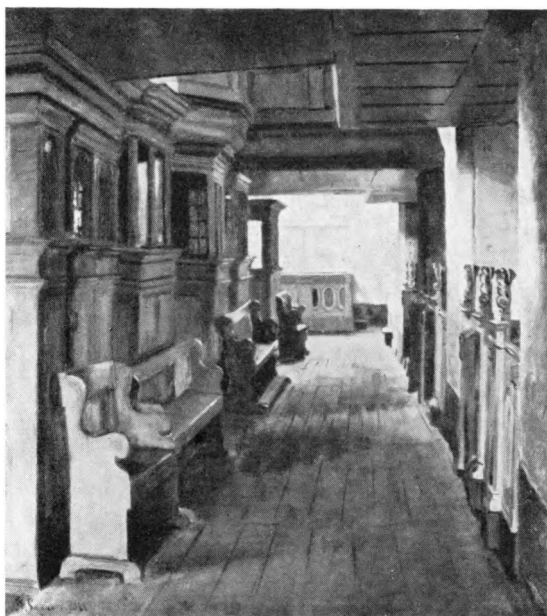
»*Rokokopulpitureh* (sml. fig. 111) fra 1700'ernes midte er muligvis opført i forbindelse med reparationen 1743–44 af snedkeren Claus Harms fra København, der ved denne lejlighed udførte kirkens kor- og fontegitter. Han fik betaling for seks stykker kapitæler på lisener af lindetræ m.m. og tre kragsten, ligeledes af lindetræ⁸³, hvilket passer på rokokopulpituret, hvis bredere, udadbugende midtparti, såvel som de smallere sidepartier flankeres af glatte pilastre med korintiske kapitæler. De tre rundbuede vinduer smykkes foroven med rocailledekorationer, og øverst er der en rigt leddelt gesims. Brystværnet har bånd-slyng svarende til kor- og fontegitter. Vinduerne er skydevinduer¹⁷⁸. Staffering som stolestadernes fra sidste restaurering.

Rokokopulpituret har opgang fælles med kongestolen; dele deraf stammer som nævnt (p. 406) fra *Jacob Arentzens* (†) *pulpitur*; han fik 1705 skøde på en plads i kirken på sydsiden mellem 2. og 3. pille under 3. bue fra vest⁹¹; her indrettede han et pulpitur med trappe i sydgangen, som fandtes lige til restaureringen 1900ff. Arentzen havde 1689 indrettet et anseligt begravelsessted i Oxes kapel ved S. Olai kirke (se p. 275), hvorpå en overbygning med et pulpitur. Af ældre fotografier fremgår, at stolen i Mariekirken var ganske enkel, af karnapform, kun prydet af brystværnets tre malerier, hvoraf det midterste er signeret: »Johan Simon Lobaczynskij fecit Ao 1705 d. 19. febr.« i nederste venstre hjørne¹⁷⁹. Midtbilledet, 82x108 cm, forestiller Jacob med hans hjord; under øvre ramme rødt skriftbånd, hvorpå ejernes navne med forgyldte versaler: »Jacob Arentzen Johanna Sureau de Rosier Anno 1705«; i båndet er ophængt en kartouche, hvori Jacob i kamp med englen, og med forgyldt fraktur: »Ich lass dich nicht, du segnest mich denn«. I hvert af sidefelterne en engel holdende et laurbærkranset skjold med: »Allein Gott in der Höh sey Ehr« og »Danck für seine Gnade« med forgyldt fraktur på de sorte skriftfelter; englene har natur-

Grethe Holten Davidsen 1964

Fig. 111. S. Marie kirke. Indre, set fra søndre sideskib mod rokokopulpeturet (p. 410).

L.L. 1961

Fig. 112. S. Marie kirke. Maleri af kirkens søndre sideskib, sign. G. Seligman 1898 (p. 443).

lig karnation, og den landskabelige baggrund er blågrøn, skyerne lyse- og mørkegråbrune. Ifølge Bussæus' gengivelse 1723 af kirkens inskriptioner stod over døren: »Ao 1705. d. 29. Martii« og midt på døren et vers.

Om de nu helt *forsvundne pulpiturer og lukkede stole* haves kun spredte oplysninger (se også p. 318 f.), hvoraf de ældste er fra tiden omkring restaureringen 1744. Snedker Eberle fik 1741 betaling for at gøre pulpituret i koret til rette, 1744 fik tømremester Jens Nielsen betaling for at forhøje to indelukkede stole og sætte bjælker og stolper derunder, herudover indrettedes opgangen til pulpituret med trappen og skillerum for i alt 168 rdl. 6 sk., og der var udgifter til Frederik Michaelis for snedkerarbejde ved pulpituret og til H. C. Rosendahl for malerarbejde ved fire store og tre små lukkede stole foruden seks lukkede stole i sidegangen, to nye stole i koret og et pulpitur sammesteds⁸³. 1758 fik mester Michaelis 75 rdl. for det nye pulpitur, men vi ved intet om, hvor det opsattes; brandtaksationen 1761 meddeler, at der omkring i kirken er seks nye, indelukkede stole på kirkegulvet og 38 åbne stole⁵⁸. De næste bevarede oplysninger stammer fra 1800-tallet og beretter om brøstfældigheder, reparationer og nedtagelse af ikke nærmere angivne stole og pulpiturer¹⁸⁰. De oplysninger om stolestaderne, der kan hentes fra regnskaber, inventarier og bilag er meget spredte; men de bekræfter, at Mariekirken i 1700'rne og 1800'rne har været lige så pakket med uregelmæssigt anbragte lukkede stole overalt i de tre skibe, som det var tilfældet i S. Olai kirke.

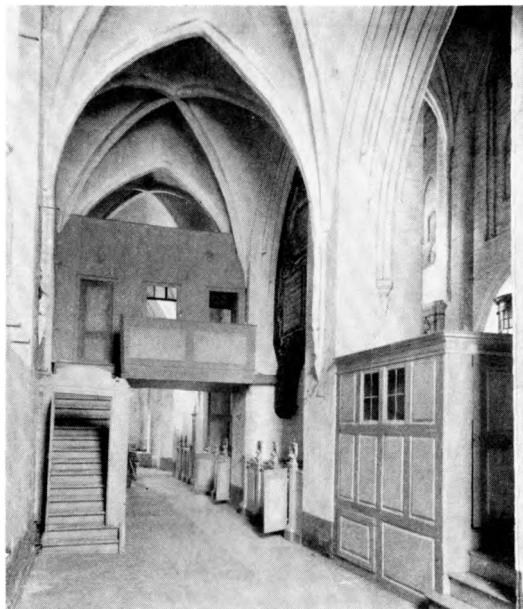
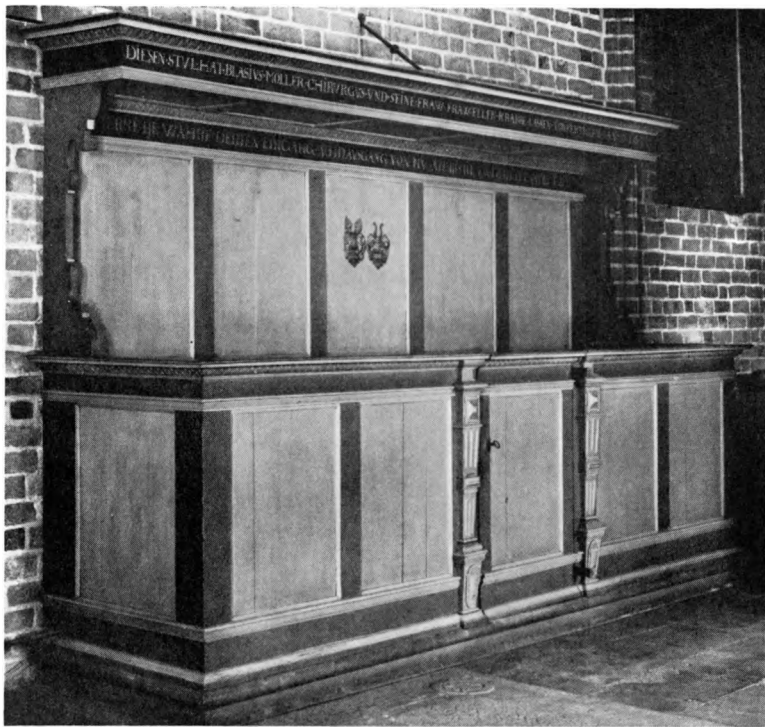

Fig. 113. S. Marie kirke. Nordre sideskib, set mod øst (p. 413). Ældre fot. i Nationalmuseet.

Så vidt det kan ses af de billeder, der viser kirken inden dens sidste restaurering (fig. 112 og 113), har især søndre sideskib været forsynet med lukkede stole, der stod langs væggen; de fleste havde glatte fyldingspaneler og derover ruder, som i flere af stolene ser ud til at have siddet ret højt, så at der må have været temmelig mørkt inde i disse stole, da lyset i sideskibet forringedes af de mange »gangbroer« til midtskibspulpiturene. I midtskibets vestende var de bageste stolestader omdannet til lukkede stole, tilsyneladende i to etager, for at de vestligste stole kunne få fri udsigt over kirkerummet. Det er interessant at bemærke, at mange familier har haft stole både i S. Olai (den danske) og i S. Marie (den tyske) kirke. Således har toldereren, Henrik Mogensen, der fik ejendomsbrev på en stol i Mariekirken 1578¹⁸¹ haft stole i begge kirker ligesom den engelske konsul, Robert Tigh, og generalmajor Holck m. fl. Nogle stole har haft adgang direkte fra kirkegården; det gjaldt bl.a. Tigh's¹⁵.

Det vides ikke, hvor den stol var, som kirken på egen bekostning efter amtmand Rabens ordre lod snedker Johan Richardt Eberle forfærdige 1712—13 og hvortil glarmester Jens Hansen leverede vinduerne. Mons. Henrich Fischer fik betaling for at anstryge og pryde bemeldte stol, som med alt kom til at koste 78 dl. 10 sk.¹⁵. Det kan med største sandsynlighed (jfr. også stolestader p. 402) antages at være den Henrich Fischer, indvåner i København, kongen udstedte privilegium til 5. aug. 1713, og om hvem det hed, at han skal have lært »bildtverk« at udhugge, forgyldte og lakere, og som nu fik tilladelse til, uden malerlavets indblanding, selv at forgyldte det, han forfærdigede i sit eget hus¹⁸².

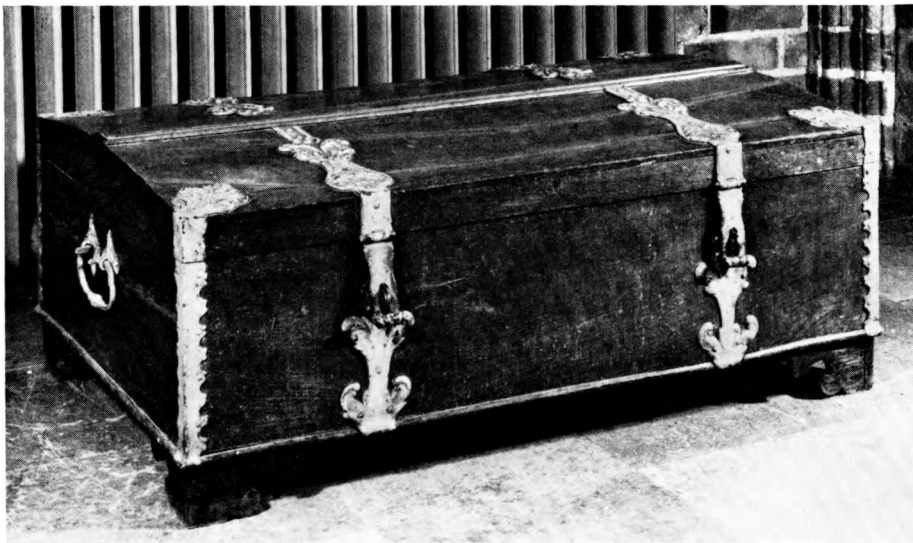
L. L. 1961

Fig. 114. S. Marie kirke. Barnestolen, skænket 1639 af kirurgen Blasius Møller (p. 414).

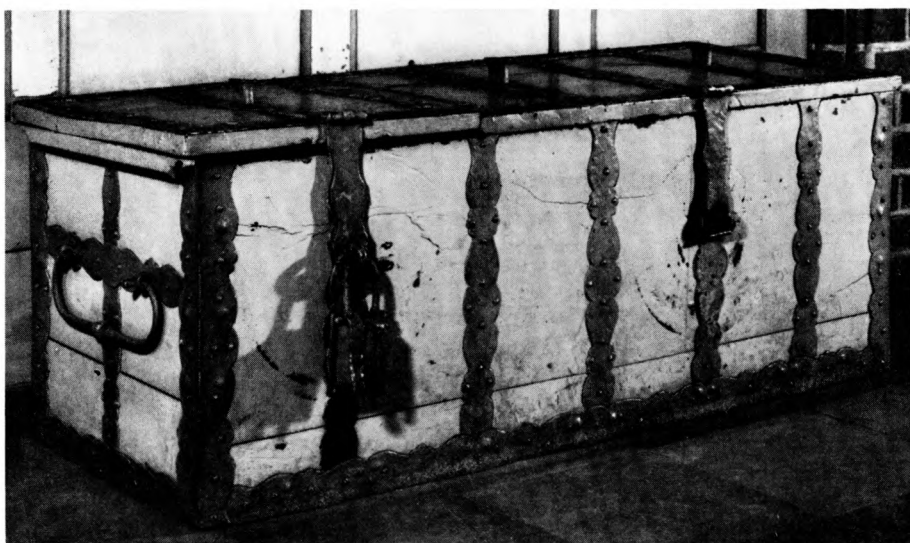
I december 1742 fik stiftamtmand Vilhelm August von der Osten¹⁸³ tilladelse til at opsætte en lukket stol, og fra 28. maj 1744 er bevaret en regning på 40 rdl. for stiftamtmandens kirkestol fra Anthoni Told (Dolt, jfr. gravkrypt nr. 15), der også udførte billedhuggerarbejdet på det ved samme tid opsatte »epitaf« for excellencen; allerede 12. maj sendte glarmester Paul Petersen sin regning på 103 nye ruder af pommersk, hvidt glas indsat i 12 engelske rammer; H. C. Rosendahl fik 16 rdl. for at male stolen⁸³. Desuden vedrører en udgift på 1 rdl. til billedhuggerarbejdet på gehejmerådens stol »zurecht gemacht und das Schildt aufgesetz und wieder abgenommen«, antagelig denne stol.

1773 fik mester Michaelisen (Frederik Michaelis) 60 dl. for den nye stol til kammerråd Claesen¹⁵. En bevaret kvittering viser, at fru Godenius havde en kirkestol 1806—07¹⁸⁴, men angiver ikke, hvor i kirken den var.

Barnestolen (fig. 114) er ifølge malet indskrift på gesimsen forfærdiget 1638 på foranledning af kirurgen Blasius Møller og hans hustru Ellen Krabbe (jfr. epitaf nr. 2). Stolen er fem fag lang og et fag dyb med ganske enkle fyldinger både i brystværn og rygpanel. Døren er i det midterste fag og markeres kun ved de to flankerende, stavbelagte halspilastre, der minder om orgelpulpiturets fra sidste halvdel af 1630'rne. Rygpanelet afsluttes foroven af en gesims, der krager så stærkt ud, at den danner en lille baldakin, som for enderne støttes

L. L. 1961

L. L. 1961

Fig. 115-116. S. Marie kirke. 115. Kirkekiste nr. 2 (p. 416). 116. Kirkekiste nr. 1 (p. 416).

af udsavede vanger. På baldakinens frise den malede giverindskrift og på frisen over rygpanelet: Der Herre bewahre etc. Ps. 121. 8. v. Stolen omtales 1645⁹¹ som den nye barnestol i nordgangen, hvor den endnu står, i andet fag fra vest, over det sted, hvor familien i sin tid havde sin begravelse. Spor af taphuller i gesimsen kunne tyde på, at stolen oprindelig har været lukket (med tremme- eller skydevinduer). Ved Storcks restaurering blev den nedtaget, ændret, rensat og malet⁶⁶, grå med bleggule lister, friserne sorte med forgyldte bogstaver. I

rygpanelets midtfelt findes givernes våbner, formodentlig det eneste, der er bevaret af den oprindelige staffering.

Mellem 1577—81 fik Tyge snedker betaling for en ny †*barnestol* »som dannekvinder søge med børn som døbes«¹⁵. 1588 opførtes på Helsingør bys regnskaber en udgift til †*rådsstolene* i Vor Frue kirke¹⁸⁵. 1688 blev der lavet nøgler til †*brudestol*, som omtales 1700 i forbindelse med en begravelse¹⁵.

(†) *Bænke*. 1707 købtes træ til de lange bænke i søndre gang til soldaterne; snedker Johan Richardt Eberle forfærdigede fem bænke og Oluf maler anstrøg dem¹⁵. Inventariet 1818³¹ nævner syv malede, dobbelte bænke med rygstykker, 15 længere ditto, seks små, anstrøgne ditto, tre længere ditto og lire uanstrøgne i nørregangen. Mange af disse bænke står endnu i nordre og søndre sideskib. Tilsvarende ses på ældre billeder af Laxmandsalen.

Kirkekister. 1) (Fig. 116). Fra midten af 1600'rne, måske den der i inventariet 1659¹⁵ omtales som en stor, beslået kiste i sakristiet, hvori hver søndag og fredag de samlede klappepenge bliver lagt. Kisten, 63x64 cm, 179 cm lang, består af svære egeplanker, der sammenholdes af udtungede jernbånd både langs hjørnerne, nedre kant og på tværs, graveret med ornamenter, tværbåndene som balustersøjler. Det flade låg er todelt (det mindste låg 61 cm langt) og har tre pengetragte. Store bærehanke, graveret med skællagte skiver, for enderne. Kun een taskelås er bevaret (fig. 101). På forplankens inderside en sekundær lås, hvis kasse er formet som et rektangel med stort, cirkulært fremspring på nedre langside. Kisten blev voldeligt opbrudt 1817¹⁸⁶. Træet hvidgråt malet. Nu i nordre sideskibs næststøtligste fag, over for sakristiet.

2) (Fig. 115). O. 1700, lav og bred, af ret tynde egebrædder, 35x78 cm og 123 cm lang, med buetungede hjørnebånd, der på låget ender i smukt drevne blade. De vinkelbøjede gang- og låsebånd er ligeledes omhyggeligt udført med drevne bladflige og vaseagtige led. Overfaldet til hængelåsenes kramper er snildt konstrueret med en skjult »skyder«, som skal skubbes til side, således at kisten ikke uden videre kan åbnes, blot fordi hængelåsene (nu forsvundne) fjernes. Svagt buet låg, midtdelt af en langsgående proffilliste. Udsvejfede, udsavede ben. Mørkbejdset med sølvbronzerede beslag. Østligst i nordre sideskib.

†*Kirkekister*. 1586 omtales en fyrrekiste til kirkens klæder¹⁵. I inventariet 1659 nævnes et sort skrin, hvori opbevaredes et stort og et lille, sort klæde med fløjlskors, skænket af nogle af Kronborgs officerer og musketerer (navnene i en bog i kvarto) samt fem andre sorte klæder og to hvide ligklæder, »som ej mere er brugelige«¹⁵.

Pengeblokke. 1) (Fig. 117). 1636, skænket af kunstsmeden Caspar Fincke¹⁶² (jfr. lysekroner p.449 f. og †lysearm nr. 3), hvis jern-initialer CF ses indfældet i blokkens nedre halvdel under det helt jernklædte parti, mens årstallet står på oversiden. Plader og bånd, hvori der er graveret rankeagtige streger, fast-

L.L. 1901

Fig. 117. S. Marie kirke. Pengeblok, skænket og signeret 1636 af Gaspar Fincke (p. 416).

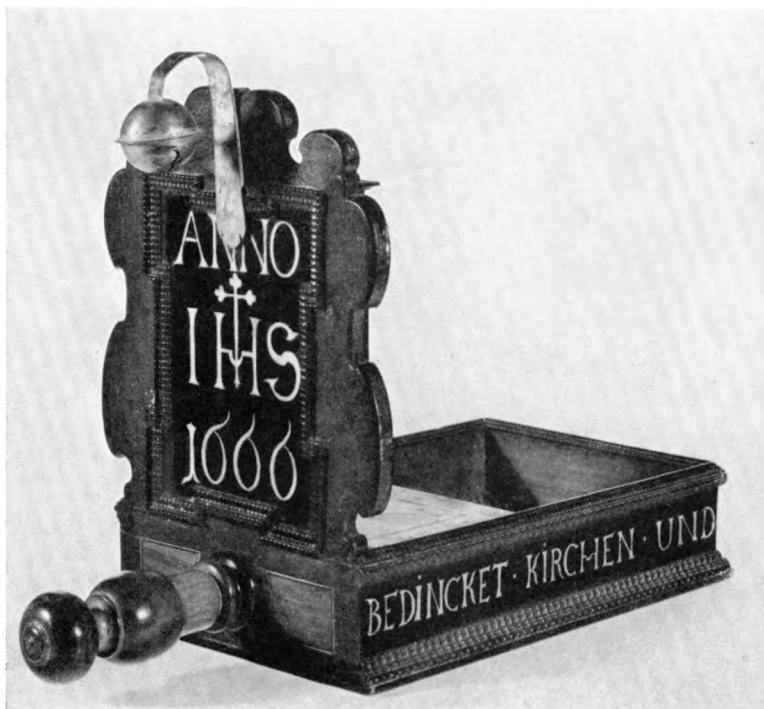
holdes af søm med store rosethoveder. Den ornamenterede bøjle over pengetragten angiver vel, at blokken oprindelig har været beregnet til at stå uden-dørs. Ingen låse bevaret. 93,5 cm høj. Nu ved nordvestligste arkadepille. Over blokken stod¹⁸⁷ et tysk vers med opfordring til vandringsmanden om at give.

2—3) Nyere, af brædder. Med dørvindfanget i vest.

(†) *Pengebøsser*. 1814 omtales to drejede bøsser, der brugtes til at udsætte foran kirkens dør³¹ (jfr. S. Olai p. 196). 1818 nævnes to af blik³¹; muligvis er det en af dem, der, sortmalet hænger inden for norddøren i vest.

Pengetavle (fig. 118) 1666, formodentlig udført af Jens Mortensen, der var medarbejder ved korgitteret i S. Olai (p. 152) og har skænket altertavlen i Laxmandssalen¹⁸⁸. Af nøddetræ(?), fineret og dekoreret med springlister. På kassens sider er indlagt store versalbogstaver af ben på sort bund: »Bedincket kirchen und armen so wird sich got eirer(!) erbarmen«¹⁸⁹. På rygskjoldet, der er fineret med sort og brunt, er forsiden udsmykket med arkade under frisefelt og med reliefskåret rankeværk på vinger og topstykker. På bagsiden indlagt indskrift af ben: »Anno IHS (Jesumonogram) 1666«. Yngre bjælde, på hvis bøjle er graveret »P M« med store skriveskriftsbogstaver og indslået to stemp-ler: D B over 1701¹⁹⁰, vel henvisende til Daniel Pedersen Brock (Bøje p. 237), der dog først får borgerskab 1715.

Inventariet 1734⁸⁶ nævner en indlagt kirketavle med sølvklokke og fire gamle, uindlagte. De sidste nævnes endnu i inventariet fra 1818³¹, hvorimod kun den første er opført 1824³¹.

L.L. 1961

Fig. 118. S. Marie kirke. Pengetavle 1666, med indlagt træ og ben (p. 417).

**Pengetavle* (fig. 119) i bymuseet, 1577. Vel en af de forannævnte fire »gamle«, uindlagte¹⁹¹. Tavlen er af eg med relief af Lazarus, der ligger i askedyngen, mens hundene slikker hans sår, ganske svarende til relieffet på pengetavle nr. 2 i Slangerup kirke (Lyng-Frederiksborg hrd.) fra samme værksted og med samme englehoved som topstykke. På rygbrædtets bagside et spejlmonogram, der muligvis skal læses I eller I A, eller muligvis blot skal opfattes som et ornament. På kassens sider hvidmalede versaler på sort bund: »Bedencket vnd gebet den armen, so wyl sych got aver evch erbarmen 1724«; under dette årstal ses rester af et ældre, ligeledes malet: 1577, hvor ettallet er forsvundet tillige med det nederste af de to syvtaller. Nyere, klodset håndtag.

Klingpung med kort, snoet skaft og pose af rødt fløjel med guldgalonier, fundet under Storeks restaurering⁶⁶ i et rum i alterbordet tillige med en messehagel. Nu i den såkaldte konestue i klostrets vestfløj.

Relief (fig. 120) af eg fra begyndelsen af 1600'rne, af ukendt oprindelse, formentlig et felt fra en kiste. Relieffet, 39x30 cm, forestiller hyrdernes tilbedelse under en arkade, der bæres af bredhoftede »atlanter«, en mandlig og en kvindefig. Dækket af et tykt, sekundært kridtlag med uægte forgyldning. I sakristiet.

En *†jernildpande* af plader på orgelværket (til at skaffe organisten lidt varme) nævnes i inventariet 1734⁸⁶.

L. L. 1961

Fig. 119. S. Marie kirke. *Pengetavle med malet årstal 1577 (nu 1724), i Helsingør bymuseum (p. 418).

To †*brandjern* (til at holde på brændestykkerne) med messingknapper nævnes i inventariet 1791 som stående i kaminen (i sakristiet)⁸⁶; sml. p. 328.

Et rødt †*brandflag* på stang (vel til at stikke ud af tårnet i tilfælde af brand, sml. brandlygten i S. Olai p. 109) ligeledes nævnt 1791⁸⁶.

En †*træmodel* til en kobbervandpost, udført af billedsnider i København Claus Lauerdsen, opstilledes efter kongelig Majestæts befaling 1609/10 i »Tyske kirke« i Helsingør¹⁹². 1608 havde kongen bestilt modellen til en »brønd«, som skulle støbes til Frederiksborg, men den nåede ikke længere end til støberiet i Helsingør¹⁹³.

Dørfløje. 1) Fra slutningen af 1400'rne, mellem nordre sideskib og sakristi, bestående af seks planker, der er samlet med not og fjer, uden at det dog er muligt at afgøre, hvorvidt den sidste er fast eller løs. Foruden af de sekundære gangjern sammenholdes plankerne af smukt profilerede, siksakstillede revler, som er »dyvlet« fast på bagsiden (mod sakristiet). Gennembrydning til oprindelig lås; nu er både låsetøj og ring nyere, formentlig fra 1800'rne (fig. 104), samtidig med vinkelbøjlsens hængelås. Noget lappet i træet forinden⁶⁶. Afrenset.

2) På den nye vestdør (fra Storcks tid) er opsat en malmstøbt *dørhammer* (fig. 123) fra 1636¹⁹⁴: et barn, der rider på en delfin, som i munden holder en ring med modvendte, over en kugle gabende fantasi-hoveder; i kuglen hænger

L.L. 1961

Fig. 120. S. Marie kirke. Relief, hyrdernes tilbedelse, af ukendt oprindelse (p. 418).

Såvidt det kan ses af fotografier (fig. 106, fra før Storcks restaurering), flankeredes de to fløjdeøre mod øst da af to og to fag, og det er formentlig disse fag, der er drejet om, således at de nu danner vindfangets nord- og sydsider. De nævnte fløjdeøre er formet som en stor skabsforside med fire fyldinger, der to og to deles og flankeres af tre store, kannelerede, toskanske pilastre (den midterste bevæger sig med fløjene), hvis kannelurer forneden er udfyldt med »rør« ligesom på prædikestolsdøren fra 1597, og til Tyge snedkers tørre beslagværk på prædikestolens hermeskafter svarer også ornamentikken på vindfangskonsollerne over pilastrene. I fyldingerne er der rhombeformede felter med en »udløber« fra hver side. Nord- og sydpanelet har enkelt fyldingsværk, indvendig med skrå sålbænke, og tilsvarende døre østligt i begge sider. Nordpanelet er til dels dækket af den senere, klodsede spindeltrappe til orgelpulpituret, hvortil der er adgang gennem en dør indvendig i vindfangets nordside. Fig. 105 viser greb og klinkefald fra en af dørene.

Træværket, der på ældre fotografier fremtræder hvidmalet, er nu stafferet i dæmpede farver, gråblåt og grønligt med røde og blege røde lister. I frisen er der afdækket tyske bibelsteder med hvid, noget fejlfuld opmalet fraktur på sort bund, mod syd: »Wünschet Ierusalem Glück« etc. Psal. 122, mod vest: »Eins bitte Ich vom Herren« etc. Psal. 27, og »Ein Tag in deinen Vorhöfen« etc. Psal. 84, 11, mod nord: »Dan gott der herr Ist son vnd Schilt« etc.

en buste med diadem. På delfinens pande forsænkede reliefversaler: »Margareta selig Lorentz Michelsohn 1636«, formentlig henvisende til tolder Lauritz Michelssen¹⁹⁵. På ringens kugle et bomærke.

På dørfløjens inderside en smukt ciserleret og udsmykket *lås* fra årene o. 1700, af type som fig. 100.

På en *†dørfløj* til klostergangen var ifølge Kaas (nr. 99) malet de samme våbner som på alterkalken (Gyldenløve-Grubbe, jfr. p. 376) samt indskriften: »Per hane nemo in Domino 1645« (»ingen [må gå gennem denne(?)], i Herrens år (?) 1645«).

Dørvindfang (jfr. fig. 25), inden for vestdøren, med renæssanceornamentik og sandsynligvis udført af Tyge snedker o. 1580, da han fik arbejds løn for den portal over den store, vestre kirkedør¹⁶.

L.L. 1965

Fig. 121-122. S. Marie kirke. 121. Malerier af Salvator og apostle på østpanelet over dørvindfanget i vest. 122. Apostelmalerier på dørvindfangets sydpanel (p. 421).

Over vindfanget er der en række panelfelter, som støder op mod orgelpulpiturets (fornye) underside. De indeholder manieristisk malede halvfigurer fra o. 1625 af Salvator og apostlene (de to sidste på nordsiden fjernet ved orgeltrappens opsætning); navnene er malet med gule versaler over figurenes hoveder, mod syd (fig. 122): »S. Petrus«, »S. Andreas«, »S. Iacobus« (minor), »S. Iohannes«, mod øst (fig. 121): »S. Philippus«, »S. Bartholomeus« — Salvator — »S. Paulus«, »S. Matheus« (med hellebard!), mod nord: »S. Simon« (med kølle, altså Simon Judas) og »S. Matheus« (med bog og stor økse, altså Matthias). Malerierne er udført på grundlag af Jaques (II.) de Gheyns († 1629) stik (fra o. 1600) efter Karel van Mandern den ældre¹⁹⁶. I klædebonnene er der rødt, gult, brunt, grønt, brunskygget. Mørkebrune baggrunde. Salvator har glorie.

Pulpiturer, se efter stolestader p. 406.

Orgel. Den pragtfulde, barokke orgelfaçade (fig. 124) på det samtidige pulpitur, fra slutningen af 1630'erne, dækker nu et værk, som leveredes 1960 af Th. Frobenius og co., Kongens Lyngby. Det består af hovedværk (ni stemmer), rygpositiv (syv stemmer), brystværk (fem stemmer) og pedal (otte stemmer)¹⁹⁷. Samtidig restaureredes façaden, som efter fundne spor bragtes tilbage til sin oprindelige form, og pulpituret¹⁹⁸ (arkitekt Rolf Graae).

†*Orgler*. O. 1586 omtales et positiv, der 1590 blev færdiggjort af Hans organist; samme år udbetaltes løn til organisten og hans medtjener, som løfter bæ-

gene¹⁵. Inventariet 1594—97 nævner et positiv, som dagligen bruges, et andet ubrugeligt, som kirken har udlånt 24 dl. på¹⁵. Herefter er kilderne tavse, indtil posterne vedrørende det værk, der hører til den nuværende façade, begynder at optræde. 1634 har kirken modtaget 470 dl. som »contribution« til det nye værk¹⁵, og 1635 akkorderede man med kgl. privilegeret orgelbygger Johan [Lorentz], som 1625 havde fornyet orgelværket i S. Olai (p. 202). Han skulle ialt have 1200 rdl. og i betaling lade sig nøje med det gamle værk for 240 dl. foruden de betalte rede penge, 310 rdl.¹⁹⁹. Det fremgår ikke, hvor hurtigt dette værk blev leveret, men det var sikkert opstillet 1636, da orgelbyggeren ifølge regnskabet 1635/36 fik udbetalt restsummen, og i alt fald før 1638, et årstal der ved restaureringen 1959/60 blev fremdraget på spindeltrappen til pulpituret (p. 428). Af Lorentz's værk er intet bevaret — piberne i rygpositivet er dog hans, hver med påmalet toneangivelse²⁰⁰ —, men af façadeen fremgår, at det har bestået af hovedværk, rygpositiv og pedal.

1662 blev der betalt Hans Christoffersen [Frietsch] orgelbygger fire terminer, 393 dl., for at »færdige« orgelværket¹⁵. Denne udgift har man sikkert med rette²⁰¹ sat i forbindelse med ansættelsen af den kun 23 år gamle organist ved S. Marie, den berømte Diderik Buxtehude, hvis fader, Hans B., som organist ved S. Olai, havde foranlediget, at dette orgel fik en grundig istandsættelse 1649 (p. 203). Diderik sad ved S. Marie kirkes orgel fra 1660—68. Hvad »forfærdigelsen« af S. Maries orgel har gået ud på, vides ikke, og af det udbetalte beløb kan intet sluttes, da det er uvisst, hvor mange »terminer« der har været i alt; men den omstændighed, at værket efter istandsættelsen afprøvedes af to tilkaldte organister, tyder på betydelige fornyelser; thi denne fremgangsmåde anvendtes som regel kun ved nye orgler²⁰². Da Lorentz's orgel ikke engang var 30 år gammelt, kan ændringerne ikke skyldes dårligdom ved hans værk; thi han var — i modsætning til Frietsch — en meget solid og omhyggelig arbejder; der har været tale om en modernisering af hele orglets klangsystem.

Restaureringen 1959/60 bekræftede, at orglet havde været genstand for en større udvidelse, idet hele husets underdel var fornyet i fyr, der snedkermæssigt var føjet meget groft til Lorentz's overdel af eg; også taget var af fyr.

De nederste fyldinger i det oprindelige hus, hvorpå oprindelige dekorationer fremdroges, var afkortet forneden. I forbindelse med fund af taphuller på pilastre og sømrækker på storvingerne kunne man konstatere, at overdelen havde været højere og midttårnet — hvad man også måtte vente — højere end side-tårnene, således at orglet før 1959 virkede, som om det havde trukket hovedet ned mellem skuldrene²⁰³. Til Frietsch's ændringer måtte også regnes et nu fjernet (og på væggen ophængt) »falsk brystværk« med (stumme) forsølvede piber samt andet, ret sjusket snedkerarbejde (jfr. også nedenfor under orgelfaçaden). Også rygpositivets bagside var temmelig forkludret og huset gjort dybere.

L.L. 1961

Fig. 123. S. Marie kirke. Dørhammer 1636 på den nye vestdor (p. 419).

I Frietsch's underdel, der 1854 ændredes ved indsættelse af et nyt værk, gjordes 1959 et vigtigt fund. Her fandt man nemlig tre oversavede og overmalede brædder, tilfældigt anvendt; en afdækning af de yderste malelag afslørede, at her var tale om dispositionerne for det Lorentz-Frietsch'ske hoved- og pedalværk. Rygpositivets disposition har formentlig været malet på dettes nu forsvundne døre; dette værks registertræk var - som Niels Friis har gjort opmærksom på - utvivlsomt (ligesom det var tilfældet på Lorentz-orglet i Kristianstad) anbragt på dets bagside.

De tre brædestumper, der nu har fundet anvendelse i dørene til et moderne målerskab på orgelpulpituret, efter at skrift og akantusornamentik var afdækket og udbedret, viser følgende betegnelser, som Niels Friis supplerer og kommenterer således (tegnet ' betegner fod):

»Hovedværket.

Første brædt:

»M.W.« [Manuale Wærk]
 »P. 8 F.« [Principal 8']
 »Z.F.1½ F.« [Zimbel Fløjte 1½']
 »Q 3 F.« [Qvint 3']
 »Q 2 F.« [Q = 0!. Oktav 2']

Andet brædt:

»Z.S.« [Zimbel Stern]
 »Q.4.F.« [Q = 0!. Oktav 4']
 »G. 8 F.« [Gedakt 8']
 »M cT 4 Fach« [Mixtur 4 Fag]
 »R. Fl. 4 F.« [Rør Fløjte 4']
 »TR.8.F.« [Trompet 8']

Pedalværket.

Første brædt:

(Stemmeangivelserne afsavet)
 »... W.« [Pedal Wærk]
 »... 16 F.« [Subbas 16']
 »... 8 F.« [Principal 8']
 «... (4) F.« [Oktav 4']
 »... 6 F.« [Rasun el. Trompet 16']

Andet brædt:

(Højdeangivelserne afsavet)
 »R. ...« [Rørfløjte(?) 4'(?)]
 »G ...« [Gedakt 8']
 »R.Pf. 2 ...« [Rausch Pfeife 2 Fag]
 »TR. ...« [Trompet 8']
 »TR. ...« [Tremolo]

Gennem disse angivelser kendes hovedværkets (manualværkets) og pedalværkets musikalske egenskaber næsten til fuldkommenhed. Tilsvarende findes ikke for rygpositivets vedkommende, men dispositionen for dette kendes delvis. Den er bygget op på grundlag af 4 fods Principal-stemmen, hvis piber, forfærdiget af Johan Lorentz, endnu er til stede og indgår i 1960-værket. Der har desuden i rygpositivet været en dækket 8 fods stemme (Gedakt) og en 4 fods fløjtestemme foruden en 2 fods og en $2\frac{2}{3}$, $1\frac{1}{3}$ eller 1 fods. Rygpositivets to mest karakteristiske stemmer kendes fra et senere reparationsforslag: den »blandede« Scharff (formentlig 3 fag) og Rørstemmen Dulcian 8 fod«.

Et reparationsforslag 1784 viser, at det Lorentz-Frietsch'ske orgel i alt havde 1115 piber (foruden siratpiberne i det falske brystværk) »hvoraf dog ej mere end halvdelen går«; de 24 klingende stemmer var fordelt med ni i hovedværket, otte i pedalværket og syv i rygpositivet²⁰⁴. Den pågældende reparation foretoges 1786 (490 rdl.) af Wroblewsky¹⁵, der samme år istandsatte orglet i S. Olai (p. 205). Efter nogle ændringer en snes år senere af »den baade berømte og berygtede Abbed Yogier i egen høje Person«²⁰⁵ fik J. N. Scheer overdraget en reparation, som holdt til 1833, da orgelbygger Demant fra Dalum Mølle måtte istandsætte det næsten 200 år gamle værk; men 1854 havde det udspillet. Det solgtes for 350 dl. til Marcussen og Søn, Åbenrå, som leverede et nyt

Fig. 124. S. Marie kirke. Orgelfaçade (p. 425 f.).

L. L. 1961

(22 stemmer, tre manualer, pedal) for 3150 rdl.²⁰⁶. Rygpositivet gjordes stumt, en sparsommelighed, der reddede de gamle piber fra Lorentz's tid. Dette værk afløstes 1960 af det nuværende.

Orgelfaçaden og orgelhusets dekoration. Façaden (fig. 124) svarer både i snitværk og malemåde til pulpituret (jfr. nedenfor). Det fremgår ikke, om Lorentz foruden værket også har haft façaden og pulpiturets udsmykning i entreprise, således som tilfældet var med hans Kristianstad-orgel i Skåne ifølge kontrakt 1620²⁰⁷, ligesom Nakskov-orglets façade 1648 er gjort efter hans »afridsning«²⁰⁸; men den omstændighed, at disse dele ikke optræder i kirkens regnskaber kunne tyde på det. Hvilken billedskærer han da har benyttet, ved vi ikke; men det fine arbejde peger mod en københavnsk mester²⁰⁹.

Façaden, hvis ornament er af blødt træ, har tre tårne, af hvilke midttårnet er smallere end sidetårnene²¹⁰, med mellemfaldende pibefelter, og gesimsen er, som på rygpositivet, udformet med halvrunde fremspring. Midttårnets topstykke er en kronet kartouche med »C[hristian] 4«, støttet af løver; over sidetårnene er der engle, som holder skjolde med Urnes og Arenfeldts våbner (jfr. altertavle p. 354). De tilsvarende topfigurer på rygpositivet er David med harpe (men uden krone) flankeret af Paulus i syd med sværdhefte og bog og Moses i nord med lovens tavler i den højt hævede højre hånd; stokken eller pegepinde i hans venstre er forsvundet. I hovedorglets anselige vinger er der nicher med putti, den ene spillende på fløjte, den anden på klarinet. De gennembrudte ornament, som indrammer orgelpiberne foroven og forneden, er sammen-

stykket af forskellige barokke ornamenter uden nogen forbindelse med hinanden og kun sammenbundet af pålmede lærredsstrimler på bagsiden; noget er fornyet i flad udsavning. Formentlig hidrører dette arbejde fra Frietsch's lidet omhyggelige snedker.

Ved restaureringen 1959/60 forhøjedes hovedorgelets overdel efter de fundne spor. Pibemålene fastlagdes på grundlag af Lorentz's prospektpiber i Kristianstads orgel. Antallet af piber i tårnene bibeholdtes med fem i hver, mellemfelternes fem forøgedes til otte. Frietsch's »falske brystværk« fjernedes og Lorentz's firedeling genindførtes. Façaden og orgelhusets sider blev taget ned og adskilt, ved hvilken lejlighed der blev udtaget 3 kg jernsøm; de oprindelige samlinger var med søm, kun sjældent med dyvler.

Stafferingen, som den nu står efter 1960, er i hovedsagen fra 1854²¹¹, da Marcussen og Søns værk indsattes⁸⁴, dvs. en blå og blågrå på fladerne — også som baggrund for vingernes ornamentik — ornamenterne hvidgrå med uægte forgyldning, røde og grønne lasurer, i mangt og meget en forsimplet gentagelse af den oprindelige stafferings smalte, ægte guld og lasurer, der ikke lod sig genfremdrage på façaden, men konstateredes ved prøveafdækninger; disse viste også, at den rigeligt forekommende lysgrå farve ofte dækker over forgyldning. 1854-restaureringens ultramarinblå afskrabedes dog ned til smaltelaget, der fremtrådte med en let grålig tone på façadens øverste del, hvor den aldrig havde været overmalet. Mens man nøjedes med rensning og reparation af façaden, med nogen fornyelse af forgyldningen²¹², blev den oprindelige udsmykning fremdraget på siderne af Lorentz's orgelhus: malede barokkartoucher i hver af sidernes fire fyldinger, de seks med hoveder, de to med henholdsvis globus og roset, alt i perspektiviske cirkelrammer²¹³; farverne var i skala fra gulligt over brunligt til sortbrunt med hvidligt, reliefskabende lys. På nordsiden var fremstillingerne, fra oven: 1) mandshoved med halvlængde hår, lille hage- og overskæg, bred nedfaldskrave, 2) mandshoved med turban og stort skæg, der flyder ud over cirkelrammen, 3) ungt hoved med store ørepydelser, 4) stort englehoved med op- og nedstrakt vinge. På sydsiden: 1) Firbladet roset med fremstikkende drueklaser i de fire hjørner, 2) globus på fod, 3) englehoved med nedfaldende vinger og 4) ungt, laurbærkranset mandshoved; billederne blev en del repareret efter afdækningen, især det turbanklædte hoved. — På Frietsch's underdel fandtes øverst maureskeagtige ornamenter genfremstillet i uægte forgyldning; herunder lå et partielt lag og herunder atter en staffing fra o. 1700 med akantusornamenter på mørkegrå bund, udført i uægte (dekomponeret) forgyldning med brunlige schatteringer og mørkegrå skyggekonturer.

Orgelpulpituret, fra sidste halvdel af 1630'erne, er sammen med orgelfaçaden dygtigt skårne og opbyggede repræsentanter for bruskbarokkens stilfase. 1635 akkorderedes, som nævnt, med mester Johan orgelbauer, og 1638²¹⁴ blev der

Fig. 125. S. Marie kirke. Malerifelter i orgelpulpitret (p. 429).

L.L. 1965

gjort »stilling« til værket. Til mester Hans snedker leveredes tre tylvter tørre fyrredeller til brystværk på det nye pulpitur samt to tylvter til trappen og den ene side. Ertman tømmermand og Jochim Schult »forfærdigede« (dvs. udførte) det egentlige pulpitur, efter at der var hugget huller i murene til bjælkerne¹⁵. 1642 gjorde snedker Henrick Dycker et skillerum »på orgelværket« og 1650 blev vinduet »over kirkedøren på orgelværket« tilmuret¹⁵.

Efter Storcks restaurering hviler pulpitret udelukkende på i væggene indstukne dragere, men 1806, da »udbygningen« med rygpositivet var sunket 7 tommer, klarede man dette ved at lægge en bjælke over de to fritstående søjler »af den doriske orden«³¹, og 1854 opsattes to nye stolper⁸⁴, ved hvis opstilling det var nødvendigt at fjerne gulv og loft i to pulpiturer (dvs. lukkede stole, jfr. fig. 106). Orgelpulpitrets kassetterede underside hidrører fra Storcks tid, i forbindelse med opsætning af det nye værk²¹⁵.

Pulpitret, der strækker sig over midtskibets bredde i vest, med kortsider i nord og syd til sideskibene, har opgang ad en spindeltrappe med dør i det ovenfor omtalte vindfangs nordside. Façaden springer frem med en midtkar nap i to afsæt, det yderste med rygpositivets tårn og pibefelter flankeret af to let tilbagetrunkne fag med fyldinger som det egentlige pulpiturs to og to fag.

De enkelte fag har bibeholdt renæssancens opbygning i stor-, frise- og postamentfelter, men både fyldingernes form og ornamenterne, hermer og hængestykker, er barokke.

Brystværnets fyldinger i stærkt brudte indfatninger svarer parvis til hinanden; rammerne omgives af elegant skåret bruskværk og krones af bøjle, spir

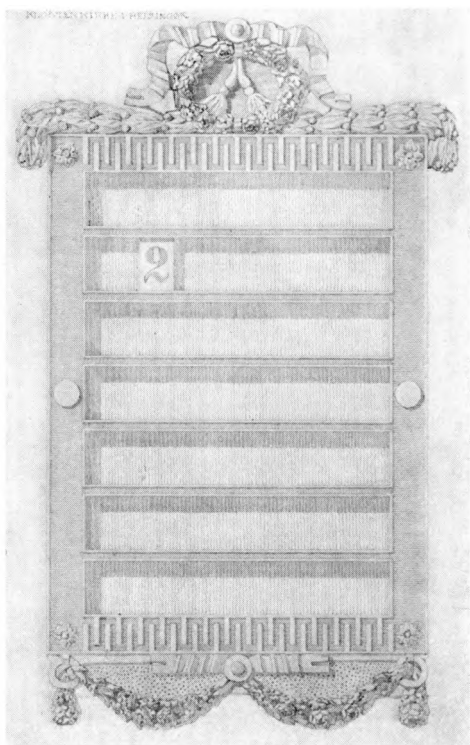

Fig. 126. S. Marie kirke. Salmenummertavle skænket før 1791 af »et selskab«. Efter tegning af Holger Hagemann 1903 (p. 429).

ker. Skæringernes udmærkede kvalitet mod København.

I nord og syd, mod sideskibene, er panelerne enklere, med glatte, profilindrammede storfelter, der har »hammer«-udvidelser, og stavbelagte halspilastre, som minder om de tilsvarende på Blasius Møllers barnestol fra 1638.

Spindeltrappen løb før 1960 op i et delvis af krydsfinér bygget hus, hvortil man bl.a. havde brugt andetstedsfra hentede stykker af et ældre rækværk med udsavede balustre. Dette hus fjernedes sammen med de stærkt fyldende bælg og kasser, og trappens nyere brædebeklædning aftoges, hvorved man fremdrog initialerne M M S og årstallet 1638 malet med hvidt på rød bund.

Stafferingen (jfr. ovenfor under orgelfaçaden) er holdt i blå og blågråt på fladerne, ornamentene er hvide med guld og lasurer; i friseelterne ses skablonerede, maureskeagtige ornament i guld, og i postamentelterne står store, gyldne versaler, nu uden tidspræg og til dels unøjagtigt opmalet²¹⁶ citat fra salme 33: »Exsultate iusti in Domino / rectos decet collaudatio / Confitemini Domino in cithara / in psalterio decem chordarum psallite illi cantate ei canticum novum bene psallite ei / in vociferatione qvia rectum est / verbum Do-

eller englehoved. Hermerne, der i frisefeltet fortsættes i en englehovedkonsol og i postamentelterne i bøjle med maske (et enkelt diademhoved), forestiller dyder samt Adam og Eva; sammen med storfelternes musik-malerier giver de pulpiturets program. De otte dydefigurer er fra syd: 1) Tro, med bog, 2) Håb, med fugl og anker, 3) Kærlighed, med barn, 4) Retfærdighed, med sværd og skålvægt, 5) Klogskab, med slange og spejl, 6) Styrke, med søjle, 7) Mådehold, skænkende vand af kande i vinbæger, 8) Tålmod, med lam samt 9) Adam, med æble og 10) Eva, ligeledes med æble. Under de glatte postamentfelter er der bruskede hængestykker, flere med maske, de to på hver side af rygpositivet med (tomme) felter, mens det største og fornemste hængestykke under orgeltårnet har et felt med Jesu-monogram. Også under postamentfremspringene er der små, fine hængestykker, ligesom orgelfaçadens snitværk,

mini et omnia opera / eius in fide. Psalmo XXXIII« (»jubl i Herren, I retfærdige, for de oprigtige sømmer sig lovsang. Lov Herren med cither, tak ham til tistrenget harpe, syng ham en ny sang, leg lifligt på strenge til jubelråb, thi sandt er Herrens ord, og al hans gerning er trofast«).

I storfelterne er der malerier direkte på træet²¹⁷. Mens billederne på S. Olai orgelpulpitur 1625 fremstillede de syv frie kunster og de ni muser (p. 203), illustrerer malerierne på S. Maries pulpitur sang og musik.

Bortset fra det første englebillede, er alle de øvrige musicerende siddende, elegant klædte damer i knæstykke. Fra syd: 1) Svævende eller stående engel med trumpet for munden og to opadvendte fakler i venstre hånd; baggrunden dannes af skyhimmel med sol, måne og stjerner. 2) Spillende på luth. 3) Med nodeblad og ubestemmeligt instrument (sikkert forvansket ved opmåling). 4) Med tværfløjtte eller zinke. 5) Med cister eller luth. 6) Slående takt efter partitur²¹⁸ (fig. 125).

Salmenummertavler. Kirken har seks tavler i Louis XVI-stil, med skydenumre, men kun de to nærmest koret er »ægte«, fra o. 1790, med à-la-grequebort på øvre og nedre rammestykke, båndomvundet topstykke og hængestykke med guirlander (fig. 126). Den nordøstligste har i topstykket bogstaverne T W (gentaget i de fire efterligninger), henvisende til justitsråd Tevis Wilde, der i inventariet 1791⁸⁶ skriver, at den ene af de to sirlig forgyldte tavler med brikker blev »givet af mig T. W., den anden af et selskab«. Denne, på pillen vis-à-vis Wildes, har tomt topstykke. Efterligningerne er fra Storcks restaurering⁶⁶. Træværket blågråt og forgyldt.

— Endnu i 1930'erne var nogle af de sorte brædder, hvorpå salmenumrene blev skrevet med kridt — to omtalt 1734⁸⁶, 1791 var der fem⁸⁶ — i brug, og nogle ses på ældre interiørfotografier i Nationalmuseet (sml. fig. 106).

Mindetavle. 1785. *For friskolens stiftelse.* »Øresvnds Toldkammers Frieskole stifted ved Herr jvstice Raad Søren Dolmers²¹⁹ Gavmildhed baade i Livet og i Døden. MDCCLXXXV«. Stentavle, med versalskrift. Under tavlen, der er indmuret i søndre sideskib, hvor fonten stod, og Dolmer var begravet⁸⁴, er ind-

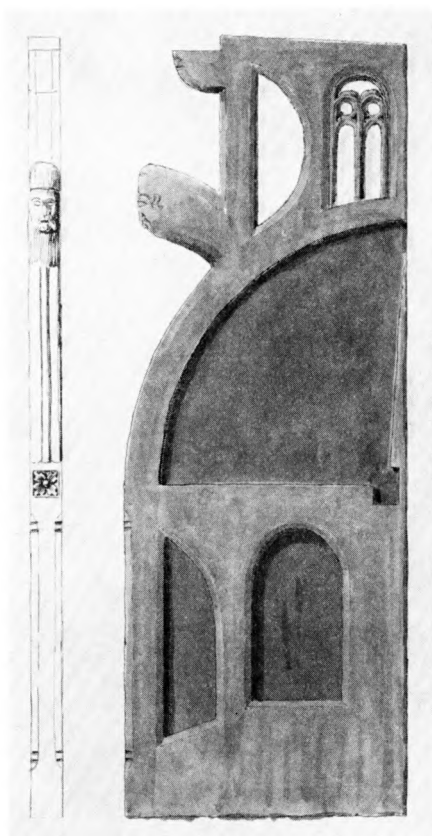

Fig. 127. S. Marie kirke. Vange af *korstol i Helsingør bymuseum. Efter opmåling af Peter Linde (p. 406).

sat en anden sten, hvis lange indskrift meddeler, at »Ovenstaaende Sten var indmvret i Øresvnds Toldkammers Friskoles Bygning« til erindring om Dølmers velgørenhed. »Men da i Aaret 1798 Friskolens Stiftelse derhen blev forandret, at dens optagende Børn for Fremtiden skal vdsættes til Bønder paa Landet, blev dens Bygning bortsolgt og Mindestenen herhid forflyttet ved Skolens Velgørers Grav«.

†*Mindetavler.* 1) 1576. *For Frederik II.s overdragelse af kirken til den tyske menighed.* Ifølge Bussæus 1723¹⁶² fandtes på nordre side af alteret²²¹ en tavle, hvorpå sås det danske rigsvåben »båret« af to vildmænd med køller, samt det mecklenborgske våben båret af to okser. Forneden på tavlen læstes: »Fridericus Secundus Dei gratia Daniæ et Norvegiæ Rex etc. in Honorem Dei omnipotentis et Ecclesiæ Germanicæ usum hoc templum instauravit anno a Nativitate Iesu Salvatoris nostri millesimo qvingentesimo septuagesimo sexto« (»Frederik II., af guds nåde konge af Danmark, Norge etc., indrettede denne kirke til den almægtige guds ære og til brug for den tyske menighed i året efter Jesu, vor frelsers, fødsel 1576«).

2) 1610. *Mindetavle for Christian IV.* Over nr. 1 hang en anden tavle med rigsvåbnet og Christian IV.s monogram, det sidste indcirklet af kongens valgsprog: »Symbolum. C 4. Regna Fir — Mat Pietas 1610« (»valgsprog. Chr. IV. Fromhed styrker rigerne«). Under rigsvåbnet: »Insignia Christiani IV^{ti} Dei gratia Daniæ, Norvegiæ, Wandalorum, Gothorum Regis, Ducis Slesvicensis, Holsatiæ, Stormariæ ac Ditmarsiæ, Comitis in Oldenburg et Delmenhorst« (»Chr. IV.s insignier, af guds nåde konge over . . . hertug af ... greve i . . .«)¹⁶².

3) 1610. *Mindetavle for dronning Anna Cathrine.* Mod syd. »Symbolum. A C. Regi me Iehova Spiritu tuo 1610« (»valgsprog. A C. Styr mig, Herre, med din ånd«). Under dronningens våben: »Insignia Annæ Catharinæ dei gratiæ Daniæ, Norvegiæ, Vandalorum, Gothorumque Regina, Marchionissæ Brandenburgensis, Slesvig., Holsatiæ, Stormariæ et Dithmarsiæ Ducissæ, Oldenburgicæ et Delmenhorsticæ Comitissæ« (»Anna Cathrines insignier, af guds nåde dronning over . . . markgrevinde af Brandenburg, hertuginde af . . . grevinde af . . .«)¹⁶².

1610 fik Poul maler 20 dl. for at male kongens og dronningens våbner¹⁵. — Formentlig er det een af disse tavler, der hentydes til i regnskaberne 1648 og 1649, hvor der er udbetalinger til Claus Brameyer snedker for »den tavle ved alteret«, til Caspar maler for den samme (»tavlen som står i koret«) samt et ekstra beløb til guld og endelig til en karl, som »bar« tavlen fra Caspars hus og til kirken¹⁵.

4) *Mindetavle for Christian VI.s restaurering 1744.* Dobbelt, 185 cm høj, rokokokartouche, hvis krone holdtes af to udsavede vildmænd. Kartouchen, af blødt træ, var hvidmalet på blå bund, kronen og kartouchefelterne røde og forgyldte, vildmændene med almindelig karnation. I den øverste og største kar-

touché: »C 6«, i den nederste med versaler og skønskriftsbogstaver: »rex avgvstiss. Christianus VI templvm germ. Helsing. mvnificentissime cvraviv reparare anno MDCCXLIV« (»... lod gavmildt den tyske kirke i Helsingør reparere 1744«). Det fremgår ikke af regnskaberne, om det er snedker Michaelis, der har skåret kartouchen, men i alt fald har han udført kronen og de to »udsvejfede« vildmænd. I. C. Rosendahl stafferede⁸³. Sad over prædikestolen²²² (sml. fig. 106 og 107).

Præstemalerier. I kirken findes 24 løse malerier — heri medregnet det tidligere alterbillede (p. 356) samt et dørstykke (nr. 3) over sakristidøren. Af disse er de 14 malerier af lutheranske præster, de ni ældste legemsstore og svarende til dem i S. Olai (p. 209). Som nævnt her er de legemsstore præstemalerier udslag af en tysk (efterreformatorsk) skik, og de indgår derfor som en naturlig udsmykning i Helsingørs tyske kirke. Ophængningen her tog sin begyndelse 1645, da sønnedatteren af den første lutheranske præst, Herman Malthansen, bekostede et maleri af den forlængst afdøde bedstefader ophængt. De fem ældste præstebilleder er malet af den i Helsingør virksomme kunstner, Caspar Keilhau (Kegelhoff), der på det af ham skænkede dørstykke (1650) betegner sig som borger og skildrer i Helsingør. Han var indvandret tysker og er tidligst fundet nævnt i en bo-vurdering 1628²²⁵. Ingen af hans fem præstemalerier eller dørstykket giver noget retfærdigt grundlag for vurdering af Keilhau som kunstner; dertil er billederne alt for dårligt op- og overmalede (jfr. nedenfor under nr. 3). En fortegnelse fra 1700'erne²²⁰ meddeler, at præstebillederne tidligere havde stået i sakristiet, men nu var ophængt i nordre sideskib (deres nuværende plads) ved væggen og på pillerne. I inventariet 1791 skriver præsten, at han har formået enkerne til at skænke de to billeder af præsterne Bluhme og Bjørnsen⁸⁶.

Hvad de legemsstore præstemalerier angår, er der næppe mange oprindelige bogstaver levnet i de genopmalede indskrifter, hvad der fremgår af stavemåder (bl.a. ofte u for ventet v), fejl og bogstavformer, og dette siger også noget om selve malerierne (jfr. nr. 3). — 1835 opfriskede I. G. Schrøder fire oliemalerier; han forfærdigede tre skilderirammer, opfriskede og ferniserede fem store oliemalerier i kirken og to i sakristiet, hvor også rammerne forgyldtes⁸⁴. Ved kirkens hovedrestauration 1908 rensedes og restaureredes 15 (!) præstebilleder og dørstykket for 160 kr.⁶⁶

Når undtages maleriet af August Sand (nr. 3), hvis indskrift må være helt fornyet (og ændret), begynder læsningen på de seks første, til og med Matthias Velhauer, på rammestykket forneden til venstre, mens nederste rammestykke er forbeholdt oplysningen om, hvem der har bekostet billedet. På de tre sidste legemsstore malerier begynder indskriften på øverste rammestykke til venstre og er peripatetisk, dvs. omkringløbende, således at nederste linje står på hove-

det i forhold til øverste. Alle indskrifter er på latin, med gyldne versaler, skrå eller lige, og i flere tilfælde er de enkelte ords initialer større end de efterfølgende bogstaver. Alle malerier er på lærred. I det følgende bringes den latinske indskrift (med oversættelse) kun på nr. 1, ellers gengives indskrifterne alene i dansk oversættelse. Den latinske tekst kan efterses hos Kaas, Dalsager og i Lund: Malede Portrætter.

1) (Fig. 128) 1645. Herman Malthansen. »Docuit ecclesiam Coronæburgensem et Helsingorensen hanc germanicam dn. Hermannus Malthani Salzenavius²²⁶ Lippiæ annos octo, pastor regius, et quidem primus, qui mortuus est 1583. Sumptibus Mariæ [Frostes] ex avunculo neptis« (»i Kronborgs og denne Helsingørs tyske kirke lærte Herman Malthansen fra Lippe i otte år — hofpræst, og tilmed den første — som døde 1583. På hans sønnedatter Marie Frostes bekostning«). Til siderne for præstens hoved læses: »Natus anno 1537« (»født år 1537«) og »Pictus ex Arche Typo anno 1645« (»malet efter et originalmaleri år 1645«). På nederste bordkant: »Pinxit C. Keilhau« (»C. Keilhau malede«). Over præstens hoved: 1. — 192 x 100 cm. — Præsten står i reformationstidens dragt med pibekrave og kalot, der bagtil går ned over ørerne og langs kanten har en lys pelsbræmme. Baggrunden er mørk, bordet til højre brunt med grøn dug, den tykke foliant i pergamentsbind har rødt snit. På nordvæggen, vestligst i tredie fag fra vest. Jfr. gravsten nr. 4. Litt.: Kaas nr. 76 (værdifuld for indskrifternes vedkommende, da han har støttet sig til ældre afskrifter, før restaureringerne), LundPortr. IX, 32, Dalsager p. 35 (meget afhængig af Kaas).

2) (Fig. 129) 1645. Herman Pistorius (eller Becker, Bager latiniseret). »I slots- og bykirken prædikede mag. Hermannus Pistorius fra Torp i Westfalen Guds ord; og han var hofpræst i ni år og døde 1597. På hans hr. efterfølgers (nemlig Aug. Sand²²⁷, der ægtede enken) bekostning«. På hver side af præstens hoved: »Født år 1542« og »Malet efter et originalmaleri år 1645«. På bordet malersignaturen: »Pinxit C. Keilhau«. Over hovedet: 2. — 192 x 100 cm. Dragt omtrent som foregående, lidt opstående, men mindre pibekrave. Den barhovede præst har mørkebrunt hår og skæg. Grønmalet bord dækket af brun dug, hvorpå rød spændebug og kranium med timeglas. Gråt flisegulv, mellembrun baggrund. På nordvæggen, østligst i tredie fag fra vest. Jfr. gravsten nr. 7. Litt.: Kaas nr. 77, LundPortr. IX, 32, Dalsager p. 44.

3) (Fig. 131) 1645. »Hr. Augustinus Sand, sachser fra Wittenberg, hofpræst i 32 år på Kronborg slotskirke og i denne bys tyske kirke«. På hver side af præstens hoved: »Født 1567« og »Malet 1645«. På nederste bordkant malersignaturen: »Pinxit C. Keilhau«. Over præstens hoved: 3. — 192x100 cm. Mens de to tidligere nævnte præster synes at bære ærmeløse kapper, hvor armene er stukket igennem store slidser, er de følgende iført store, fyldige kapper med ærmer; ligesom ved de foregående løber de brede reverser fra

L.L. 1961

L.L. 1961

Fig. 128—129. S. Marie kirke. 128. Præstemaleri nr. 1. Herman Malthansen, 1577—83. Sign. C. Keilhau 1645 (p. 432). 129. Præstemaleri nr. 2. Herman Pistorius, 1583—92. Sign. C. Keilhau (p. 432).

nederste søm og rundt, men snittet er noget afvigende. Aug. Sand, der som sin forgænger og de følgende præster er fremstillet barhovedet, har en lille, ret flad pibekrave; i venstre hånd holder han sine handsker og sin store hat. På et af en grøn frynsedug dækket brunt bord ligger en pergamentfoliant. Mørkebrunt gulv og baggrund. Maleriet er udført samtidigt med det maleri, der indsattes i Aug. Sands epitaf i Roskilde domkirke (DK. Kbh. Amt p. 1994), hvor han og hans anden hustru, Anna Rhumann, afskildres i bryststykke (fig. 130). Da der næppe kan være tvivl om, at Gaspar Keilhau har kopieret sit Helsingørbillede efter Roskildemaleriet — hvis ikke han også er mester for dette, hvad der turde være sandsynligt — har man her et meget talende bevis på, hvor overarbejdet Helsingørmaleriet er, og hvor lidt »Keilhau« der er tilbage her eller ved de andre fire af hans præstemalerier (og ved dørstykket over indgangen til sakristiet p. 441). Ovenfor er det antydnet, at Keilhaus rammeindskrift er fornyet i ændret form. På nordvæggen, vestligst i fjerde fag fra vest. Litt.: Kaas nr. 78, LundPortr. IX, 32, Dalsager p. 50, DK. Kbh. Amt, se ovenfor p. 431.

E. M. 1949

Fig. 130. Augustinus Sand og hustru. Efter maleri i deres epitaf i Roskilde domkirke (p. 433).

4) (Fig. 132) 1646. Thomas Lund. »Med Guds ord og et fromt eksempel styrede mag. Thomas Lundius, holstener fra Flensborg, hofpræst, slottets og denne bys tyske kirke, og det i 12 år. Han døde i Herren 1636. På hr. efterfølgerens (nl. Georg Meiland, der ægtede enken) bekostning«. På hver side af præstens hoved: »Født år 1582« og »Malet efter et originalmaleri år 1646«. På væggen præstens våben, tværdelt, med helt fortegnede mærker, hvis rette udformning ses på den bevarede gravsten, som hans hustru lagde over ham og hans efterfølger. Hjelmtegnet er rød blomst flankeret af to hvide, hjelm-løvet hvidt og rødt. På bordbenet signaturen: »Pinxit C. Keilhau«. Over præstens hoved: 4. — 192 x 100 cm. Opstillingen svarer nøje til foregående, dog er kappens reverser mønstrede. En i sort indbundet bog ligger på bord med dyrebene og dækket af en mønstret, brun frynsedug. Gulv og baggrund er mørkebrune, væggen til højre lysere brun. På nordvæggen, østligst i fjerde fag fra vest. Jfr. gravsten nr. 30. Litt.: Kaas nr. 79, LundPortr. IX, 33, Dalsager p. 56.

5) (Fig. 133) 1648. Georg Meiland. »I slottets og byen Helsingørs tyske kirke udførte mag. Georgius Meilandus fra Glaucha, Meissen, med pligtopfyldende troskab sit embede som hofpræst i 14 år; han døde fromt i året 1651 den 18. dag i marts. (Opsat i) fromhed og på menighedens bekostning«. Til venstre for præstens hoved: »Født år 1605, 19. april, malet år 1648«. Til højre hans våben, et Gudslam på landskabelig baggrund, med tre røde og to hvide blomster over hjælmen og omgivet af indskriften: »Se (dets) tålmodighed og sejr; den korsfæstede er min kærlighed«. På bibelen i præstens arm: »Bibelen er vor kærlighed«. I hjørnet for neden til venstre malersignaturen: »Pinxit Cas. Keilhau«. Over præstens hoved: 5. — 192x100 cm. Præsten, der er iført dragt som forgænger, men med større pibekrave, har rødblondt hår og skæg og røde kinder. Han står med bibelen i venstre arm i et værelse med rødmarmorerede fliser, der fortøner sig mod en sort baggrund, mens væggen til højre, hvor våbnet hænger, er lysgrå, oplyst af en lyskilde fra højre, der tegner en skarp skygge for næsen og hovedet og på væggen for hele personen. Ved disse virkemidler er maleriet

L. L. 1961

L. L. 1961

Fig. 131—132. S. Marie kirke. 131. Præstemaleri nr. 3. Aug. Sand, 1593—1624. Sign. C. Keilhau 1645 (p. 432). 132. Præstemaleri nr. 4. Thomas Lund, 1625—36. Sign. C. Keilhau 1646 (p. 434).

af Meiland blevet betydelig mere levende end de foregående, af hvilke 1, 2 og 4 betegnes som malet efter ældre forbilleder, mens Keilhau af Aug. Sand kun har haft (sit eget?) brystbillede som udgangspunkt. Det er derfor sandsynligt, at Meiland har »stået« for maleren, som han er skildret; utvivlsomt betyder det også meget for billedets kunstneriske kvalitet, således som denne gør sig gældende i ansigtsudtrykket og i den varme stofbehandling, at maleriet synes mindre »restaureret« end de foregående. På nordvæggen, vestligst i femte fag fra vest. Jfr. gravsten nr. 30. Litt.: Kaas nr. 80, LundPortr. IX, 33, Dalsager p. 61.

6) Efter 1655. Matthias Velhauer. »Mag. Matthias Velhaferus²²⁸, pommeraner fra Demmin, præst ved det kongelige slot Kronborg og den tyske kirke i Helsingør i fire år; han døde 20. sept. 1655 i sin alder 44 år. På den efterladte enkes bekostning²²⁹. I højre hjørne foroven: 6. — 192x100 cm. Den svageligt udseende, unge præst indtager samme stilling som forgængeren, men spejlvendt. Det mørkebrune, bølgede hår når ned til den store pibekrave, skægget er spidst. Præsten står med en pergamentsindbundet bog i højre hånd, i en stue med sort-

L.L.1961

L.L.1961

Fig. 133—134. S. Marie kirke. 133. Præstemaleri nr. 5. Georg Meiland, 1637—47. Sign. 1648 Cas. Keilhau (p. 434). 134. Præstemaleri nr. 7 a. Paul Richardsen, kapellan 1676—77 (p. 437).

hvidt flisegulv, ved siden af et dugdækket bord med en svær, stående foliant. Baggrunden dannes af en halvt til side trukket, mørknet portière, der blotter et par svære, kannelerede søjleskaffer. På nordvæggen, østligst i femte fag fra vest. Jfr. gravsten nr. 39, begravelse nr. 5 og S. Olai kirke p. 160 nr. 40. Litt.: Kaas nr. 81, LundPortr. IX, 34, Dalsager pr. 67.

7) (Fig. 135) o. 1688. Just Valentin Steman. »Justus Valentinus Steman, dr. theol. ved det theologiske fakultet og assessor i konsistorialkollegiet ved Københavns universitet; efter at han havde styret slottet Kronborgs kirke og byen Helsingørs tyske kirke med stor kærlighed i 33 år, kaldtes han herfra af hans kongelige Majestæt til Holsten og udnævntes 1688 til generalsuperintendent over hertugdømmet Holstens kirker i en alder af 59 år«. Til højre for præsten hans våben (lodret delt med trearmet lysestage i første og korset jordklode i andet felt, stjerne som hjelmtegn) og valgsprog fra salme 37, 25: »Aldrig så jeg en retfærdig ladt i stikken«. På bindet af den store bibel, der ligger på bordet foran præsten står øverst, på latin: »Bibelen, 1. Timoth. v. 15—16« og herunder et (ved opmaling) forvansket skriftsted på græsk. Skråt over præstens hoved: »No. 7«. — 200x115 cm. Præsten, vel den betydeligste blandt kirkens luthe-

Fig. 135—136. S. Marie kirke. 135. Præstemaleri nr. 7. Just Valentin Steman, 1656—88 (p. 436).
136. Præstemaleri nr. 8. Ernst Chr. Boldich, 1688—1706. Sign. I. Lobaczynskj 1706 (p. 438).

ranske, er noget kejtet anbragt mellem et bord med rød frynsedug, et rødt baggrundsdraperi og en søjle, hvis høje postament hviler på et meget skråt, sort-hvidt flisegulv. Kalotten på det lange, krusede, mørke hår er sort. Da Steman allerede døde i maj 1689, er det troligt, at den nysudnævnte superintendent eller biskop har ladet sig male, inden han tiltrådte sit nye embede. Han ægtede sin formands enke og blev svigerfader til de to følgende, nr. 7 a og nr. 8. Østligst i sjette fag fra vest, jfr. gravsten nr. 39. Litt.: Kaas nr. 82, LundPortr. IX, 34, Dalsager p. 70.

7 a) (Fig. 134) Poul Richardsen, kapellan. »Mag. Paulus Richardus fra Haderslev, kyndig kapellan ved slotskirken og byen Helsingørs tyske kirke og designeret præst. Han døde pludselig i selve sin alders og sit embedes blomst og efterlod et stort savn hos enken, svigerfaderen (nl. Steman) og hele menigheden. Død i sin alders 30. år, sit embedes 3. og evighedens 1677. år, 23. dag i juni«. Til højre for kapellanens hoved hans våben, tværdelt, med tre duer i øvre, tre orme i nedre felt, hjelmtegn due mellem to à la vesselhorn anbragte orme med krydsede haler. Herover »No. 8«. — 184 x 106 cm. Den unge kapellan med det lange, mørkebrune hår, der delvis dækkes af en kalot — den store hat ligger

på bordet — står ved et bord, dækket af en rød frynsedug tæt foran en rød portière, på et brunt-hvidt flisegulv. Højre hånd hviler på bibelen, mens han i venstre holder en rød rose, der utvivlsomt angiver, at billedet er udført efter hans død. På nordvæggen, vestligst i sjette fag fra vest. Litt.: Kaas nr. 93, LundPortr. IX, 36, Dalsager p. 77.

8) (Fig. 136) 1706. Ernst Christian Boldich. »Efter at mag. Ernestus Christianus Boldich, holstener fra Sønderborg²³⁰, først i 10½ år som kapellan havde forestået Kronborg slotskirke og Helsingørs tyske kirke med den største tro-skab, senere i 18 år som slotspræst, døde han 19. marts 1706 i sin alder 54 [år], 6 måneder og 10 dage, i sit embedes 28. år«. Indskriften, der har usædvanlig mange afvigelser fra Kaas, er sikkert i hovedsagen nymalet. Til højre for præstens hoved hans våben, hvid due med udbredte vinger og kvist i næbbet, hjelmtegn: siddende, rustningsklædt(?) mand med lille kølle; herunder præstens valgsprog fra salme 39, 13. På bibelen citat fra Johs. 5, 39. På søjlepostamentet malersignaturen: »I. Lobaczynskij fecit 1706«. Over præstens hoved: »No. 9«. — 192x104 cm. Bortset fra variation i flisegulvet er maleriet af Boldich en tro kopi efter svigerfaderen, pastor Stemans, billede. Boldich bærer dog ikke kalot. Hans lange, krøllede hår er mørkebrunt, hageskægget tyndt, gråsprængt. Maleren, der stammede fra Lida i Polen, var bosat i Helsingør, hvor han fik borgerskab 1699; her nævnes han som Johan Lubesinsky, Lobasinsky, skildrer (jfr. signaturen på pulpituremalerierne p. 410 »Johan Simon Lobaczynsky«). Fra 1699—1706 boede han til leje hos Hans Thorsen i Brøndstræde, men 1707 omtales han som ejer af huset. Død 1707²³¹. Maleriet hænger på nordvæggen, østligst i sjette fag fra vest, jfr. †gravsten nr. 13. Litt.: Kaas nr. 84, LundPortr. IX, 34, Dalsager p. 81.

9) 1718. Andreas Hof. »Hr. Andreas Hof, den sande Guds tjener i Nyborg på Fyn i 13 år, på Kronborg slot og ved den tyske kirke i Helsingør i seks år, præst på Frederiksborg slot i otte år og imidlertid på samme tid feltprovst i ni år, endelig præst og provst i Christiania i Norge i sin alder 52 år«. I topstykket citat på tysk fra »Ierem. 1, 7. Du solst gehen« etc., præstens valgsprog fra 2. Tim. 1, 12: »Ich weiss an welchen ich glaube« samt årstallet »A. R. S. 1718«, det år, præsten forflyttedes til Norge. Med dette kun 74x58 cm store maleri er moden med det legemsstore helfigursportræt forbi, og de følgende fem præstemalerier er alle brystbilleder. Et nyt træk er også indførelsen af tysk sprog i skriftstederne, mens den egentlige »epitafindskrift«, præstens vita, stadig er på latin. Portræt og udstyr svarer temmelig nøje til det følgende præstemaleri, Zwergii (nr. 10, fig. 137), malet i en mørkegrøn oval på brun baggrund. På nordvæggen i tredje fag fra vest mellem de to sammesteds hængende stormalerier. Litt.: Kaas nr. 85, LundPortr. IX, 35, Dalsager p. 86.

10) (Fig. 137). Mellem 1711 og 1739, ret nøje svarende til foregående. Kaj

Burchard Zwerg. »Hr. Caius Burchardus Zwergius, den sande Guds tjener i 13 år ved den slesvigske Sørup kirke i Flensborg provsti, kaldet herfra forestod han som slotspræst i 28 år og 6 måneder Kronborg kirke og den tyske kirke i Helsingør med skyldig troskab.

Han døde i Herrens år 1739 den 5. dag i december i sin alder 66 år 8 måneder«. I topstykket præstens »symbolum« fra salme 27, 74: »Sey getrost und unverzagt« etc., 74x58 cm. På nordvæggen i fjerde fag fra vest mellem de to her hængende storbilleder, jfr. kisteplade nr. 2. Litt.: Kaas nr. 86, Lund Portr. IX, 35, Dalsager p. 92.

11) Mellem 1740 og 1751. »Christopher Bluhme. Fød d. 29. August 1708«. Det ovale maleri i tilsvarende forgyldt ramme, 67 x 50,5 cm, med krydsbånd foroven, forneden og til siderne og med senere tilføjet indskrift på rammen, var — ligesom Bjørnsens, nr. 13 — ikke udført til ophængning i kirken (jfr. p. 431), men i hjemmet, og dette er grunden til de to billeders fællespræg. Bluhme — søn af Christian VI.s kendte hofpræst — bærer som forgænger og efterfølgeren hvidpudret paryk. På nordvæggen, vestligst i andet fag fra øst. Litt.: Kaas nr. 88, Lund Portr. IX, 36, Dalsager p. 96.

12) Opsat 24. dec. 1768. Vilhelm Ulrik Piper. »Hr. Wilhelmus Ulricus Piper så lyset første gang i Wilster i Holsten 22. juni 1697. I 16 år bestred han embedet som kateket ved S. Petri tyske kirke i København. 12. april 1751 ansattes han af den højmilde konge, Frederik V., som præst på Kronborg slot og ved den tyske kirke i Helsingør, hvilket embede han forestod med den største trofasthed til sin død, der indtraf 9. nov. 1768 kl. 1½ morgen i hans alder 71 år 6 måneder og 17 dage«. I topstykket citat, ligeledes på latin, fra Dan. 12, 3, »Doctores splendebunt« etc. Maleriet, med top- og hængestykke, 76x61 cm, svarer til nr. 9 og 10, men i stedet for trekantgavlen er her en liggende oval med maleri af en fra skyer udgående hånd, som holder en laurbærkrans, og under rammen er der et hængestykke kantet med blade og rocailler, mens midtpartiet dækkes af et oprullet blad, hvorpå den egentlige indskrift er malet

L.L.1961

Fig. 137. S. Marie kirke. Præstemaleri nr. 10. Kaj Burchard Zwerg, 1711—39 (p. 438 f.).

L.L.1961

Fig. 138. S. Marie kirke. Præstemaleri nr. 13. Jes Vester Bjørnsen, 1772—86 (p. 440).

med kursiv. På det øvre rammestykke er fastgjort et uregelmæssigt skjold, hvorpå præstens våben er malet, firdelt med sølv i første-fjerde, rødt i andet-tredie felt og nu ukendeligt hjelmtegn. Maleriet forestiller den aldrende præst en face til venstre, med buklet pudderparyk til pibekraven; mørk gråbrun baggrund. Det hænger på nordvæggen i femte fag fra vest mellem to store præstemalerier. Litt.: Adresseavisen 1769 nr. 4, Kaas nr. 87, LundPortr. IX, 36, Dalsager p. 101.

Af efterfølgeren, Joh. Hieronymus Chemnitz, der var præst fra 1769—72, findes intet portræt.

13) (Fig. 138). Mellem 1772 og 1786. »Iehs Vester Biørnsen. Gebohren den 28. Januari 1737. Gestorben den 8. December 1786«. Maleri og ramme, 69x52 cm, svarende til nr. 11, men uden krydsbånd, jfr. p. 439, jfr. ðepitaf nr. 9 og *kisteplade nr. 11. På nordvæggen østligst i andet fag fra øst. Litt.: Kaas nr. 89, LundPortr. IX, 36, Dalsager p. 107.

Andre (løse) malerier. 1) (Fig. 139). Skænket 1642. Peters fiskedræt. Olie på lærred, i bred profilramme, 127x192 cm, stærkt mørknet. På rammens sorte bund gylden fraktur, om de tre sider citat på tysk fra Lukas 5. kap. »Meister, Wir haben die gantze Nacht gearbeit« etc. og på nedre rammestykke:

Fig. 139. S. Marie kirke. Maleri, Peters fiskedræt, skænket 1642 (p. 440).

L.L. 1964

»Dieses Zu der Teulsehen Kirchen Zierde ist gegeben von mir Andress Beyer, Helschenøer Ao 1642 den 17. sept.«. I sakristiet. Renset 1650 af Caspar maler¹⁵.

2) (Fig. 142). 0. 1650—1700. Opstandelsen, efter Paulus Moreelse gennem stik 1610 af Goltzius-eleven W. Swanenburg²³². Olie på stærkt bulet lærred i bølgelisteramme, 97 x 79 cm. På orglets opgangspanel.

3) (Fig. 140). Skænket 1650. Jesus på besøg hos farisæeren Simon og Magdalene aftørrende hans fødder med sit hår. En forenklet og beskåret kopi (gennem stik) efter Rubens' maleri af samme emne i Eremitagen, Leningrad, sikkert udført af giveren, den fra de ældste præstemalerier kendte Caspar Keilhau, men stærkt overmalet. Olie på træ, i profilramme som er tilpasset spejlet over døren ind til sakristiet. På søjlepostamentet bag Jesus »Luccam (!) 7 capit.«. På rammen, med ret fed (sikkert til dels fornyet), gylden fraktur: »Diess gemäldte habe Ich Caspar Keilhau Bürger vnd Schilder alhier dieser Teutzschen Kirche zu einen gedächtniss Verehret. Anno 1650.«. På nedre rammestykke maureskeagtige skablonblade. Billedet er så dårligt opmålet, at det er meget vanskeligt at genkende forlægget. Dørstykke over indgangen til sakristiet.

4) 1775. Kristi bøn i Gethsemane, signeret: »H. Krock . . . 5«. Olie på kobber, i forgyldt ramme med bladværk i hjørnerne, 65x49 cm. Kristus (Corregios lidet ændrede type) knæler med udstrakte hænder midt i billedet; fra venstre

L.L. 1961

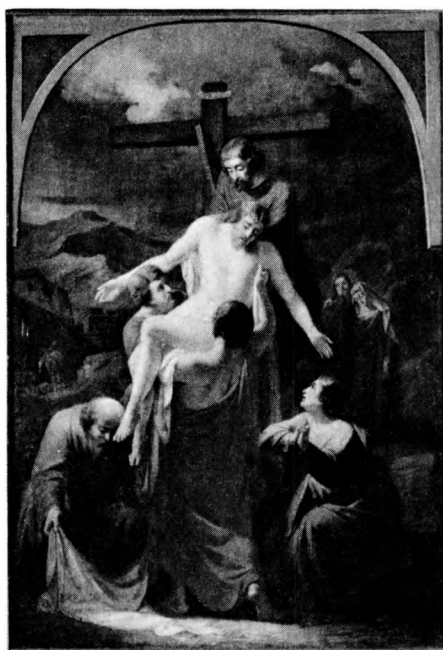
Fig. 140. S. Marie kirke. Maleri, Jesus hos farisæeen, dørstykke over indgangen til sakristiet, skænket 1650 af maleren Caspar Keilhau (p. 441).

kommer en engel på skymasse flyvende med kors og kalk; bag hende og over Kristus småengle, i forgrunden de tre sovende apostle, Johannes forrest med hovedet hvilende på de korslagte arme. Kristus er iført gammelrosa dragt under stærkt blå kappe, engelen i lyseblåt. Skal ifølge pålimet seddel på billedets bagside tidligere have tilhørt baroniet Zeuthen, Tølløse slot. I sakristiet.

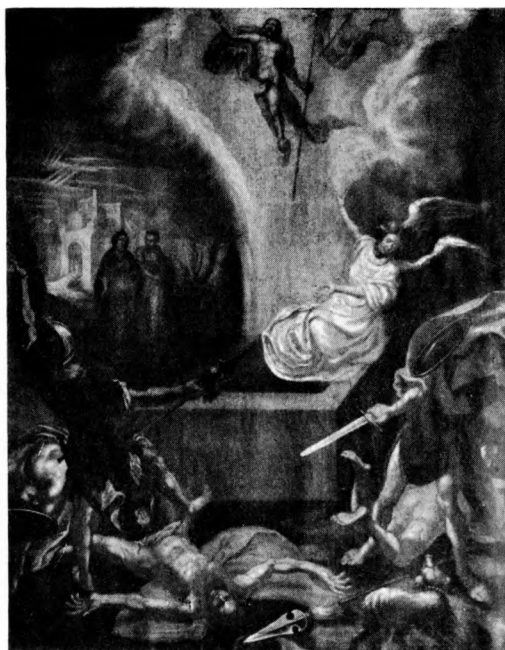
5) O. 1700—1725. Kristi opstandelse, på bagsiden signeret: »H. Krock fecit«. I nedre, højre hjørne: »No. 8«. Olie på lærred, i forgyldt profilramme, 63x45 cm. I stærkt blåt gevandt stiger Kristus op mod det fra himlen nedstrømmende gule lysskær; i højre hånd holder han en kortskaftet fane med stor, splittet dug, venstre hånd åben, skråt nedefter. I forgrunden falder en kriger på ryggen med opstrakt højre hånd, til venstre for ham sovende, hjelmklædt soldat, bag ham lignende med fremstrakt venstre og atter bag ham en flygtende, spydbærende. Ved kistens andet baghjørne ses en kvinde og halvdelen af en anden; i skyerne englebørn. I sakristiet.

6) 1810. Kristus. Brystbillede, signeret: »Grøger 1810«. Olie på lærred, i forgyldt profilramme, 57 x43 cm. Ungt ansigt en face til højre med skulderlangt, sortbrunt hår og dunet skæg på kinder og hage; brunrød dragt. Brun baggrund. I sakristiet.

7) (Fig. 141). Efter 1840. Nedtageisen af korset, signeret: »August Thomsen«. Olie på lærred, i forgyldt ramme, 63x45 cm. Kristus nedtages i halv siddestilling og med skråt udbredte arme af to mænd (den rygvendte i græsk khiton

L.L.1961

L.L.1961

Fig. 141—142. S. Marie kirke. 141. Maleri, korsnedtagelsen, sign. August Thomsen (p. 442). 142. Maleri, opstandelsen, efter Paulus Moreelse gennem stik 1610 af W. Swanenburg (p. 441).

med nogen skulder), mens en tredje stående på en stige bagfra støtter det afsjælede legeme. I forgrunden til venstre breder en skaldet mand et klæde ud på jorden, mens Maria Magdalene knæler med foldede hænder til højre; i baggrunden til højre Johannes støttende Maria. Mørke toner, kun Kristi legeme med klar, lysende karnation. — På lærredets bagside et halvfærdigt mandsportræt. I sakristiet.

8) 1870. Kristus fristes af djævelen, signeret: »F. C. Lund 1870«. Olie på lærred, i forgyldt ramme, 75x62 cm. I en klippehule med indgang fra højre står Kristus til venstre i hvidt gevandt og holder afværgende venstre hånd frem mod en mørkt krølhåret munk, der indbydende strækker sin venstre hånd frem. Hans højre ben er en hestefod. I sakristiet.

9) (Fig. 112) 1898. Søndre sideskib i S. Marie kirke, set mod vest, signeret: »G. Seligmann 1898«. Olie på lærred, i bred, forgyldt ramme med skablonværk i hjørnerne, 57 x54 cm. Til højre ses midtskibets stole, til venstre bænke foran »lukkede stole«, i baggrunden snedker Fr. Michaelis' 1776 udførte fontegitter. Blågrå farvetone. I sakristiet.

*10—14) O. 1700—25. De hos Schaldemose 1840 (p. 37) omtalte »fem anseelige Stykker, der forhen have hængt paa Hirschholm Slot, og er malede af . . . Krock«, hænger nu dels i Laxmandssalen dels i gangen på første sal i klostrets østfløj. De forestiller (med Schaldemoses ord): 10) Pharaos Datter og

Barnet Moses, 11) Rebekka og Eleaser ved Brønden, 12) Iephtas Datter, der udføres for at offres, 13) Ester, der beder Ahasverus om Naade for det jødiske Folk og 14) Abigail, der beder David om Naade for Nabal. I enkle, rundbuede rammer, o. 350x200 cm.

†*Våbenskjolde*, ialt 39 eller 36. O. 1578. »Og skal være vitterligt, at hver herremand har foræret til kirken en rosenobel, og kirken har dennem (?) til en ære lade hængt deres våben«¹⁵. Mellem 1577 og 81 var Peter maler »udrejst om nogen junkeres våben at hente, som var bestemt at males i kirken«. 1578 havde Otte Øxiel overgivet kirken en sum »som 39 junkere gav til kirken og derfor deres våben at lade males. .«¹⁶. (1723 fandtes ifølge Bussæus kun 36 navne¹⁶²). 1588 fik Peter maler betaling for at male junkernes våben, Berendt nagelsmed for »henge und krampen« og Michel snedker fik penge for »at lave de brædder, hvorpå de junkeres våben er malet«¹⁶.

Bussæus omtaler skjoldene, som hængende på begge sider af tavlen, d.v.s. ved altertavlen eller ved †mindetavle over A. v. d. Kula og hans hustru, som var ved kongestolen, dengang i midtskibets sydside, tredie fag fra øst, da Erik Pontoppidan 1739²²³ anbringer dem »in medio ambitu« (»i midtskibet«).

Følgende adelige navne, samt årstallet 1578 blev afskrevet af Bussæus 1723: »Biørn Koes, Christo: Walckentorp, Johan Due, Mathis Budde, Knud Grubbe, Arelt Witfelt, Niels Pasberg, Hack Ulffand, Casper Marckdam, Breide Rantzow, Jolkine Uleisten, Niels Skram, Hans Skrockendorp, Otte Øxiel, Peter Rethz, Frans Rantzow, Gert Rantzow, Andreas Lotte, Hennick Løcke, Magnus Swawe, Gutlof Budde, Knud Rudt, Christof: Rosengaard, Reinhol Øxel, Jørgen Munck, Detlef Brockman, Jacob Wind, Adam Norman, Morten Schenkel, Casper Wiess, Willem von Dresselberg, Lorentz Skrall, Jacob Krabbe, Jacob v. Lib, Christof Gerstorp, Sten Madzen.«

Denne række af adelsvåbner gælder i alt væsentligt hoffets embedsmænd, suppleret med enkelte højere embedsmænd som rentemesteren, øverstesekretæren og Kronborgs lensmand²²⁴. Den omfatter følgende personer: rigsråden Bjørn Kaas, rentemesteren Christopher Walkendorff, lensmand på Kronborg Johan Due (Taube), hofjunker Mathias Budde, Knud Grubbe til Alslev, øverstesekretæren Arild Huitfeldt, lensmanden Niels Parsberg, lensmanden Hack Holgersen Ulfstand, køgemesteren Caspar Markdanner, hofjunker Breide Rantzau, »Jolkine Uleisten« (formentlig et medlem af den mecklenburgske adelsslægt Lehsten, navnet skal således opfattes som v[on] Lehsten), hofjunker Niels Skram, »Hans Skrockendorp« (sikkert fejlskrivning eller -læsning for Strahlendorff, navnet dækker i så fald den H. S., der var hofsinde 1581 og døde 1591 som hofskænk), Otto von Uexkull (»Otte Øxiell«, staldmester Peder Reedtz, hofjunker Frantz Rantzau, Gert Rantzau til Breitenburg, »Andreas Lotte« (formentlig et medlem af den pommerske adelsslægt Lode), hofjunker

Henrik Lykke, hofjunker Magnus Svave, skænken Godslef Budde, hofjunker Knud Rud, hofsinde Christopher Rosengaard, Reinholt von Uexkull (»Øxel«), Jørgen Munk (formentlig J. M. til Hornshøj), Detlef Brockman (uvist hvem), sekretær Jacob Vind, jægermester Adam Normann, hofjunker Morten Skinkel, drabanthøvedsmanden Caspar Wise, kancellisekretær Vilhelm Dresselberg, »Lorens Skrall« (formentlig Laurids Skram), Jacob Krabbe (til Skellinge, der tjente ved hove), fiskemester Joachim von der Lippe (»Jacob von Lib«), Christopher Gersdorff (uvist hvilken, der lever samtidig flere C. G.) og Sten Madsen [Laxmand], der var hofmester. I modsætning til de kalkmalede våbner i S. Olai (p. 114 f.) fra o. 1560 fandtes ingen kvindelige våben mellem Marie kirkes skjolde.

I 1886 hedder det i synsbetænkningen⁶⁵ under et forslag til restaurering: »det iagttages om våbenfrisen . . . bør atter anbringes«. Muligvis mentes hermed de gamle våbenskjolde.

†*Faner*. 23 mindefaner over militærpersoner, som er begravet i S. Marie kirke, kendes gennem beskrivelser fra 1700'rne. Ifølge Boesen (p. 156) blev fanerne nedtaget ved kirkens sidste restaurering i Christian VI.s tid (dvs. 1744). Nedenstående oplysninger bygger på Bussæus: »Inscriptiones, Epitaphia etc.« 1723¹⁶², Boesen²³³ og Kaas.

1) 1658. Carl Svensøn Byllenborg, svensk løjtnant ved von Essens fodregiment (se nr. 7). Født i Östergötland 20. jan. 1625, † 17. aug. 1658; skudt med en kanonkugle. 1. Cor. 5, 42—44. Tysk indskrift. Hjelmtegn: udstrakt arm med sabel, våbenskjold: tre roser på blå bund. I koret. — Kaas nr. 175.

2) 1658. Friderich von Eichstadt, svensk oberstløjtnant, herre til Rothen, Klempenau, Damzo, Tanto og Hohenhalt i Pommern, † 18. aug. 1658, 28 år gammel. Skudt ved Kronborg i højre side »mit einer falchenet Kugel«. Hjelmtegn: blå fugl med forgyldte ben, i næbbet en guldring, våbenskjold: to egeblokke under tre roser. Under våbnet: »Gewiss ist der Todt, ungewiss der Tag. Die Stund auch Niemand wissen mag, darumb gedencke immer frei, das diese Stund die letzte sei«. På den nordre side af koret. — Kaas nr. 171.

3) 1658. Hans Ohle, dansk fodfolkskaptajn, født 1602, † 16. aug. 1658, skudt »in einem Ausfall für Croneburg«. Hjelmtegn: rød hund med sabel i højre pote, våbenskjold: hund med sabel i højre pote; sort bund. I koret. — Kaas nr. 173.

4) 1658. Michael Schreytter, svensk kaptajn ved Fersens regiment. Født i Hall i Sachsen, † 29. okt. 1658, 46 år gammel. Skudt i Sundet af sin fjende »zwischen 9 und 12 Uhr«. Hjelmtegn: harniskklædt mand med kårde i hånden, våbenskjold: samme figur på blå bund. I nordre sideskib. — Kaas nr. 179.

5) 1658. Heinrich Seulenburg, svensk oberstløjtnant, herre til Tusamacki. Født 1605, † 30. eller 20. okt. 1658. Tysk indskrift. Hjelmtegn: sort ørn mellem to vesselhorn, våbenskjold: tre stensøjler i rødt felt. I koret. — Kaas nr. 170.

6) 1658. Eberhart Uxkul, den svenske konges kammerherre og ritmester, herre til Mehre og Fikel. Født 1633, † 13. nov. 1658. Tysk indskrift. Over Martin Ouwes sten (nr. 28) i koret. — Kaas nr. 172.

7) 1659. Reinholdt von Essen, svensk oberstløjtnant. Født i Lifland 1630, † 19. juli 1659. Tysk indskrift. Våben såvel på pillen som på fanen. Hjelmtegn: stenand mellem to vinger, våbenskjold: afhugget gren hvorpå en stenand. I koret over Günters gravsted (nr. 6). — Kaas nr. 185.

8) 1659. Johan Philip von Krusenstern, svensk kommandør på Capo Coes i Guinea i Africa, herre til Sänrola, død i Helsingør 20. marts 1659, 34 år og 33 uger gammel. Tysk indskrift. Hjelmtegn: en pil og initialerne I.P.V.K.S., våbenskjold: foroven stjerne i blå felt, forneden udstrakt arm med flitsbue i hånden. Ved væggen til fratergården. — Kaas nr. 140.

9) 1667. Nicolai Jürgensen, dansk kaptajn-løjtnant ved Dronningens livdragonregiment under generalmajor, kommandant på Kronborg Eiler Holck, død på Kronborg 21. febr. 1667, 33 år gammel. Begravet i kirken 1. marts. — Kaas nr. 177.

10) 1669. Hans Turban, dansk artillerikaptajn på Kronborg, død 9. marts 1669 klokken 8 morgen, 43 år mindre end to måneder og to dage gammel. »Zucht, Ehr und Demuth ist mein höchstes Kleinod und bey Christo zu seyn ist die grösste Freude mein«. Hjelmtegn: tre ager med grønne blade, våbenskjold: afbrækket egegren med ager og to grønne blade i rødt felt. I søndre sideskib. — Kaas nr. 191.

11) 1670. Volradt von Stockmundt, dansk oberstløjtnant ved Dronningens livdragonregiment. Født i Gadebusk i Mecklenburg 1620, † 9. nov. 1670. Hjelmtegn: to vinger, våbenskjold: lodret delt i et blå og et rødt felt, rosegren med to røde roser og grønne blade, roserne i det blå, bladene i det røde felt. Over postmester Fischers murede begravelse (nr. 13) i midtskibet sammen med nr. 16 og 19. — Kaas nr. 181.

12) 1672. Paul von Bergen, dansk løjtnant ved Holcks regiment. Født i Hamburg, død på Kronborg 5. dec. 1672, 42 år gammel. »Ich habe mich, o Gott mein Vater, dir ergeben, Er muss geschieden seyn: Hier ist kein ewig Leben. Das Sterben schadet nicht: Es bringt mir gewin, ich bin mit der versohnt: darauf fahr ich so frölich hin«. Hjelmtegn: hånd med kårde, våbenskjold: tre røde tulipaner i lysblå felt. I koret. — Kaas nr. 174.

13) 1672. Libfridt Thim, dansk løjtnant ved artilleriet på Kronborg. Født på Sorø akademi dec. 1637, død i Helsingør 12. juli 1672. Våben ifølge Kaas som nr. 4 [?]. Over Bendix Hansens sten (nr. 49) i søndre sideskib. — Kaas nr. 190.

14) 1675. Johan Christian Forck, dansk kaptajn i artilleriet. Født 20. maj 1625, død på Kronborg 7. marts 1675. I søndre sideskib. — Kaas nr. 189.

15) 1675. Jens Oluffsen, dansk artillerikaptajn ved det Croy'ske fodregiment.

L.L.1961

L. L. 1961

Fig. 143—144. S/Marie kirke. 143. Lysekrone nr. 1, o. 1600 (p. 448). 144. Lysekrone nr. 2, skænket 1634 af hattenmager Jan Jansen (p. 448).

Født 23. febr. 1632 i København, † 28. sept. 1675. Hjelmtegn: to vesselhorn, våbenskjold: kanon i blå felt. I søndre sideskib. — Kaas nr. 188.

16) 1676. Johan Ernst Hagedorn, dansk major ved grev Reventlows hestregiment. Født i grevskabet Pinneberg 16. marts 1637, død i Lund 9. dec. 1676. Hjelmtegn: grøn tornebusk mellem to vesselhorn, våbenskjold: grøn tornebusk på blå bund. Over postmester Fischers murede begravelse (nr. 13) i midtskibet, sammen med nr. 11 og 19. — Kaas nr. 182.

17) 1677. Christian Bygum, dansk kaptajn ved det Croy'ske fodregiment, død på Kronborg 6. maj 1677, 44 år gammel. Hjelmtegn: to røde roser med stængler og blade, våbenskjold: kranie med fod (?) på rød bund. I søndre sideskib. — Kaas nr. 187.

18) 1678. Rudolph von Lohn, ritmester hos fyrsten af Münster, † 28. aug. 1678. Latinsk indskrift. I søndre sideskib. — Kaas nr. 186.

19) 1689. Frederik Christian Hudeman, dansk løjtnant ved sjællandske fodregiment. Født i Krempe 9. dec. 1653, død i Helsingør 11. febr. 1689. Hjelmtegn: fransk »tulipan«, våbenskjold: stormhat over cirkel mellem to franske »tulipaner«, alt på rød bund. Over postmester Fischers murede begravelse (nr. 13) i midtskibet sammen med nr. 11 og 16. — Kaas nr. 183.

20) 1694. Mogens Jenssøn, dansk artillerikaptajn på Kronborg. Født i Lands-

krona 9. juni 1639, † 25. juli 1694. Hjelmtegn: eksploderende granat, våbenskjold: kanon under affyring, under denne seks kugler, på sort bund. Over mandsstolene ved den tredie pille i midtskibet. — Kaas nr. 184.

21) 1694. Joachim von Linstow, dansk løjtnant ved prins Frederiks fodregiment, arveherre til Lutendorff, Wottersin og Rey. Født 20. marts 1672, † 11. sept. 1694. »Der Kampf ist nun zum Ende, und Jesu deine Hände, mir setzen auf den Krantz, mit ewigen Himmelpflantz«. Hjelmtegn: to jomfruer som holder en laurbærkrans med en stjerne i midten mellem sig, våbenskjold: blå og sort felt (tværdelt af sølv og sort). Over Terkel Erichsen Brastrops sten (nr. 41) i nordre sideskib. — Kaas nr. 180.

22) 1700. Jørgen Frederik von Raben, dansk kaptajn ved sjællandske nationalregiment til fods. Født på Genemern slot i Mechlenburg 6. marts 1658, død i Helsingør 22. okt. 1700. Hjelmtegn: kronet hjelm med flyvende, kronet ravn med guldring i næbbet, våbenskjold: fransk lillie på blå bund, devise: »Gottes Fügen, mein Genügen«. Over J. F. von Rabens gravsted (nr. 3) i koret. — Kaas nr. 186.

23) 1701. Bernhard Ertman von Kleist, dansk oberstløjtnant ved Schwertzels fodregiment, herre til Gross Tichow i Pommern, født på Gross Tichow 25. nov. 1651, død på Kronborg 26. dec. 1701. Hjelmtegn: tre hellebarder med tre roser, våbenskjold: rød bjælke mellem to ræve på hvid bund. Devise: »Avec le temps«. Over Math. Velhauers sten (nr. 39) i koret. — Kaas nr. 178.

†*Trompeter*. To trompeter ophængtes 1658 på sort klæde over to dette år afdøde trompetere (jfr. Kaas nr. 137).

†*Licjbærer*. 1584 fik Michell maler 1 mk. for at male tre ligbærer sorte¹⁶.

Lysekroner. 1) (Fig. 143). O. 1600, rigt profileret stang bestående af tre flade kugleled og mellemfaldende, hulede ringe; en lidt større, flad kugle forneden afsluttes med en hulet ring, hvorunder dobbelt løvehoved med ornamentring i flaben. Topfigur flakt ørn med åben krone, 2x8 S-formede lysearme med sparsomt bladværk, pyntevolutter, ligeledes S-formede, med tværstreger. Vestligt i midtskibet, i snoet jernstang.

2) (Fig. 144). Skænket 1634 og næppe meget ældre, anselig, med skaft bestående af tre balusterled over stor hængekugle, som ender i en lille, spiragtig knop. Nu ingen topfigur. 3x8 arme, hvis indre »sving« ender i et delfinhoved, der gaber over det ydre »sving«; ind mod skaftet afsluttes lysearmene med en ekstra S-volut, der ender i et fantasihoved. På hængekuglen indpunslet sirlig, stor frakturskrift i en omløbende linje: »(Bomærke flankeret af I I) Dise Kron hefft gegeben Ian lansen Hottmacher mit sin leue hussfruw Lisebet Wintracken tot en gedechtniss in Der Dutschen Kerck A(nn)o 1634«. Mellem kronens skaft og den snoede ophængsstang er indskudt et kortere led med ornament i rund- og huljern. Jfr. gravsten nr. 22. Østligt i midtskibet.

Fig. 145. S. Marie kirke. Lysearm nr. 2 med »Pyramus og Thisbe« (p. 450).

L.L. 1961

3) Skænket 1690, og måske ikke meget ældre, selv om typen findes fra o. 1650. Kort skaft med svært balusterled mellem mindre, fladtrykt kugle og stor hængekugle, som ender i vindrueklase; topfiguren er en kjortelklædt engel (nu uden vinger) med et skjold, hvorpå graverede versaler: »Donum Herm. Christ. Boldichi Past. eivsque vxoris Annæ Sophiæ Stemanniæ a[nno] r[egis](?) s[alvatoris] MDCXC«. Ifølge regnskaberne forærede salig Chr. Boldichs hustru kronen (jfr. præstemalerier nr. 8, p. 438). Den har otte rigt udførte arme med fantasihoveder, havfrueagtige småskikkelser foroven, masker i det nedre slyng, og under de muslingeformede lyseskåle ender armene i rovfuglehoveder. Mellem kronens skaft og den snoede ophængsstang er indskudt en kortere, snoet stang omgivet af ornamenten i rundjern, hvis volutter løber ud i flade blade. I koret.

Om de tre lysekroner, der nævnes i inventariet 1659¹⁵, meddeles, at sal. Caspar Fincke har foræret den ene (jfr. lysearme nr. 3), den anden (identisk med nr. 2 ovenfor) Jan Jansen Hattemager og Zacharias Plattenslager den tredje. Denne sidste omtales også i en fortegnelse fra 1700'ernes midte over kirkens ornamenter²²⁰ som den krone, der hænger nær orglet nederst i kirken, jfr. også Kaas nr. 107; på dens øverste »Spitze« sås en »Helm«, hvorpå der var graveret: »Diese Krohne habe ich Zacharias Platten-Schlagel in der Kirchen veröhrte«. På et tidspunkt er denne hjelm fjernet fra kronen, thi Kaas nævner som nr. 123: »En Stormhat (½ nat. Størrelse.). Har vistnok siddet paa et Epitafium. Findes nu i Lazarussalen i Klostret«, hvorefter indskriften anføres i meget fejlfuld gengivelse. I inventariet 1734⁸⁶, da kirken — med den af Chr. Boldich skænkede — havde fire kroner, siges den ene at have hjortehoved og takker (jfr. også inventarium 1704¹⁵). 1742 fik Ditlev Møller betaling for to

kæder til lysekronerne, som hang i snore (Stricke), og for at reparere en krone, der for nogle år siden var »gantz in Stücken zerfallen«; gørtleren modtog 8 rdl. for reparation af den forfaldne krone¹⁵. — Den fjerde krone er formentlig den, der nu hænger i klosterets kirkosal, Laxmandssalen (se denne); det er imidlertid uvisst, om denne er den af Caspar Fincke eller af Zacharias Plattenslager skænkede krone.

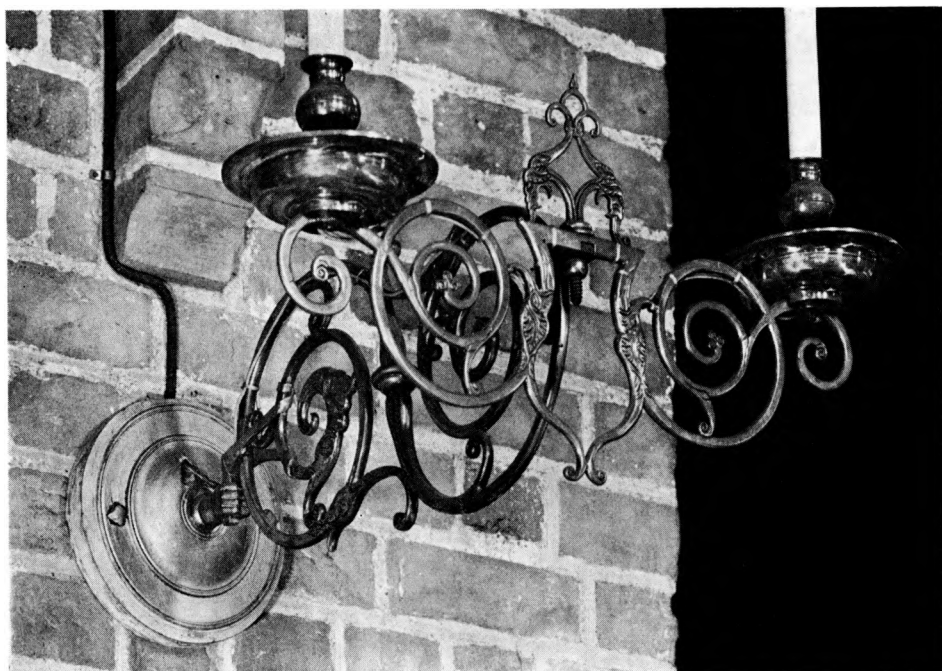
Lysearme. 1) Sikkert fra 1597 og identisk med den topibede arm på toispund 13 pund, der dette år udførtes af Herman Rotgeter og som »stander paa« prædikestolen, til dels betalt af navngivne medlemmer af menigheden¹⁶, Willum Hubertsen (sml. epitafium nr. 4), Anna Gert Herckels efterleverske (sml. epitafium nr. 5) og Claus Ruhofdt gav hver 2 dl.; lysearmen kostede 10 dl. Den store, kraftige velformede arm på profileret vægplade har et mandshoved i det indre S-sving, nøje svarende til lysearm nr. 3 i S. Olai kirke (p. 219, fig. 113), og omhyggeligt behandlet akantusværk; to små hjælpearme bærer de flade lyse-skåle; glat messingskjold og som topfigur en soldat i dragt fra Frederik II.s tid. På østsiden af prædikestolspillen.

2) (Fig. 145) O. 1600. I armens indre S-sving ligger en romersk kriger under en stor akantusblomst, mens en kvinde i det ydre sving styrter sig i et sværd, sikkert en fremstilling af det populære sagn om Pyramus og Thisbe. Både vægplade og lyse-skål er dekoreret med akantusbladække i relief. På tredie frie sydpille fra vest.

3) 1616. I armens indre S-sving et delfinhoved, treblad i ydersvinget, stor lyse-skål og vægplade med puklet roset omgivet af graveret versalindskrift: »Ach godt laes mich erwerben ein erliges leben vnd seliges sterben — Ianneken Bvbert 1616«. På sydsiden af den østligste frie arkadepille i nord. 1723 benævnes dens plads: på pillen over for kongens stol¹⁶².

4) 1641. Lille arm med stort akantusblad i indre S-sving og delfmhoveder, der bider over kugle, kraftigt profileret lyse-skål, gribehånd til profileret vægplade med givernes våbner, årstallet 1641 og graverede versaler: »Blasivs Moller f[ru] Ellen Krabbe gaben diesen arm in de devtsche kirchen«. På den østligste frie arkadepille i syd.

5—7) (Jfr. fig. 146) O. 1800. Rigt svungne, med spidsnæset profilmaske i indre sneglesving og med to tilsvarende tværarme, som bærer lyse-skåle. Degenererede akantusdetaljer. Profileret vægplade af bronzeret træ med gribehånd. De to over de ældste salmenummertavler, den tredie på fjerde frie nordpille fra øst. Disse tre arme er først nævnt i inventariet 1818³¹ sammen med en fjerde, der var forsvundet allerede 1824³¹. — Inventarierne 1659¹⁵ og 1734⁸⁶ nævner fem lysearme, en ved barnestolen, en på prædikestolen, en på en pille ved koret samt to ved kordøren. Blandt disse har været tre nu forsvundne med indskrifter:

L.L. 1961

Fig. 146. S. Marie kirke. Lysearm nr. 5—7; armen over T. Wildes salmenummertavle på tredje frie nordpille fra øst (p. 450).

†1—2) 1626. Foran kordøren, med to lysepiber, den ene med »Hans Kemer Rotgisser 1626«, den anden med »Christina Kemmerin Rotgiesser 1626«¹⁶².

† 3) 1629. Tre messingarme på et dådyrhoved, hvorpå: »Dies Gantze Werck hab ich Gott dem allmechtigen zu Ehren und dieser teutschen Kirchen zu Zierath Mihr und den Meinigen zum ewigen Gedächtniss verehret. Caspar Fincke von Schantzler(!). Ao 1629«. Dådyrets bryst bar den berømte kunstmeds mærke: en tang, en nøgle og en hammer¹⁶².

Brandtaksationen 1761 opregner i alt ni lysearme⁵⁸.

Kirkeskibe. 1) 1927, »Sancta Maria«, tremastet fuldskib, bygget 1927 på Kronborg af Helsingørs sømandsforening, døbt samme år af prinsesse Margaretha, prins Axels gemalinde, og i procession ført til kirken og overgivet denne ved dens 500-års jubilæum²³⁴. I midtskibet.

2) 1960, »J. Dalsager 1960. Helsingør«, firmastet bark. I søndre sideskib. 1599 betales for at gøre et fskib i kirken rent og hænge det op igen¹⁶.

†*Sejerværker.* Første gang, et sejerværk omtales, er i inventariet 1594—97; det var skænket af kong Frederik¹⁵; men i et regnskab fra 1626 meddeles, at kongen for nogle år siden har taget værket, der vurderedes til 200 rdl., og ladet det bringe til Frederiksborg¹⁵. 1630 fik kirken af Hans Medscher 65 dl. 3 mk., hvorfor han havde sat kirken et sejerværk i pant¹⁵, og herefter hører man kun

om reparationer²³⁵, indtil »det i tårnet forhen værende sejerværk« solgtes med tilhørende to små ruder samt de i kirken ophængte kvarter- og time slagklokker²³⁶. Uret havde skiver mod nord og vest.

Klokke. 1588, støbt af Gerhard van Mervelt. Klokken, der er 66 cm i tv., har bufriser med liljespidser og grenefyld over og under indskriftens randlinier. Mellem de enkelte ord i indskriften: »Gerthardvs van Mervelt me fecit Anno Domini 1588« en rude omgivet af fire prikker. I tagrytteren.

†*Klokker.* Kirkens ældste inventarium fra o. 1586 omtaler to klokker, som kongen har foræret; af indskriften på den ene af disse klokker fremgår det, at Frederik II. har skænket klokkerne 1578, efter at han i december 1576 havde givet tilladelse til at lade kirken reparere for at den kunne bruges til gudstjeneste på tysk (jfr. p. 291). Det var dog først 6. febr. 1589, man sluttede kontrakt om opførelsen af det tårn, hvori klokkerne skulle hænge (jfr. p. 330)²³⁷. Herom siges, at tømmermanden på egen bekostning skulle ophænge to klokker i tårnet, og lave plads til en anden lille klokke, som herefter kunne blive ophængt¹⁶. Hermed tænkes muligvis på klokken fra tagrytteren, der blev fjernet ved denne tid (jfr. p. 336). 1583 opfører kirkeregnskaberne¹⁶ en lille udgift for en reparation på klokken. Ældre kilder, Bussæus fra 1723¹⁶², Boesen (p. 157) fra 1757, samt brandtaksationen 1761⁵⁸ opgiver alle, at der hænger tre klokker i tårnet; indskrifterne citeres her efter Boesen: 1) »Dicor Maria. Me fecit Maistre Andrieu Hendebert de Lille Anno Mille D & XVIII« (»jeg hedder Maria, A. H. fra Lille gjorde mig 1518«)²³⁸.

2) »Ave Maria gratia plena« (»hil dig, Maria, fuld af nåde«). Om klokke nr. 2 vides, at den 1589—90 blev nedtaget og ført til København, hvor den blev omstøbt af Borchart klokkestøber, der fik 12 dl. for 4 lispund overvægt på den nye klokke, som nu vejede 6 skippund 14 lispund¹⁶. Imidlertid medførte tårnets dårlige tilstand, at man 1777 (jfr. p. 332) fjernede spiret, hvorefter der 1802 holdtes offentlig auktion over kirkens klokker; en stor klokke solgtes til P. Rasmussen, en stor til Gamst og en mindre ligeledes til Gamst³¹.

3) 1590. »Disse Klokke is van König Friderich den 2. to Dennemarck gewen (und van Borchart Gelgeter vorniet worden) toe Dudsken Kircken in Helsingør. Verbum Domini manet in æternum 1578. 15 FS 90« (»denne klokke er givet af Fr. II., konge af Danmark, og fornyet af B. G., til den tyske kirke i Helsingør; Herrens ord forbliver i evighed. 1578. Frederik Secundus 1590«).

GRAVMINDER

Epitafier. (†)1) Efter 1601. Johanne, Wilhelm Graas ægtefælle, † 3. maj 1601. Epitafiet, der så nogenlunde må have svaret til tolder David Hansens i S. Olai (p. 236, fig. 130), er beskrevet hos Bussæus 1723¹⁶², og på grundlag

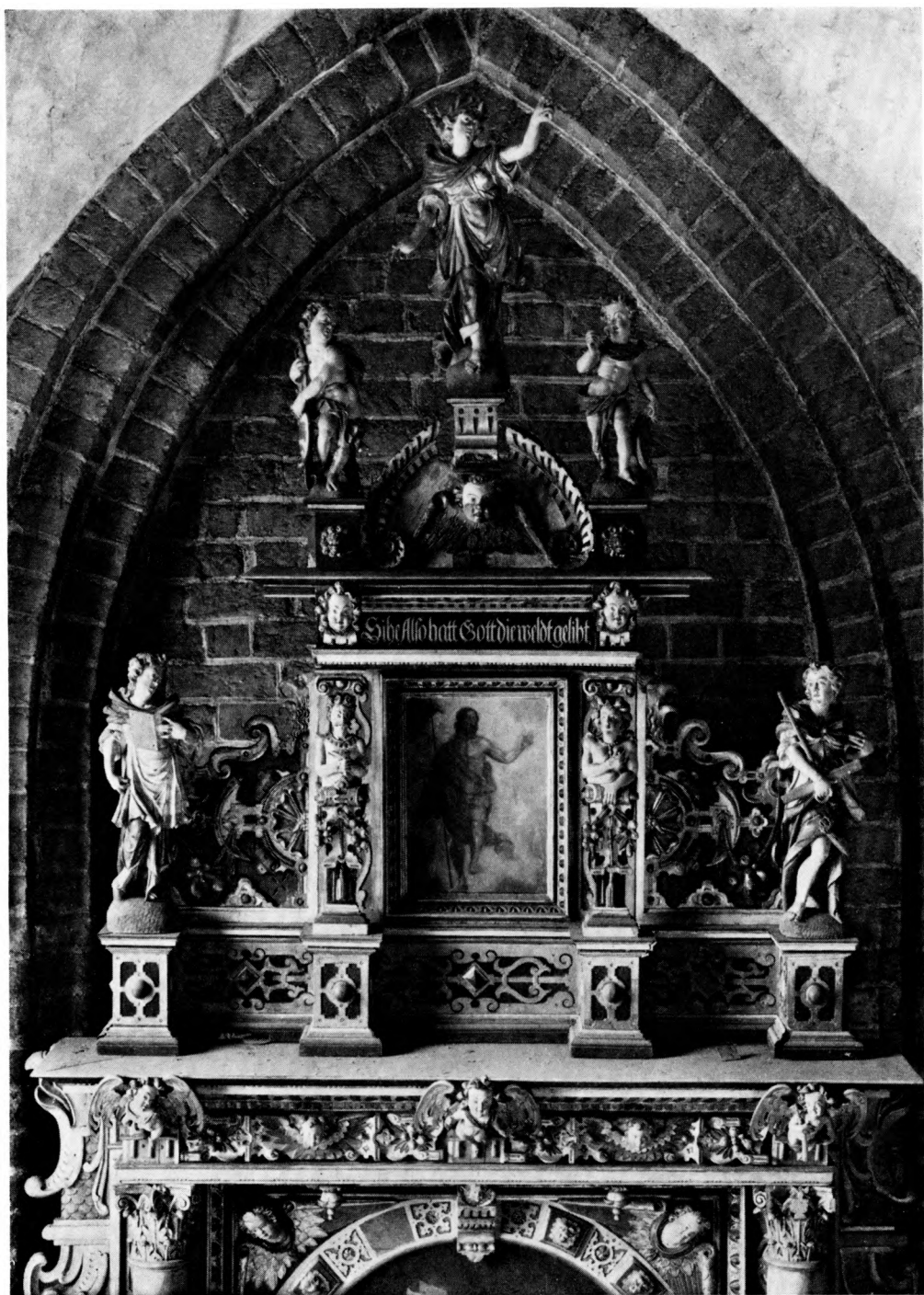

Fig. 147. S. Marie Kirke. Overdelen af epitaf nr. 2, sat af Blasius Møller (p. 454).

L.L.1961

heraf tør man bestemme det på vestvæggen i kirken hængende maleri som storfeltet fra det nu i øvrigt forsvundne epitaf. Ifølge beskrivelsen 1723 var der øverst (dvs. i topstykket) et maleri af Jahves navn med hebraiske bogstaver i skykrans (som i David Hansens) og — på latin som de øvrige indskrifter — Matth. 17: Dette er min søn den elskede etc. Storfeltets maleri skildres som forklarelsen på bjerget og herunder »sind die abgemahlet, so alhier beerdiget sind«. Herefter fulgte den korte gravskrift, et citat fra Rom. 8: Thi jeg er sikker på, at hverken døden etc. og endelig (formodentlig i hængestykket?) Isaks ofring.

Det bevarede storfeltsmaleri, olie på træ, 89x81 cm, er vandret delt med en religiøs scene foroven, de afdøde forneden, utvivlsomt, som anført under S. Olai p. 236, udført af samme maler som malerierne i David Hansens epitaf. Forklarelsen på bjerget er udført i klare farver (hvid, lyslilla, rød gulbrun, blå og olivengrøn) efter et maniereret stik, der viser Kristus i hvidt gevandt med oprakt højre arm, Moses, Elias og de tre forfærdede apostle i stærk bevægelse. På et flisef ulv i maleriet herunder knæler Wilhelm Graa over for en ældre (Johanne) og en yngre dame (datter eller anden hustru), alle på puder; på gulvet foran manden står hans sorte, højpuldede hat. Kraftig pærestavsramme, forgyldt, rødt og blåt laseret. — Kaas nr. 151.

2) (Fig. 147). Blasius Møller. O. 1620, med malet årstal 1637. »Dieses Epitaphium hatt der Ehrnuester Achtbahr vnd Kunstreicher M. Blasius Møller Chirurgus in Kopenhage(n) Benebenst [tillige med] Seiner Geliebte(n) frawen die Edle vnd Wolgeborne Fr. Ellen krabbe, Seinen alhir in Gott Ruhenden Lieben Eltern vnd zweien Kindern Zur gedechtnis auffrichten lassen. Der Ehrbahre vnd Manhafter Andreas Møller Discher [gravstenen p. 474 staver Tischer] vnd Ihr Køn. May. in die 35 Jahr gewesener Büchsenmeister [artillerist] auff Kronenborg Ist Gestorben den 20. May Anno 1629 Seines alters 77 Jahr. — Die Ehr vnd Tugendsame Frawe Elseb. Buschmans ist gestorben den 13. Ianuarij Anno 1628 Ihres alters 85 Jahr. — Die Ehr vnd Vieltugentreiche lungfraw Vrsula Blasij Møllers Tochder ist gestorben den 25. Aug. Ao 1637 Ihres alters 18 Jahr. — Der Gottselige Knabe Baltzer Blasij Møllers Sohn ist gestorben den 16. Iulij Ao 1619 Seines Alters 10 Jahr. O Herr gib...« etc. Trods det maledede årstal, 1637, på postamentpartiet under søjlerne, og trods maleriet, hvor de til forskellig tid afdøde personer er afbildet, må epitafiet efter sin hele opbygning og sine stilformer være blevet sat i gang 1619, da sønnen Baltzer døde, og da Blasius's fader købte en begravelse i kirken (jfr. gravsten nr. 20, p. 474)²³⁹; men portrætmaleri og indskrift kan ifølge sagens natur først være anbragt 1637.

Det fint skårne epitaf består af et tosøjlet storstykke med arkade, stovinger og gesims; postamentet er gennemskåret for at give plads til person-

L.L. 1964

Fig. 148. S. Marie kirke. Epitaf nr. 3, opsat 1623 af Heinrich Homeister fra Braunschweig (p. 456).

maleriet, der dels begrænses af de yderste postamentstumper med årstallet, dels af hovedkonsoller og hængestykke med gravskriften. Epitafiets topstykke har udviklet sig til en selvstændig »attika« med eget postament i storstykkets bredde. Selve topstykket har hermer svarende til storstykkets søjler, samt vinger og halvrund topgavl. På postamentfeltets yderste konsoller står frie figurer af Troen og Håbet, mens en laurbærkranset kvindeskikkelse med udbredte arme og flankeret af to drengebørn har indtaget topgavlens konsoller. Denne opstilling af frie figurer i højden er karakteristisk for epitafier fra o. 1620ff., ligesom de barske, håndværkeragtige hoveder under årstallet bliver moderne ved denne tid, hvor bruskbarokkens små øreflipvolutter begynder at trænge sig frem i den stive renæssanceornamentik og gøre den mygere og mere bøjelig. Snitværkets rigdom kommer især frem i storstykkets arkade; på pilastrene veksler diademhoveder med beslagværksfelter, i bueslaget løvehoveder og beslagværk. At det er Københavnerkirurgen, der har bekostet epitafiet ses af, at hans og hans hustrus reliefskårne våben indgår i storvingernes ornamentik (sml. barnestolen p. 414).

Snitværket er stafferet med brogede renæssancefarver, opmalet ved restaureringen 1900ff., ved hvilken lejlighed også gravskriftens fraktur opforgyldtes. I felterne er der malerier på træ, i topstykket opstandelsen, i storstykket Kristus på korset med Maria, Johannes og Magdalene, begge efter stikforlæg, i postamentet donatorerne og de afdøde. Dominerende, i midten, fru Ellen Krabbe og yderst til venstre og højre hendes svigerforældre; mellem hende og svigerfaderen (der har pibekrave) står Blasius Møller og sønnen Baltzer, mens den attenårige datter ses mellem moder og bedstemoder. Vestligst i nordre sideskib, noget falmet af solen. — Kaas nr. 62, jfr. 33. LundPortr. IX, 29f.

3) (Fig. 148) 1623. Heinrich Homeister. Latinsk indskrift: Heinric Homeister fra Braunschweig, en mand »smykket med fromhed og dyd«, lod sammen med sin elskede hustru dette epitaf opsætte til minde 1623. Normalt opbygget, snedkret epitaf i bruskbarok, med storstykke, vinger og hængestykke, topstykke med vinger og gavl. Storfeltet er her kvadratisk, indrammet af tand-snit-æggestav, topstykket — med hermer — med rustikkvadreret arkade og trekantgavl med halvfigur af Gudfader. I opbygning og i den lidt fortrykte massivitet står epitafiet helt på renæssancens grund, men de barokke enkeltheder er langt mere gennemtrængende end på nr. 2 og ikke så elegante.

Den brogede, noget falmede staffing er holdt i guld, marmorering, sort og hvidt. Indskrifterne (opmålet o. 1900), i frisen: Kristus er mig livet etc. Phil. 99 (på latin), i postamentfeltet gravskriften og på fodlisten donatorernes initialer: HH IHD. — Malerier på træ, i storfeltet mand, hustru og tre døtre knælende (på røde puder) ved krucifiks (efter Jodochus v. Winghe)²⁴⁰ med landskabelig baggrund; på spindesiden også et svøbelsesbarn. I topstykket opstandelsen,

L.L.1964

Fig. 149. S. Marie kirke. Epitaf nr. 4, af sten, 1634, over Hyge Lutiens, Willem Hybens m.fl. (p. 458).

ligeledes efter et ofte benyttet stik. I søndre sideskibs sydøsthjørne. — Kaas nr. 64. LundPortr. IX, 30f.

4) (Fig. 149) 1634. Hyge Lutiens (Litches), Willem Hybens m. fl. I topstykket: »Hier ligt begrawen der erbar vnd vorneme man Hvge Lvtiens geboren in de Kvnder«, † 7. sept. 1589, sin alders 54. år, og hustru Trine Jakopsdatter, f. »in Ackerslot«, † 5. nov. 1597, hendes alders 59. år, samt tre af deres døtre Frovken, Dvyfken og Afken »Hvges dochters« »mit noch ere twelf dochters kinder«, som er hensovet i Gud år 1592. — I hængestykket: »Hier lige begravene« etc. Willem Hvibens, f. i Mastricht, † 10. juli 1628, 94 år, og hustru »Dvyfken Hygensdochter« f. i Amsterdam, † 21. jan. 1641), levet i ægtestand 43 år, tilsammen havde de 13 børn. Overlevende mand og børn har hun ladet dette her udføre 1634; »Dvyken Hygens Dochter«. Indskrifter med versaler, hvortil slutter sig frakturindskriften på den stukdekorerede bagside af epitafiet mod nordre sideskib.

Stort, fornemt stenhuggerarbejde af sandsten og marmor, karakteristisk ved storstykkets buesvejede gesims, der ligesom tynges ned af topstykket. Arbejdet er sandsynligvis udført af en af de i landet værende nederlandske stenhuggere, formidlet af Hans Steenwinkel den yngre, hvis hustru Kathrine (Trine) var datter af Willem Hybens og epitafiets donator Dyvken Hygensdatter²⁴¹.

Sandstenen er partielt forgyldt og sortmalet; englehovederne har maledede øjne, røde kinder og læber. Det vidner om familiens velstand, at både stor- og postamentfeltets malerier er udført på kobber, i storfeltet en nederlandsk præget gengivelse af »Begrædelsen«. Kristi afsjælede legeme støttes af den på hug siddende sørgende moder, der trøstes af en knælende kvinde; til venstre Johannes, bagved og til højre tre kvinder, den ene knælende med hænderne i bedestilling; i forgrunden sølvskål og klæde; maleriet, der er en del restaureret, har kraftige, polykrome farver, Kristi legeme med realistisk ligfarve. Herunder, på en selvstændig plade portrætter af Hyge Lutiens og familie, mand og to små sønner, hustru og tre døtre, af hvilke Dyvken er let genkendelig som den ældste, idet hendes portræt ret nøje svarer til hendes afbildning i postamentfeltet. — I postamentfeltet er familien Hybens afbildet, mand og tre sønner, hustru og tre døtre; over ægtefællerne holder en engel et ottekantet »skilderi« med hoveder af seks småbørn og et svøbelsesbarn (jfr. Groves epitaf p. 242).

Epitafiet er ophængt på nordsiden i midtskibets sjette arkade fra øst; arkadens øvre del er udmuret og pudset, og fyldmuren afsluttes forneden med en kurvehanksbue, hvis underside er dekoreret med tomme kassetter, mens kanterne har tilsvarende langstrakte felter afbrudt af cirkelskiver. Slutsten og kragbåndskonsoller med englehoveder.

På bagsiden mod nordre sideskib har indskudsmuren som nævnt fået en stukdekoration: tre profilindrammede skriftelter, omgivet af spinkelt (for-

L.L. 1964

L.L. 1961

Fig. 150—151. S. Marie kirke. 150. Epitaf nr. 7, af bly, over kommandant på Kronborg, Hans Erasmus von der Pfordten, † 1710 (p. 460). 151. Epitaf nr. 5, af messing, o. 1637, over kgl. stykke- og klokkestøber Hans Kemer (p. 459).

gyldt og stafferet) baroksløng med frugtbundter og englehoveder i buespidsen og i sviklerne. I felterne er der forgyldt fraktur, i den øvre liggende fladoval citat fra salme 50, mens epitafiets donatrice i de to firkantfelter forneden igen understreger sin gerning: »Habe Ich Dyffchen Hyges Dochter disz vnd Das Epitaphivm dasz Auff der Ander Seite Segethet, Lassen Machen Ynd Vnter die 2 Steine, Vor den Epitaphivm, auff der Ander Seite, Ligt Begraben Mein Liber Salliger Mann, Willem Hybens Mit Sein Vndt Meinen Lieben 13 Kindern / Vnd Auch Mein Lieber S. Vatter, Hyge Litches, Mit Meiner Lieben S. Mutter Thrine Jacobs Dochter Mit Ihren 5 Kindern. Gott gebe« etc. Under det første firkantfelt »Willem Hybens« adskilt af bomærke, under det andet: »Dyffchen Hygens Dochter«²⁴². Jfr. gravsten nr. 9 og 11. — Kaas nr. 63. LundPortr. IX, 31.

5) (Fig. 151) sandsynligvis 1637. Hans Kemer, kongelig stykke- og klokkestøber; »erbar, kunstreich vnd wolgeachten meister Hans Kemer, Ihr. K. M. gewehsener stick vnd klokken geisser auf I. K. M. gishaus«, indsovet 7. nov. 1636 mellem kl. 9 og 10, og hustru Christina Heinericksdatter (indsovet 11. nov. 1638). Støbt messingtavle, 96,5x68 cm, i sortmalet profilramme af træ. Ornamentik og indskrift i relief (hustruens dødsdato senere udmejslet), religiøs indskrift langs randen. I hjørnerne de fire evangelister i cirkelmedailloner,

mellem de øvre Jesumonogram over laurbærkrans med den afdøde mesters insignier: kanon, klokke, passer og kanonkvadrant²⁴³ samt initialerne HK. Til siderne for kransen timeglas over M[emento] M[ori] og kranie over korslagte dødningeben²⁴¹. I koret, på næstøstligste sydpille. — Kaas nr. 59.

6) (Fig. 152). 1638. [Kgl. brønd- og bygmester] »M. Hans Reiman, Ananias Krause / Vrsula Hans Tochter. Anno 1638. — Mein Vortraun vnd Hoffnung zu Gott allein«. Det kraftige, men undersætsige, snedkrede epitaf, der nu er ophængt i nordre sideskibs nordøsthjørne, mangler halvdelen af den (heraldisk) venstre vinge, til hvilken der ikke er plads på det nuværende sted. Der kan derfor næppe være tvivl om, at pladsen er sekundær, og at epitafiet oprindeligt har været anbragt i søndre sideskib, hvor familiens begravelse var (jfr. ndf.)²⁴⁴. Storstykkets barokke præg fremhæves af postamentfeltets opsvungne bue, den svære storgesims' opdeling, som tillader storfeltet at bane sig vej op i topstykket, hvor et anseligt englehoved under kransen med Kristi opstandelse danner den øvre afslutning og samtidig selv bryder gavlen. På dennes svungne sider, der har lange, slanke udløbere, som harmonerer mindre godt med tavlens massivitet, ligger store, fede, nøgne englebørn, og et lignende, gevandtklædt danner topfigur. På konsoller overorstykkets koblede søjler står to evangelistfigurer, Markus og Matthæus; de to andre har (eller har haft) deres plads i de ejendommelige, åbne vinger, Johannes i den bevarede. Ved Matthæusengelen ses en stor spade bundet sammen med korslagte dødningeben. Et tilsvarende dødssymbol ved siden af Markus er forsvundet i nyere tid. Hængestykket, der danner ramme om maleriet af de afdøde, er sammensat af store, bruskede ornamenter flankeret af grovansigtede og stornæsedede kvinde-»hermer«, som støtter postamentfremspringene, og forneden afsluttet i en maske, hvis træk næsten alle er gået over i ornamenter.

De brogede farver med rigeligt guld er opmalet under Storcks restaurering tillige med indskrifterne, og malerierne har da formodentlig også fået en behandling. I storfeltet et af de almindeligst forekommende epitafmotiver: Kristi gravlæggelse efter Federigo Barocci, i hængestykket bygmesteren (som kendes fra arbejder på Rosenborg og Frederiksborg slot 1615 og 1620) hans efterfølger i ægteskabet og arbejde, samt den myndigt udseende hustru, begge billeder malet med olie på træ. Reimans ÷begravelse med sten, i søndre sideskib, omtales 1656⁹¹. — Schaldemose p. 35. Kaas nr. 61. LundPortr. IX, 30.

7) (Fig. 150) O. 1710. »Hans Erasmus von der Pfordte[n], Gebahren in Sachsen auf den Ritter Gutte Pinnewitz Ao 1646 Den 14. Octobris, Kam in Dennemarck 1662 und nach dem Er Drey Grossen Königen als Frederico 3., Christiano 5 unde Friderico 4. von Pagen Stande und Pique an bis zum General Major Zu Fus und Commendanten auff Cronenburg, auch Ober Inspecteur der Fortification in Dennemarck²⁴⁵ an die 49 Jahr getreulich gedienet und Anno

L.L. 1964

Fig. 152. S. Marie kirke. Epitaf nr. 6, 1638, over kgl. brønd- og bygmester Hans Reiman m.fl. (p. 460).

1683 Sich mit . . . Sophia gebohrne Wissingen Verhayrathet, auch darinne 3 Söhne und 7 Töchter gezeiget, entschieff Er . . . auff Cronnenburg Den 4. May Anno 1710«. Graveret skriveskrift i blystøbt epitaf. To sørgende engle drager en tæppedekoration med forgyldte frynser til side for en med topvase prydet obelisk, hvis fod skjules af en skriftkartouche i LouisXIV-ramme, udstikkende faner og armatur, hvorpå forneden til venstre Frederik III.s kronede navnetræk; over kartouchen på hver side af et dødningehoved to adelsvåben, det (heraldisk) højre med nedadvendt månesegl, det venstre med pinjeagtigt træ. Hele kompositionen hviler på en konsol med »godronneret« profil over englehoveder, der danner afslutning på hængestykket med et lille skriftfelt, hvori: »Adel, Ehr, und Redligkeit, die liegen hier begraben« etc. Metallet er delvis forgyldt, draperiets underside rød og våbnene heraldisk malede. Opsat på træplade i koret, anden nordpille fra øst. — Kaas nr. 60.

8) O. 1720. Johan Friderich Meyer, »Viertzig-jähriger Inspecteur beym Oresundischen Zoll, Welcher Dreyen Koenigen in Dennemarck . . . gedienet.« Ihu-kommende sin dødelighed har han selv forfærdiget denne gravskrift: »Hier lieg ich ohne alle Klag und schlaff bis an den jüngsten Tag« etc. Født i Hamburg 29. sept. 1648, død her 26. marts 1720, sin alders 71 år, 6 måneder og 8 dage²⁴⁶. Fordybet (gravverset med kursivversaler) skriveskrift i rødbrun marmortavle, 130x83,5 cm, med randprofil. På oprindelig plads, i nordre sideskibs østvæg, under vinduet, jfr. begravelse nr. 20 — Kaas nr. 17.

9) O. 1786. Jes Vester Bjørnsen, født 28. jan. 1737 i Åbenrå, »in 5 Jahren als Prediger in der Citadelle Friederichshafen, trat den 8ten Iulii 1772 als Schloss und Guarnisons Prediger bey der hiesigen St. Marien Kirche sein Amt an«, her 14 år, † 8. dec. 1786. Apocal. 14,13. Fordybet skriveskrift i ottekantet tavle af rød kalksten, 105x84 cm. På nordre sideskibs nordvæg, næstøstligste fag. Jfr. præstemalerier nr. 13, p. 440.

Ifølge Boesen (p. 156) blev fanerne (p. 445) og en del epitafier nedtaget »ved Kirkens sidste Reparation i Kong Christian 6.s Tid«. Inventariet 1791⁸⁶ nævner: Et af messing og fem andre epitafier.

**Epitaf* 1667. Claus Petersen, »Schreib und Rechnemeister hierselbst«, født i Lübeck 1590, † 29. aug. 1658, hans alders 68. år. Hans enke, Anna Jensdatter Runckels [Runckels er hendes anden mands efternavn], f. i Hattersleben 1600, satte epitafiet 1667 »über seinem Ruhe-Käm(m)erlein alhier«. Af sandstens-epitafiet, der nu opbevares på Marienlyst slot, er kun rammen, med vinger og hængestykke bevaret, men uden topstykke og maleri og med udslidte, malede personalia. Storfeltet flankeres af pilastre, vingerne har frugtbundter, og hængestykket dannes af en kartouche flankeret af to våbenskjolde, hans lodret delt med en halv sort ørn på hvid grund i første felt, et hvidt, halvt nældeblad på rød bund i andet felt; hjelmtegn: tre kornaks. Fruens våben viser

en på bagbenene stående rød løve på gul, kvadreret grund; hjelmtegn: tre roser²⁴⁷.

Maleriet forestillede opstandelsen¹⁶². Rammeværket er hvidmalet med forgyldte profiler, pilastrene sorte, våbnene med heraldiske farver (jfr. ovenfor) og med de pågældendes initialer C P L (L = Lübeck); fruens bortslidt. I forhallen, stuen til højre. Jfr. gravsten nr. 8, p. 470.

†*Epitafier og mindetavler*. 1) O. 1585. Hans Wintracks børn (jfr. nr. 2). »Ao. 1583 d. 20. aug. Antoni Wintrack, d. 24. aug. Maria W., d. 26. Hans W. Ao. 1585 d. 13. nov. Elisabeth W., d. □ nov. Wilhelm W. in Gott selig entschlaffen. Phil. 1: Christus ist mein Leben« etc. Maleri af hyrdernes tilbedelse, »wie er [Kristus] wird in die Krippe gelegt und die Hirten« etc., samt engelens hilsen til hyrderne »Luc. Ehr sey Gott« etc. — 1583 rasede pesten i Helsingør og »henrev 1200 Mennesker« (Boesen p. 246). — På sydsiden af midtskibet. — Bussæus 1723. Kaas nr. 166.

2) 1588. Hans Wintrack²⁴⁸. Maleri af Kristus for Pilatus med randskrift: »Ich bin unschuldig an dem Blut dieses Gerechten« etc. Over dette maleri et brystbillede med underskrift: »Hans Wintrack. 1588«, samt hans bomærke. Sammesteds som nr. 1 (jfr. †begravelse nr. 9). — Bussæus 1723. Kaas nr. 167.

3) O. 1592. Carsten Jures²⁴⁹. »Ao. 1592 d. 17. Augusti. — Ist der Erbar und Mannhaftiger Carsten lures gebohren in der Marck bey Lentze, Ihr. K. M. Marsckalle vor einem vestigen(?) Knecht 8 Iahr lang, ehrlich, fleissig und wohl gedienet hat«. Maleri af den korsfæstede, ved hvis fod afdøde knæler. Øverst Jesumonogram over »Allein bey Christo die ewige Freude«. — Bussæus 1723. Boesen p. 144. Schaldemose p. 35 note. Kaas nr. 160 (her opfattet som marskalk og dødsdatoen angivet til 4. aug. 1591).

4) 1598. Hans Møller, »Königl. Majst. Mundkoch etc., das übrige ist nicht zu lesen.« Epitafiet beskrives af Bussæus som gammelt, og bogstaverne var for største delen faldet af. Maleri af Gudfader(?) med verdenskuglen og »Gott ist mein Trost« etc., »Ich bin die Auferstehung ... Joh. 2«, »Psal. 1. Der Herr kennet den Weg der Gerechten« etc. Endvidere var der, over personalia-indskriften et maleri af den korsfæstede (ved hvis fod der formentlig har været et maleri af den knælende afdøde?). Ifølge kirkeregnskabsbogen¹⁶ lod Hans Møller van Hadersløff, kgl. Maj. mundkok begrave et af sine børn 21. febr. 1593. På nordvæggen mod fratergården. — Bussæus 1723. Kaas nr. 164.

5) Før 1604. Geert de Herckel²⁵⁰ (Harekel), [begr. 14. juni 1598]¹⁶. »Ao 1604 d. 2. May Starff de togendsame Frauwe Anna S. Gerdt de Herckels Widuwe andermahls Johan Hillings Hausfraue«. »Die Taffel hat Anna de Hackels(!) ihren seligen Man Geert di Harckel zu Ehren ... machen lassen.« Maleri: »die Personen ... so alhier begraben sind«. Øverst citat fra Salme 3: »Die Furcht des Herren« etc. Desuden et firedelt våben (?) samt et lodret delt skjold med

tre halvmåner i første, et bomærke i andet felt. I koret. — Bussæus 1723. Kaas nr. 162.

6) O. 1604. »Her ligger begravet erlig og velbiurdige Jomfru Katrine Matzdaatter, Matz Torbensens Daatter til Kesleholm og døde her i Byen Ao 1604 d. 28. Sept. Gud forlene« etc. Malerier: 1) Opstandelsen, med indskrift Joh. 3, »Saa elskte Gud verden« etc., 2) Kristus på korset, hvorunder Døden og den hellige jomfru var afmalet, 3) 16 anevåben langs randen. I koret. — Bussæus 1723. Kaas nr. 163.

7) O. 1616. Peder Pedersen, kgl. Maj. foder marskalk, skudt af en uven uden for Helsingør 20. marts 1616 (jfr. gravsten nr. 18). Ifølge Bussæus 1723¹⁶² hørte til begravelsen både sten og epitaf; i det sidste var der et maleri af Kristi korsfæstelse og opstandelse. Formentlig i søndre sideskib ved begravelsen.

8) Efter 1624. Caspar Fincke, to hustruer og børn. »Dieses Epitaphivm habe ich mir meinen beiden Havsfraven vnd Kindern zv . . . Gedächtnis machen lassen Meine erste selige Havsfrav Sophia Berends Tochter mit der habe ich gezevget 5 Söhne vnd 3 Dochter, ist im Herren entschlaffen Anno 1624 d. 2. December ihres Alters 29 Jahr. Mit meiner andern Havs Fraven Marren Anders Dochter habe ich gezevget 2 Söhne, ist gestorben □. Gott verleyhe vns etc. Caspar Fincke von Schazler Kön. May. Hammer Schmit vnd Klein-Schmidt.« Opbyggeligt vers. Epitafiet, der ifølge Bussæus var af kobber, men ifølge Kaas af jernblik (formodentlig har det været en forkobret jernblikplade), beskrives af Kaas: »I Midten et Maleri forestillende Christi Opstandelse; derunder et Billede af en Mand med sine 2 Hustruer samt 5 Sønner og 4 Døtre. Saavel over som under disse Billeder fandtes en Tavle.« Verset stod i den øvre, gravskriften i den nedre tavle. Måske er det det epitaf, der ses på gengivelsen af urtegården (hvor han er begravet) p. 14 i Louise Wright: Vort Ungdomskloster. I klostergangen på kirkens nordmur. — Bussæus 1723. Kaas nr. 75.

9) O. 1627. »Cornelivs Moons«, † 14. dec. 1627. »Nob. Bat. navis bellicæ et conf. Belgio præfecti« (»kaptajn(?) ell. batterichef(?) på et krigsskib, belgier«). Våben: forgyldt stjerne i blå felt; hjelmtegn: stjerne på forgyldt krone. I nordre sideskib. — Bussæus 1723. Kaas nr. 136.

10) O. 1628. Mauritius Wibrand Printz, kgl. dansk skibskaptajn, † 10. marts 1628, 46 år gammel, og hustru Annicke Cordtsdatter. Gift i 9(?) år. Om epitafiet vides kun, at det viste hans våben, lodret delt med en halv sort ørn i gult felt og en hjort samt tre agern i blå felt. Hjelmtegn: tre agern. Sml. †gravsten nr. 4. I nordre sideskib. — Bussæus 1723. Kaas nr. 138.

11) O. 1634. »Casper Keseberg, Kön. Mayst. bestalter Capitain auf Cronburg«, † 14. maj 1634. Våben med bomærke (X med udadvendte hager) over C K i blå felt; hjelmtegn: stjerne (eller stjerne på hjelm). Sml. gravsten nr. 27, p. 477. I nordre sideskib(?). — Bussæus 1723. Kaas nr. 22.

12) O. 1636. Hans Brüggemann, rotgeter i Helsingør; epitaf af messing. 1636 kvitterede kirken for 10 dl., der var skænket af mester Hans rotgeters hustru for medelst det epitaf, hun blev bevilget i kirken at opsætte¹⁵. I et 14. september 1655 dateret skøde nævnes David von der Heydes arvelige begravelse i den nørre gang mellem sakristiet og fraterhavedøren med et messingepitaf opsat lige over, købt fra ærbar og kunstrig Hans Brüggemann, rotgeter i Helsingør⁹¹.

13) O. 1640. Gødert (Godhard) Braem, »toldherre«, fik dette år tilladelse til at sætte et epitaf på muren over graven⁹¹ (jfr. †gravsten nr. 10, p. 487).

14) O. 1641. »Hier liegt begraben der ehrenveste und mannhafte Peder Lyder Wald aus Magdeburg gewesener Fendrich, ist hier ... entschlaffen d. 11. Febr. Ao 1641«. Våben: vildmand med kølle på skulder; hjelmtegn: sværdholdende hånd mellem vindrueklaser. Lille, oval tavle. I nordre sideskib. — Bussæus 1723. Kaas nr. 145.

15) O. 1644. »Hier liegt begraben ... Albret Iaek, I. K. M. wolbestalter Skibs Capitain«, født i Danzig 1599, † 21. maj 1644. Våben: felt 1 to halvmåner på brun bund, felt 2 hånd med sværd på hvis spids en stjerne på gul bund; hjelmtegn: enhjørning. I søndre sideskib, hvor også hans arvebegravelse var. Sml. gravsten nr. 50, p. 484. — Bussæus 1723. Kaas nr. 161.

16) 1645. »Die Hochedle etc. Fr. Anna Maria Pells 1645«. Våben: felt 1 gul blomst på blå bund, felt 2 forgyldt kors i hvis midte en lille fugl på gul bund; hjelmtegn: et Janusbillede på en pyramide på en forgyldt krone«. Tavle på sort fløjlsklæde. I midtskibet på nordre side. — Bussæus 1723. Kaas nr. 168.

17) 1649. »Aarend von der Kula Wapen und seiner frauen Anna Wind«. Kula- og Vind-våbner. »Præside Aarend von der Kula, cui nobilis Anna Wind conjux, ædes hæc glomerata nitet annis MDCXLVIII et MDCXLIX« (»under A. v. d. Kulas styre, hans hustru var den ædle A. V., stråler dette hus beriget i årene 1648 og 1649«). — 1649 fik Hans Wiedebusch 2 dl. for slotsherrens tavle og andre spidser over koret at gøre. Caspar maler betales for at male slotsherrens og hans frues våbner¹⁵; jfr. årstallene 1648 og 1649 på sydvæg og jerndragere p. 333 og S. Olai p. 116. Tavle. »På muren over Frederik III.s stol«. — Bussæus 1723.

18) O. 1664. Werner Lund, kgl. Maj. bestalter »Conducteur«, død på Kronborg 26. nov. 1663 »und in sein Schlafkammer eingesetzet d. 3. Dec. 1664«, 74 år, 8 måneder. Under indskriften et kranie over to knogler. Våben og hjelmtegn: grønt træ mellem to fakler; herom gudeligt sprog. I nordre sideskib, »ved væggen til fratergården«. — Bussæus 1723. Kaas nr. 139.

19) O. 1670. Arend Simonsen von Deurs. Ifølge skøde dateret 2. nov. 1670 på Johan von Deurs' begravelse, måtte arvingerne opsætte et epitaf over deres salig fader, liggende i midtgangen ikke langt fra koret⁹¹. Sml. gravsten nr. 43.

20) O. 1678. »Anna Hedewig von Rochaw, gebohren von der Goltzen«, indsovet

25. sept. 1678 i lejren for Helsingborg. Esaj. 43,24. Epitaf af kobber, sat af ægtemanden (jfr. gravsten nr. 46, p. 482). I nordre sideskib på pillen. — Bussæus 1723. Boesen p. 155 (fejlagtig navnegengivelse). Kaas nr. 28.

21) 1700. Mathies Hendrich, konduktør. Tavlen opsattes 1700 over $\dagger$ begravelse, som var i kirken på den søndre side lige for indgangen til kordøren¹⁵.

22) O. 1701. »Matthias Heinrichs Kvtsch, I[hro] Kön. May. bestalter Condvctevr avf der Vestvng Cronenbvrg ist gebohren zu Lävtnitz in der Lavsnitz 1630 d. 2. Avg., ist seelig gestorben hier in Helsingör 1701 d. 31. Martii seines Alters 71. Jahr vnd 8 Monahte.« Opbyggeligt vers. Firkantet tavle i ramme; mellem gravskrift og vers Kutsch's våben: forgyldt krone på batteri, hjelmtegn: fire udslåede faner på en globus (jfr. $\dagger$ gravsten nr. 12, p. 488). — Bussæus 1723. Kaas nr. 74.

23) Udateret. »Henrich Adamsen Schybart von Kloster Tolwa ist gebohren im Lande Francken«. »Margareta Iohan Pipers von Lierfort ist in Westphalen gebohren«. Begge »afmalet«; mellem dem en lilje med tre hvide blomster. Over dem en sky, som gyder vand ned over blomsterne og over skyen ses Gudfader i en gammel mands skikkelse, ligesom også Guds søn, og mellem dem Helligånden. Citat fra Psal. 43. Lille, rund tavle. I nordre sideskib. — Bussæus 1723. Kaas nr. 165.

GRAVSTEN. Ved Storcks store restaurering⁶⁶ i beg. af 1900'erne blev alle gravsten taget op og mange flyttet, bl.a. fjernedes stenene fra midtskibet og lagdes i sideskibene eller i koret. Storcks restaureringsplan fra omkring 1893 foreslog, at gulvet optoges og begravelserne under det fjernedes. Tilsyneladende var det, hvad der skete. I september 1906 arbejdedes med transport af gravsten, der brugtes karbolsyre og eddike til desinfektion og man støbte betonplader til overdækning af grave. Under arbejdet viste det sig, at bjælken som understøttede gravstenene i koret var rådden. Denne bjælke lå hen over skillerummene mellem begravelserne, ligesom bjælkerne under murstensgulvet i nordre sideskib⁶⁵.

De talrige begravelser blev åbnet og fyldt op (?), derom fortæller Ellen Storm Petersen: »Selve kirkegulvet var dækket af store sandstensplader med inskriptioner. Her hvilede de fornemste i munkeordenen [i koret lå de lutheranske præster begravet], og da disse grave blev åbne, lå flere endnu, som de sov og med et prægtigt ornat — men da ilten kom til, faldt det sammen til stov. Det var en grufuld stank, disse grave udsendte, men da disse arbejder var af stor interesse, kom videnskabsmænd til fra alle egne. Også prins Gustav kom en dag ridende for at se derpå. «. Disse barndomserindringer, som sandsynligvis i noget fordrejet form fortæller om gravene, er ulykkeligvis det eneste skriftlige, man har om undersøgelserne. Således er enhver oplysning om størrelse, overdækning og muring af begravelserne gået tabt. Forud for Storcks restaurering har flere ændringer sikkert været foretaget, f. eks. lagde murmester Ridder Folmer 1744⁸³ nyt gulv i kirken og sakristiet »og bragte gravstenene i orden«.

De følgende oplysninger om gravsten og begravelser stammer fra den revision af begravelsesskøder, som fandt sted i 1670—71, samt fra Bussæus' indskriftsfortegnelse 1723 og endelig fra begravelseslisten 1776. Ingen plan over begravelserne er bevaret. Kilderne er suppleret med oplysninger fra kirkens regnskaber. Mange meget væsentlige personalhistoriske oplysninger skyldes henvisninger fra Allan Tønnesen. De vigtigste trykte kilder

L. L. 1961

L.L.1961

Fig. 153—154. S. Marie kirke. 153. Gravsten nr. 18, over Peder Pedersen, † 1618 (p. 474). 154. Gravsten nr. 1, over Niels Olsen, † 1498, og hustru Dorteia (p. 468).

er Boesen: Helsingørs Beskrivelse, 1757, Fr. Schaldemose: Beskrivelse over Kjøbstaden Helsingør., 1840, V. Hostrup-Schultz: Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd, 1906, Fr. Kaas: Bidrag til Helsingør Byes Historie, 1909, og Laur. Pedersen: Helsingør i Sundtoldstiden, 1926—31.

Ca. 60 bevarede sten findes i S. Marie kirke, heraf har adskillige været anvendt flere gange. Ca. 40 forsvundne sten kendes for så vidt, som de har efterladt sig spor i de skriftlige kilder. Til disse 100 sten har man oplysninger om ca. 25 *murede* begravelser, som omtales i det følgende. Men mange andre begravelser har været gravede og måske støttet med tømmer, således at de har kunnet anvendes flere gange. Grænsen mellem murede begravelser og jordbegravelser er ofte meget flydende, idet man efter kistens nedsættelse i graven kan lade den mure. I begravelseslisten fra 1776, hvor der i alt nævnes 71 begravelser, er nogle kaldt jordbegravelser, men ifølge andre kilder var de murede.

Ved restaureringen 1900 ff. optoges ca. 30 kisteplader af begravelserne. Største parten findes nu i bymuseet i klosteret. En liste over kistepladerne findes aftrykt i Personalhistorisk Tidsskrift 8. række, IV, p. 266. Hvor kistepladerne har kunnet placeres i forbindelse med begravelserne er dette sket. De øvrige findes under »løse kisteplader«.

Ligesom ved stolestaderne (p. 413) således også ved begravelserne: nogle har ejet gravsteder både i S. Olai og i S. Marie kirke (Robert Thig²⁵¹ og Jørgen Buhr). Tilknytning til begge kirker var ikke usædvanlig; jfr. den historiske indledning p. 291 f.

Bevarede gravsten. 1) O. 1498. Niels Olsen, rådmand. »H[ic] jacet venerabilis nicolaus olavi co(n)sul q(vo)ndam huius opidi q(vi) o(biit) ano do(mini) mcd·xlviij pr(i)ma die me(n)sis iunii cum uxore sua dorthea ol. . doter obiit ano d(o)m(ini) .. d □.« (»her hviler den ædle Niels Olsen, engang rådmand i denne by, som døde år 1498 1. juni med sin hustru Dorthea Ol.. .datter, som døde år ?«). Sidste del af årstallet aldrig udfyldt. Lysgrå, stærkt forvitret kalksten, 251 x 124 cm; rand- og tværskrift (hustruens) med reliefminuskler. Store hjørne-cirkler med evangelisttegnene i firpas. Yderst ved stenkanten en gotisk bølge-ranke, svarende til den korte bort, som skiller rand- og tværskrift øverst på stenen. I midtfeltet et bomærke(?) -skjold indrammet af en »tovsnoet« blomster- og grenkrans. Stenen lå indtil 1887⁶⁵ over et større, åbent gravkammer, som den for en del dækkede (se begravelse nr. 20). Herefter blev den optaget og anbragt ved siden af op mod muren i nordre sideskibs østligste fag, lige ved sakristidøren. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 16. Kaas nr. 18.

2) O. 1580—90. Udslidte oprindelige personalia. Gulliggrå kalksten, ca. 228 x ca. 139 cm, stærkt slidt. Foroven skriftfelt i kraftigt fliget kartoucheramme. Herunder et udslidt, lille våben og derunder atter et lige så stort timeglas stående på krydslagte knogler og flankeret af dødningehoveder. Bunden har været kraftigt pikhugget. Ophøjet rammeliste med evangelisttegn i hjørne-cirkler. Stenen ligner meget nr. 3. Evangelisttegnene — særlig løven — minder ligesom kartouchens detaljer om nr. 7 fra 1592. I koret. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 880. Kaas nr. 8.

3) O. 1582. Villem van . . . (Wylme Kramer). »Anno 1582 de[n] 20 junii is Willem van gestorven unde is de erste in dese dutsche karke gewelt.« Ifølge kirkens regnskabsbog¹⁶ blev »Wylme Kramer« begravet i kirken 21. juni 1582, uden betaling. Gråblå kalksten, 216x106 cm; randskrift med stærkt udslidte reliefminuskler. I det fordybede midtparti øverst et ophøjet, næsten kvadratisk felt i enkel kartouche, der foroven og forneden har lidt bladværk og frugter. Spydagtige flige med maureskehuller; i den nedadvendte af disse hæn-ger et helt udslidt bomærkeskjold. Nederst to kranier over to skriftbånd, der hver har haft to linier reliefminuskler. Hjørnecirkler med evangelisttegn. Stenen ligner nr. 2 meget. Nu i nordre sideskib. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 878. Kaas nr. 34.

4) Efter 1583. Herman Malthansen. Kirkens første lutheranske præst (sml. præstemalerier nr. 1, p. 432). Herman Malthansen (Malthani) fra Salzenau i Lippe, som var den første tro præst, efter at denne kirke ved kong Frederik den andens gavmildhed var blevet skænket til det tyske folk og indviet til høj-hellig gudstjeneste. Nederst: »Hele livet er kun en dag, Han lærte i otte år, † 1583, 46 år gammel.« Randskrift: »Enken Anna Hessa indviede dette minde om ægteskabelig kærlighed til sin fromme mand og til sig selv år 15...«. Grå

L. L. 1964

Fig. 155—157. S. Marie kirke. 155. Gravsten nr. 7, over Herman Pistorius, † 1592 (p. 470). 156. Gravsten nr. 39, over Matthias Felhaver, † 1655, og Just Valentin Steman, samt begges hustru, Anna Below (p. 480). 157. Gravsten nr. 30, over Thomas Lund, † 1636, og Georg Meiland, † 1651. Stenen er lagt af begges hustru Maria Ouwe (p. 478).

kalksten, 208 x 132 cm, indskrift på latin. Øverst i midtpartiet skrifttavle med hældende, fordybede versaler, omgivet af ret kraftig, enkel kartouche; forneden hænger et bomærkeskjold med timeglas over dødningsbeben samt fordybet (sekundært?) bomærke og bogstaverne BE. [?] Nederst en glatkantet tavle med indskrift. Bogstaverne har været udfyldt med sort masse. Rammelisten har ingen hjørnerelieffer, men hjørnerne afskæres af kvartcirkler. Tidligere i koret, nu i søndre sideskib. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 881. Kaas nr. 55.

5) O. 1591. »Dvsse sten kvmpt Folcker Ianzen vnd siner leven frowwe Margrete erfflich vnd eihgen«. Grå kalksten, 81x59 cm, peripatetisk randskrift med grove, fordybede, ofte sammenskrevne versaler. På midten et fordybet cirkelfelt med bomærke omgivet af F I S. Stenens øvre halvdel, der er ujævnt behugget, muligvis ved fjernelse af en ældre indskrift, afsluttes nedadtil med en æselrygbue. Ifølge kirkens regnskab¹⁶ blev F. Jansens hustru Margrete begravet 28. jan. 1591 uden for kirken. I koret. — Kaas nr. 10.

6) 1592. Lorentz Hepe. »Hir licht begraben der hartz alder libeste mein Lorentz Hepe darum mus ich alzeit trurich sein zu dir verlanget mir anno 1592.« Meget velbevaret sten; den fordybede versalskrift er indrammet af en enkel kartouche, der forneden omfatter årstallet og et bomærkeskjold i relief. Omkring bomærket tre små muslingskaller. Nederst på stenen tre cirkler forbundne ved kassetteagtige streger; i den midterste kranie, i den ene hjørne-cirkel IHS, den anden bortbrudt. I Lazarussalen. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 882. Kaas nr. 118.

7) (Fig. 155) O. 1592. Herman Pistorius (sml. præstemalerier nr. 2, p. 432). »Herman Pistorius (Becker), højt uddannet ved studier i religion, dyder og lærdom, i 11 år en omhyggelig rektor for Haderslev skole, dernæst i 9 år en fuldtro præst ved den tyske kirke«, † 16. sept. 1592 »i sin alders 50. år. Ham fulgte hans datter Abigael, af fremragende skønhed og begavelse, i den tredie uge af det 14. år samt hans udmærket begavede lille søn, Bruno, i den femte uge af det 10. år.« Den peripatetiske randskrift: »Dette evige minde satte den bedrøvede enke og moder« etc. Blåliggrå kalksten, ca. 235x146 cm; indskrift på latin med fordybede versaler. Skrifttavlen omgivet af kartouche, som forneden omfatter et tomt, aflangt felt, herover timeglas og dødningehoved flankeret af to ovaler, i den heraldisk højre en due(?) på gren, i den venstre et fordybet initialbomærke. Nederst i kartouchen er ophængt to tomme skjolde. I hjørnerne cirkler med evangelisttegn (sml. nr. 2). 1592 bekostede kirken salmester Hermans begravelse. Jasper stenhugger fik for at tillægge hans grav (med fliser) og for en liden (foreløbig) mærkesten ½ dl., mens Hans snedker fik 4 dl. for en ligkiste¹⁶. Senere blev den egentlige sten lagt på graven »lige foran alteret på sydsiden«²²³. I koret. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 883. Kaas nr. 9.

8) Før 1599. »... den 5 aprilis 1599 ... alters 33 (eller 55) iar«. Den toliniede indskrift er med ganske små, svage frakturbogstaver ristet helt forneden på rammens yderste kant, men hører formentlig sammen med den oprindelige, nu bortslebne gravskrift og den bevarede randskrift, på hollandsk og med kraftige, fordybede versaler. Brunrød kalksten, ca. 220x140 cm. Skrifttavlen, med top- og hængestykke, udgør en meget velbevaret dekoration, der er næsten identisk med nr. 9, 11 og 15. Randskriften »Of ick slaep of ick waeck« etc. svarer helt til randskriften på Willem Hybens sten, nr. 11.

Sekundær indskrift på tysk over den »ehrnveste vnd kunsterfahrne H. Clavs Petersen«, skrive- og regnemester »hieselbst«, født i Lübeck 1590, † 29. aug. 1658, 68 år gammel, og hustru, Anna Jensdatter, født i Hattersleben 1600 † □. Apoc. 14,13. Tværskrift med fordybede versaler. I hængestykkets oprindelige våbenskjold: C P S L (Claus Petersen, Lübeck). På hver side af dette skjold er sekundært indfældet to stykker af en lysere rød sten, 12 x 13 cm, med to næsten udslidte våbner. Disse kan dog identificeres ved hjælp af det delvis bevarede epitaf over Claus Petersen (p. 462). Over det mandlige skjold står C P L over det kvindelige A J D. Claus Petersen fik maj 1653 skøde på begravelse med en ligsten i midtgangen næsten midt i kirken for prædikestolen. Han købte begravelsen af Claus Petersen i Nykøbing på Falster. Enken giftede sig inden 1667 med Johan Runckel (jfr. *epitaf p. 462), hun fornyede skødet april 1672 og marts 1684 fornyede enkemanden det. Gennem hans anden hustru, Helene, som efter Runckels død giftede sig med Hans Stuer, blev begravelsen fornyet 1697. I koret. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 885. Kaas nr. 7.

Denne sten hører nøje sammen med nr. 9, 11, 12, 15. Dekoration og randskrifter på hollandsk samt familieforbindelserne nævnt i de to bevarede primære indskrifter viser dette. Desuden har lire af stenene ligget ved siden af hinanden i midtgangen mellem femte og sjette pille fra øst, d.v.s. under det bevarede epitaf nr. 4, p. 458. Familien Hyge Lutiens og dernæst Willem Hybens var indvandrede hollandske handelsmænd, som i slutningen af 1580'erne betalte meget høje skatter til byen. Om disse rige mænd har importeret flere næsten ens sten i færdighugget tilstand og forsynet med randskrift, eller om de har ladet disse forfærdige af hollandske stenhuggere i Helsingør, vides ikke. Men det sidste sandsynliggøres muligvis af, at gravstenene er hugget af forskelligt farvede kalksten.

9) 1599. Hyge Lutiens. »Hvge Lvtiens, geboren in de Kvnder«, † 7. sept. 1589, 54 år gammel. ».mit sine leve dogtsame hvsfrow Trine Iacops dochter« født i Ackerslot, † 5. nov. 1597, 59 år gammel, samt deres tre døtre »frovken, [Dyfken] vnd afken hvges dochters mit noch ere twelf dochters kinder sint in got entslapen anno 1592. Got geve« etc. Bomærke flankeret af H L. Den peripatetiske randskrift: »Ich weit dat min erloser lef« etc. (som nr. 15). Lysgrå kalksten, 199x121 cm, den tyske tværskrift og den hollandske randskrift med spinkle, fordybede versaler. Kvadratisk skriftfelt med top- og hængestykke, det første flankeret af to kranier og med et korslam i cirkelfelt. I hængestykkets cirkelfelt skjold med bomærke og bogstaverne W H (Willem Hybens). Til siderne timeglas og korslagte knogler. I rammen hjørnecirkler med evangelisttegn. Om sammenhæng med andre sten, se nr. 8.

Ifølge kirkens regnskab¹⁶ betalte Willum Hiubertzen (Hybens) 10 dl. 20 sk. 3. jan. 1599 for at lægge en sten på sin »hustrumoder sal. Tryne Hiugis grav«. Han var gift med Hyge Lutiens' datter Dyveke (sml. epitaf nr. 4, p. 458 og sten nr. 11). Den bevarede sten er således lagt af svigersønnen to år efter Trine Hyges død, og Willem Hybens har foruden svigerfamiliens personalia sat sit eget bomærke og sine forbogstaver på skjoldet. Årstallet 1599 er vigtigt for hele stengruppens datering, da flere af stenene er sekundært anvendt eller udslidte. 1776 lå stenen på en jordbegravelse i midtgangen mellem femte og sjette pille

L.L. 1961

Fig. 158. S. Marie kirke. Gravsten nr. 10, over Hans von Antwerpen, † 1600 (p. 472).

fra øst. d.v.s. lige under epitafiet og ved siden af Willem Hybens' egen jordbegravelse og sten. I koret. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 884. Kaas nr. 1.

10) (Fig. 158) 1600. »Hans von Antwerpen« og hustru »Marine Peters von Alckmor«, døde henholdsvis den 19. og den 11. marts 1600. Mellem anno og 1600, Hans' initialer H V A. Ifølge kirkens regnskaber¹⁶ lod Hans von Antwerpen 13. marts sin hustru jorde i fraterhaven, 21. marts blev Hans v. A. »murmester« selv begravet sammesteds. Lille kalksten med reliefversaler. Over skrifttavlen to kranier på hver side af et timeglas. Forneden bomærkeskjold flankeret af til venstre pensel, vinkel, mejsel (?) og lodbrædt (?); til højre to murskeer og en murhammer. Bunden bag de i højt relief hugne redskaber pikhugget. Hans von Antwerpen, der var Cornelis Floris' yngre broder²⁵², kom til Helsingør 1568. 1577 og 1595 blev han udnævnt til bygmester og tilsynsmand på Kronborg. I kæmnerregnskaberne fra Helsingør nævnes han ved navnet »Hans von Andorp« 1577—78, samt i 1590'erne.

Den meget velbevarede sten blev fundet i klostergården under Storcks restaurering. 1909 var den i Lazarussalen, nuværende plads ukendt. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 886. Kaas nr. 122.

11) (Fig. 161). O. 1600. Willem Hybens og Dyveke Hygensdatter (sml. epitaf nr. 4, p. 458). Stærkt slidt tværskrift med personalia. Slutningen »Got geve..... frolicke vperstandinge amen anno 1634« har samme bogstavering som på epitafiet og på Hyge Lutiens' sten, nr. 9. Peripatetisk randskrift på hollandsk: »Of ick slaep of ick waeck. « etc. jfr. nr. 8. Nederst på skriftfeltet et bomærke flankeret af H L (Hyge Lutiens). Grå kalksten, 201 x 138 cm, dekorationen svarende til nr. 8. Tværskrift med ret små, randskrift med store, fordybede versaler. Rektangulær skrifttavle med top- og hængestykke inden for bred, ophøjet ramme, der brydes af hjørnecirkler med evangelisttegn. I topstykkets cirkelkartouche lam, forneden til hver side kranie. Hængestykket omslutter et skjold med udslidt bomærke og flankeret af W H (Willem Hybens). Til siderne forneden timeglas og korslagte knogler.

Formentlig er stenen anskaffet af Willem Hybens selv samtidig med den sten, han 1599 lagde over sine svigerforældre; gravenes placering og stenenes store overensstemmelse tyder herpå. Men først efter hans død 1628 har enken 1634 sat personalia på stenen.

Sekundær indskrift på skriftfeltets nederste del: »C. Meyer Anno 1740«. Christopher Meyer var kirurg og fik nov. 1713 skøde på jordbegravelsen ved femte pille fra øst i midtergangen; herpå lå stenen over Willem Hybens, dvs. under Hybens' epitafium, nr. 4. I søndre sideskib. — Kaas nr. 50.

12) O. 1590—1600. Udslidte personalia. Sortblå kalksten, 194 x ca. 109 cm. En midttavle med spinkelt kartoucheværk, hvis hængestykke omslutter en cirkel med bomærkeskjold. På hver side af hængestykket timeglas og død-

ningehoved. Over skrifttavlen kartouche med ovalfelt, hvori et korslam. Hjørnecirkler med evangelisttegn i den ophøjede ramme, der har spor af relief-versaler. Stenen hører til samme gruppe, som nr. 8. I koret. — Kaas nr. 5.

13) (Fig. 167). O. 1600. Oprindelige personalia udslebne. Sortblå kalksten, 272x143 cm. To ophøjede skrifttavler i arkade med kannelerede, joniske pilastre, hvorover Matthæus' og Markus' tegn, de to andre evangelisttegn på postamentfremspringene. På en konsol over det store skriftfelt en lille oval flankeret af timeglas og kranie. I postamentfeltet to ophængte skjolde og et frugtbundt. Den tilhørende udsmykning over arkaden er borthugget.

Sekundær indskrift 1718 med fordybede versaler: »Monumentum hæreditarium familiæ Garbeniorum« (»familien Garbens arvebegravelse«) samt, ligeledes på latin: I dag mig, i morgen dig. På skjoldene med store skønskriftsbogstaver: B G og M F H for borgmester Baltzer Garben, † 21. dec. 1718, og hustru, Margrethe Farenhuusen, † 22. april 1718. — I april 1696 fik B. Garben skøde på begravelsen, der 1776 omtales som en jordbegravelse ved femte pille fra øst i midtgangen; 1703¹⁵ betalte han for en ligsten, »som af en kirken hjemfalden, muret grav ved korsdøren var aftagen«. Ved muren i nordre sideskib. — C. A. Jensen: Gravsten nr. 879. Kaas nr. 36.

14) (Fig. 168). O. 1600. Skrifttavlen midt på stenen har kartouchefflige med pikhugget bund, herover relief med Kristi opstandelse. Forneden kasetteværk og to cirkler med våbner. Det mandlige skjold har et omvendt merkurtegn, hjelmtegnet dannes af halvcirkel over cirkel, der hviler på udbredte vinger. Det kvindelige skjold er to gange tværdelt, 1. to trekløverblade, 2. tre kommalignende figurer, 3. en trekløver; hjelmtegn: kløver over udbredte vinger. Under våbencirklerne timeglas og dødningehoved; i kasetteværket en lille tavle hvorpå med fordybede versaler: »Cogita mori« (»tænk på, at du skal dø«). I den ophøjede rammes hjørner cirkler med evangelisttegn. Randskrift med fordybede versaler: »Ich bin der Got Abraham etc.....Exodi 3«.

Skrifttavlen har sekundær latinsk indskrift med fordybede versaler over Stephan Kenckel, kongens råd og værdige direktør for Øresundstolden, † 1732, 71 år gammel, i sit embedes 35. år. Se begravelse nr. 2. I koret. — Kaas nr. 12.

15) 1603. »Johan Petersen Gosin« (eller Cosin) (Jann P. Kussinn)²⁵³, † 5. aug.?, og hustru Barbara Henrichsdochter, † 23. aug. 1602, født i Amsterdam. »Gott verleene ..«. Tværskriften sluttede med årstallet 1603. Randskriften hollandsk: »Ick weth dat min erlöser levft. . Job 19« (som på nr. 9). På skjoldet i den nedre kartouche et udslidt bomærke flankeret af J. og C. eller G. Grå kalksten, 182 x 138 cm; kompositionen svarer til sten nr. 11 og 9. Personalia er suppleret efter afskrifter fra 1723 og 1780. Stenen lå 1776 på en jordbegravelse i midtgangen ved sjette pille fra øst (ved siden af familien Hybens' begravelser). I søndre sideskib. — Kaas nr. 52.

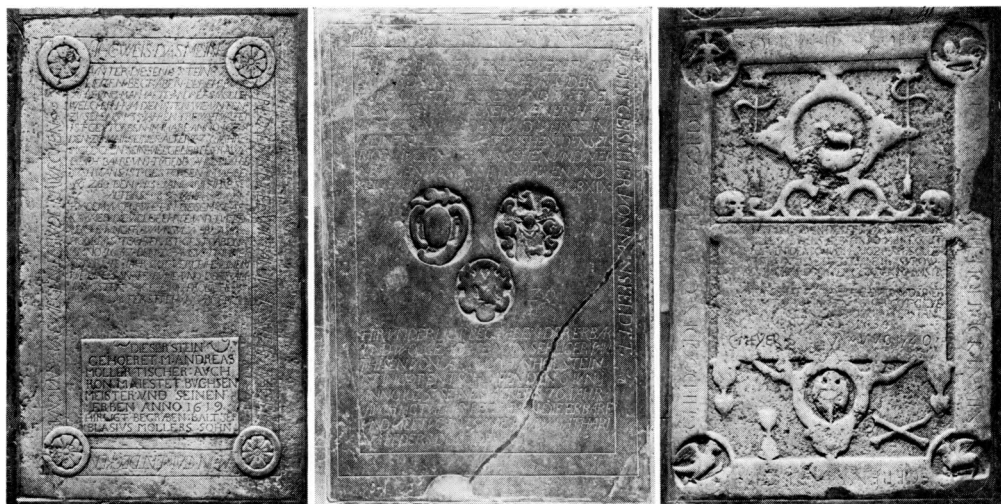
16) O. 1606. »Desen sten ... en ... aven mester .. pfi nhover sin kinder ... dochters sin in den heren entslapen anno 1602 vn noch 2 sons sin ock in den heren entslape denen anno 1603 den 20 maivs den ande anno 1606 den 2 september.« Gulgrå sten, 157 x86 cm; stærkt slidt tværskrift med fordybede versaler. Over indskriften på stenens øvre trediedel et ophøjet felt omgivet af enkel ramme, hvorover et indristet bomærkeskjold flankeret af I B. Hjørnecirkler forneden med rosetter, foroven er i den ene et sammenslynget IHS, den anden er udslidt. Vestligst i nordre sideskib. — Kaas nr. 37.

17) O. 1616. »Ollvf Jacobsen Lange 1616«. Brunrød kalksten, 177x111 cm; tværskrift foroven på stenen med fordybede versaler; midtpå et indristet bomærkeskjold. Kraftigt fordybede randstreger forbinder hjørnecirklernes evangelisttegn. 1776 lå stenen på en jordbegravelse i søndre gang ved sjette pille. I søndre sideskib. — Kaas nr. 47.

18) (Fig. 154) O. 1618. Peder Pedersen (jfr. ðepitaf nr. 7, p. 464). »Her vnder ligger begravnen erlig oc velact karl salig Peder Pedersson som vaar kong. may. fodermarskalck som blef ihielskvdt af sin wven vden for Helsingør den 20 martii anno 1618 Gvd gifve« etc. Rødligrå kalksten, 211x130 cm, personalia i toliniet, peripatetisk randskrift med spinkle, fordybede versaler. Midtpartiet optages af en stående rustningsklædt mand i højt relief med sværd ved hoften. Ved hans højre ben står hjelmen, ved venstre et asymmetrisk skjold med op-rullede ender, hvorpå med fordybede versaler »P P. werllt wie dv willt got is mein schillt« samt et bomærke, hvori indgår afdødes initialer. 1723 lå stenen i søndre sideskib foran døren ud til »Johannis Kirchhoff« (se p. 296). I søndre sideskib op ad østvæggen. Sml. ðsten nr. 8 i S. Olai kirke (p. 261) og i S. Nicolai i København (p. 568, fig. 71, fra 1628). — Kaas nr. 58.

19) O. 1619. Claus Poulsen. »Hir licht ... captein Clavs Powelsen... entslapen...28. mai 1617. Noch liggen hi(r)... 2 dochters Clasken Clavs D. vnde Gesken Clavs D. Claske(n) entslapen ao. 1615 vnde Gesken entslapen ao. 1619.« Sortblå sten med enkelte hvide årer, 198x110 cm. Skriftfelt med fordybede versaler omgivet af kartouche, som foroven omslutter et tomt våbenskjold støttet af to putti. Forneden mellem flige med udtungede hængekæder et udslidt bomærkeskjold med C P i relief; herunder skelnes A . D (Alhed [Hermans] Datter). Randskrift: »Ik weth dat min Verloser levet...«. Hjørnecirkler med evangelisttegn som »brystbilleder« over halvcirkulære kartoucher med navnene. 1776 lå stenen på en jordbegravelse i nordre gang »fra fjerde pille ind til muren«. I søndre sideskib. — Kaas nr. 42.

20) (Fig. 159). 1619. Andreas Møller Tischer »auch Kon. Maiestet Bvchsen Meister« og hans arvinger 1619 tilhører denne sten (jfr. Blasius Møllers epitaf, nr. 2, p.454). Herunder med mindre skrift, og senere tilføjet »Hir ligt begravnen Baltzer Blasivs Mollers Sohn«. Lysgrå kalksten, 258x153 cm; den ophøjede

L.L. 1961

Fig. 159—161. S. Marie kirke. 159. Gravsten nr. 20, 1619, over Andreas Møller Tischler (p. 474). 160. Gravsten nr. 25, 1629, over Paul Thisen og hustru Katharina Pedersdatter, samt over Wolff Geissler (p. 476). 161. Gravsten nr. 11, over Willem Hybens og Dyveke Hygensdatter, sekundær indskrift 1740 over C. Meyer (p. 472).

skrifttavle forneden med tysk indskrift i kraftige, fordybede versaler og hjørnerosetterne er det eneste, der er tilbage af gravstens oprindelige overside; resten fjernedes, da den egentlige gravskrift med spinkle versaler blev hugget formentlig 1637. »Vnter diesen stein liegen begraben .. . Andreas Möller welcher i K. M. Diensten wie vnten zu sehen (refererer til den ophøjede skrifttavle) in 35 Jahren trew verwaltet, ist gestorben . . . 1629 den 20 Maii seines Alters 77 Jahr, im gleichen seine. . . Fraw. . . Elsebe Bvshmans ist gestorben im Jahre 1628 den 13 Janvarii ihres Alters 85 Jahr — zu dem avch rvhet in diesem slafkammer. . . Jvngfraw Vrsvla Blasii Möllers Tochter ist gestorben anno 1637 den 26 Avgvsti ihres Alters 18 Jahr Got verleihe Ihnen. . .«. Randskrift: Ich weis das mein Erlöser. . .«. Stenen lå 1671 ved siden af Lorentz Petersens begravelse (nr. 26, p. 497) ved nederste pille i nordre gang, muligvis stadig på oprindelig plads. — Kaas nr. 33.

21) O. 1622. Engel Barchmans, † 10. dec. 1622. Hun var 1611 blevet gift med Hans Barchmann, snedker på Frederiksborg. Brunligrød sten, 198xca. 115 cm, tværskrift på tysk med versaler på stenens nedre halvdel samt religiøs randskrift. Hjørnecirkler med evangelisttegn. — På stenens øvre halvdel en sekundær indskrift med ubehjælpomme versaler: »Diser Stein und Begreffnes høret M. Mogens Mogensen Maurmeistr († 1706) unt sein libe Frau Chirstina Tors Doghter«. . . († 1712). Mogens Mogensen var klokker ved S. Marie kirke. Se begravelse nr. 14, p. 492. I søndre sideskib. — Kaas nr. 54.

22) O. 1623. Foroven: ...»fraw Emmicge lans dochter geslape(n) ... 19

may anno 1623. Goedt voerlibe ehr« etc. Forneden: »Diese sten komt Ian lansen Hoedtmacker wnd seinen erben tho« (sml. lysekronen 1634, nr. 2, p. 448). Mørk, brunligrød kalksten, 172xca. 81 cm, med spinkel, fordybet versaltværskrift. Mellem den øvre og nedre indskrift et indristet bomærkeskjold, hvis mærke flankeres af initialerne I I. Hjørnecirkler med evangelisttegn, Matthæusenglen delvis fornyet. 1776 lå stenen på en jordbegravelse i nordre gang ved tredje pille ind til muren. I koret. — Kaas nr. 11.

23) 1628. Grå kalksten, 47x29 cm. Over årstallet 1628 et indristet skjold med bomærke og I L. I Lazarussalen. — Kaas nr. 119.

24) O. 1628. Ipo Watsis Fries, † 28. febr. 1628, 65 år gammel. »Een goet oprecht gemoet ghedienstich voor de vromen der armen trovwe vrient heeft [hier] syn rvs[t] becomen« (»et godt oprigtigt sind passer til de fromme, de fattiges trofaste ven har her fået sin hvile«.) Brunligrød kalksten, 169x109 cm. Indskrift på hollandsk med fordybte versaler, i rammen gravskriften, foroven i midtfeltet rosende vers; herunder to indristede våben, det mandlige er udvisket, kun J W F omkring det bevaret, det kvindelige er kvadratisk, hjørnestillet med lodret diagonallinie. — Forneden sekundær indskrift: »Diese begrebnvs gehøret Willem Farenhvsen vndt seine kinder 1697«. Stenen blev 1769 flyttet til general og kommandant Johann Georg v. Moltkes begravelse i koret. Se begravelse nr. 1, p. 489. I nordre sideskib. — Kaas nr. 20.

25) (Fig. 160). 1629. Poul Thisen, hustru Katharina Pedersdatter og Wolff Geissler. »Hir vnder ligt . . . seliger Pavl Thisen von Alschlo avs Holstein. .. entschlafen den 6.iuny anno 1625 ... 76 iahr, avch ligt alhir .. .fraw Katharina Pedersdochter □. Job. 19. »Ich weis« etc. Randskriften: »Der erbar ehrn vnd mannhafte Wolff Geiseller von Mansfeldtt« □. Grå kalksten, 180xca. 123 cm, med fordybte versaler. Midtpartiet — inden for rammen med Wolff Geisslers ufuldendte gravskrift — optages foroven af den religiøse indskrift forneden af ægteparrets data. Geisslers forhold til de to fremgår ikke af indskrifterne, men han er muligvis fru Katharinas anden mand, der sammen med hende har lagt stenen fire år efter den første ægtefælles død. Dette synes at fremgå af de tre våbner midt på stenen, mærkelig forskelligt udformede. Våbnet til venstre er blot en oval omgivet af bruskværk, mærket udslidt, men gengivet hos Bussæus 1723 som det bomærke, Poul Thisen har brugt på segl fra 1600—10²⁵⁴. Våbnet ved siden af henviser til Wolff Geissler²⁵⁵; mærket er en struds, hjelmtegnet »talende«: en ulv med en geissel (d.e. svøbe). Det nederste kartoucheskjold, hvis mærke er duen med oliegren, må da tilhøre Katharina. Det flankeres af årstalscifrene 16 — 29. Stenen lå 1776 på en jordbegravelse i nordre gang sammen med Casper Kesebergs sten (nr. 27). — Kaas nr. 26.

26) O. 1632. Henninck Brackman, kgl. maj. »Tornblaser«, † 29 dec. 1632. »Disen Sten heft Katha[rina].....Dochter be. .« Grå kalksten, nu i brudstykk-

ker; nedre del mangler. Tværskrift og religiøs randskrift, Psalm. 17, versaler på tysk. Evangelisttegn i hjørnecirklerne. Under indskriften et initialbomærkeskjold med H B M. 1723 lå stenen ved siden af døren til fratergården. I Lazarus-salen. — Kaas nr. 65.

27) (Fig. 162). O. 1634. »Der Ehrenfeste vnd Mannhafte Casper Keseberg Kong. May. wolbetrawter Capitein avf Cronebvirg ist G(estorben) sælig im Herrn entschlaffen den 14 maii anno 1634. D. G. G.«. Peripatetisk randskrift: »Psal. XC. Herr lehre vns bedenc(ken). .« Mørkegrå kalksten, 231 x 132 cm; tværskrift med hældende, fordybede versaler, de øvrige indskrifter med almindelige versaler. Et usædvanlig kraftigt relief fylder det meste af stenen. I en oval ramme, flankeret af to kvindelige, vingede hermer og kronet af dødssymboler, ses en allegori på rammens devise: »Gloria immortalis labore parta« (»udødelig berømmelse fødes af arbejde«). En slange bider sig selv i halen og samtidig over skaftet af en spade. Vandret om slangebirklen en laurbærkrans. Spaden balancerer på en kugle, som hviler på et postament mellem græs og blomster. Spaden er arbejdet, slangeringen²⁵⁶ symbol på udødelighed og laurbærkransen på æren, kuglen det flygtige liv. Under gravskriften et våben med bomærke og C K i relief, hjelmtegnet en ottetakket stjerne (på $\dagger$ epitaf nr. 11, p.464 er bomærket angivet uden tværstreg). Inden for den ophøjede ramme-lister relieffer af evangelisterne, som sidder ved små borde. Stenens dekoration og symbolik er usædvanlig i Danmark.

1776 lå stenen sammen med Wolf Geisslers sten (nr. 25) i nordre gang. Nu opsat på nordre sideskibs nordvæg i næstøstligste fag. — Kaas nr. 22.

28) O. 1636. Den ære- og dyderige frue, Dynhnum Gyelies Dochter, $\dagger$ 16. juli 1636. Under gravskriften et indristet skjold med bomærke omgivet af S A B; det er identisk med et bomærke på en korgitterbaluster i S. Olai (p. 161) fra 1652: Sivert Alberts Backer, gift med Kirsten Peders Datter. Var Dynhnum Gyelies hans første hustru? Grå kalksten, 182 x 126 cm, tysk indskrift med fordybede versaler, gravskriften i tværlinier; religiøs, versificeret, peripatetisk indskrift langs randen: »Weher Godt firtravwet, der hatt wol gebavwet. .«. I hjørnecirklerne evangelisttegn.

Sekundær tværskrift på stenens nedre halvdel: »Denne steen oc sted tilkommer B(orgmester) Martino Ouwen oc hans arfuinger anno 1666.« Se begravelse nr. 21, p. 495²⁵⁷. I nordre sideskib. — Kaas nr. 30.

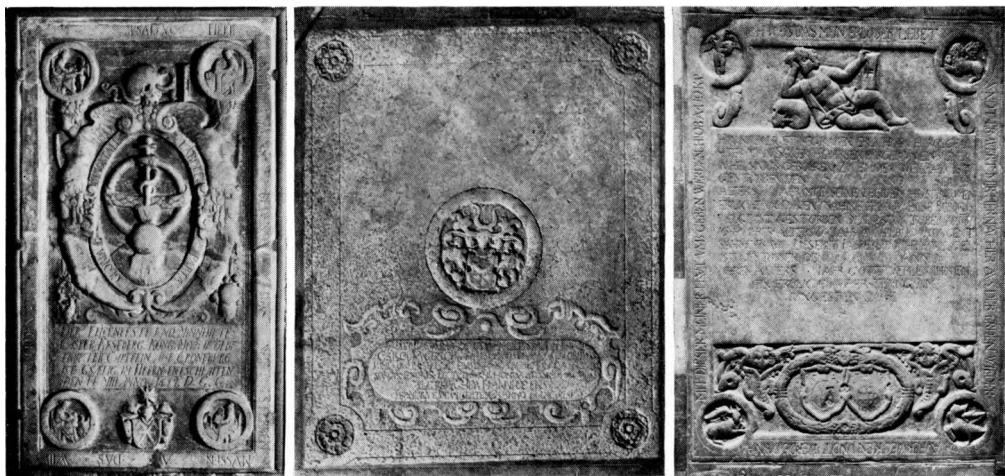
O. 1637. Ursula, Blasius Møllers datter, se nr. 20.

29) 1640'erne. Oprindelige personalia udslebne, erstattet af sekundære. Grå kalksten, ca. 223 x 160 cm, opbyggelig randskrift med snørklet fraktur. Tre tavler, den øvre liggende, de to nedre sidestillede, svarende til nr. 30. Foroven en oval kartouche med våben: due (?) på et af to lister tværdelt skjold;

hjelmtegn: lille fugl. På begge sider af skjoldkartouchen hænger sammenbundne knogler og trompeter over vinget timeglas og kranie med aks. Rammelisten afbrydes af hjørnecirkler med evangelisttegn.

Sekundær indskrift, o. 1684, på latin, med fordybede versaler. Indskriften er fortløbende og begynder på den vandrette tavle. Doctor Friderik Hammerik, »Holmens læge, født i Altenb(urg) Misn. (d.e. Meissen) 1628 og død i København 1683. Begravet her med sin lille søn, Joh(annes) Barthol(omæus) 1684. Han venter den salige opstandelse prisende den udmærkede pligtopfyldelse, som hans meget bedrøvede enke, Margareta Felhafer (hun † 1729) af kærlighed ofrede på dette hvilested; her skal hun selv med sine to sønner følge ham, når skæbnen vil. Den skæbne, som også vil vise dig (læser) vejen...« etc. Stenen lå på en begravelse (se nr. 8) i midtgangen. I koret. — Kaas nr. 3.

30) (Fig. 157). Mellem 1636 og 1651. Thomas Lund, † 1636, hans efterfølger i embede og ægteskab, Georg Meiland, † 1651, og begges hustru Maria Ouwen, † 1667. Den øverste, horisontale skrifttavle har en latinsk indskrift med fordybede versaler over magister Thomas Lund fra Flensborg i Holsten, som i 12 år var præst på Kronborg og i den tyske kirke i Helsingør »med største troskab og med sit livs levende eksempel; ved sin prædiken var han ikke uden udmærket udbytte«. Død af pest 31. aug. 1636, 53 år 3 måneder og 5 dage gammel (jfr. præstemaleri nr. 4, p. 434). Herunder til venstre, ligeledes på latin: »Den ærværdige magister Georg Meiland, en mand oprigtig mod sin næste, velgørende mod fattige og berømt for sine beundringsværdige prædikener, udåndede sin fromme sjæl den 18. marts 1651, 46 år gammel, efter at han med største nidkærhed havde besørget embedet som præst på Kronborg og i denne tyske kirke i 14 år« (jfr. præstemaleri nr. 5, p. 434). På den højre skrifttavle: »Hierunter zwischen ihren zweyen Ehemännern liegt begraben die hoch ehren tugendsahme Matrone Maria Ouwen geboren zu Flensburg A. 1593 und nach deme sie mit ihrem ersten Eheherren 20 Jahre eine mit 7 Kindern gesegnete Ehe gehabt auch mit ihrem letzten Eheherrn aufs 14 Jahr und im Witwen Stande aufs 17 Jahr christlich gelebet, hat Sie Got ihre Seele und dieser Stelle ihren Körper zur Ruhe übergegeben im 74 Jahr ihres Alters und erwartet eine fröliche Auferstehung zum ewigen Leben. 1667« [† 25. juni 1667]. Latinsk randskrift (to disticha): »Når den døende verdens sidste høst indtræffer, gid Forsynet da endelig en gang må anbringe de legemer, som det har forenet under denne ligsten, i den himmelske bolig, for at de i al evighed kan synge taknemmelige sange.« Mørkegrå kalksten, 220xca. 149 cm. Den øverste skrifttavles og randskriftens fordybede versaler synes samtidige, mens de to nederste tavlers indskrifter viser to andre skrifttyper. Stenen må derfor være udført på et tidspunkt i andet ægteskab, formentlig i slutningen af 40'rne (jfr. evangelisttegnenes lighed med Hans Pipers (nr. 33) fra o. 1643). Over de med enkle ram-

I..L.1961

Fig. 162—164. S. Marie kirke. 162. Gravsten nr. 27, over Casper Keseberg, † 1634 (p. 477). 163. Gravsten nr. 32, over Carl von Krakau, † 1646 (p. 479). 164. Gravsten nr. 36, over Seger Albersen og hustruerne Else Berrens, † 1646, og Liesebet Jaspersdatter (p. 480).

mer sammenbyggede tre skriftfelter er der en kraftig kartouche med tre våbenskjolde. Det heraldisk højre er tværdelt: 1. felt med arm omslynget af slange, 2. felt med murske(?) mellem blomster. I skjoldkartouchen indristet M T L (Thomas Lund). Midtskjoldet: et korslam (enkens), det venstre: arm fra sky og tre stjerner (Meilands). I hjørnecirklerne evangelisttegn. Stenen ligner meget nr. 29; sikkert på oprindelig plads midt for alteret. — Kaas nr. 6.

31) O. 1641. Herman Clausen Becker, † [28. aug.] 1641. Grå kalksten, 200x104 cm; tværskrift med versaler, på tysk, delvis ødelagt ved afsprængninger. Under indskriften to skjolde: 1) Bomærke med H K(?)B, 2) Jesumonogram omgivet af R. H. D. Stenen lå 1670 på en begravelse i sydsiden i gangen mellem mandsstolene mod den 4. pille fra fonten at regne, ved siden af Cornelis Frists begravelse⁹¹. I søndre sideskib. — Kaas nr. 53.

32) (Fig. 163). O. 1642. Carl von Krakau. »Sepulcrum hoc est nobilissimi domini Caroli a Crackaw residentis ordinarii dn ordi.o vine unitar belg et eiusdem hæredum. . .« (»dette er en begravelse for den ædle C. af K. almindelig resident (kommissær), medlem(?) af unitarernes samfund i Belgien og hans arvinger...«); her begravedes »den ædle søster til nævnte herres hustru« Aletha Hermans (Aletha Hermanni) fra Ens 6. september 1642. — Ifølge en optegnelse fra 1780 blev »Ao 1646 d. 28. aug. Catalina(?) von Krackav Holländischer Resident beerdiget«⁹¹. — Grå kalksten, 218x183 cm; indskrift med spinkle, fordybede versaler i aflangt kartouchefelt foruden på stenen, midtpå våben (horn(?) over treblad). Hjørnecirkler med rosetter. Se begravelse nr. 16, p.494. I søndre sideskib. — Kaas nr. 38.

33) O. 1643. Hans Piper, visitør, og hustru Karen Gregers datter. Grå kalk-

sten, 190 x 136 cm, personalia i tværskrift med fordybede versaler, næsten helt udslidte. Under tværskriften sammenskrevet HP og K G D. Randskriften: »Der som wi leffer leffe wi i Herren. . . Rom. 14«. Hjørnecirkler med evangelisttegn. Ifølge afskrift fra 1780: »... Hans Piper, K. M. Visiterer vdi Øresvnd, Indwoner vdi Helsingør, som doede d. 27. Jvlii 1654. Hervnder ligger ogsaa begravet hs. Hvstrv ærlig oc gdfr. Qvinde Karen Gregers Daatter, som døde d. 1. October 1643. Gud give dennem ..«⁹¹. 1643 købte Hans Piper en jordbegravelse i midtgangen straks for den indre dør (d.v. s. vindfanget) sandsynligvis ved hans første hustrus død samme år²⁵⁸. I nordre sideskib. — Kaas nr. 21.

34) 1644. Harmen Timessen. Mindre fragmenter bevaret med bomærkeskjold flankeret af H T. Ifølge Bussæus 1723 stod der på den hvide sten: »Hier under liegt begraben der ehrbahre und wolgeachte Mann S. Harmen Timessen welche starb d. 10 Decemb. 1644. Gott verleihe« etc. Foruden Harmen Timessens eget bomærke fandtes også hans hustrus omgivet af bogstaverne K H T S og forneden datoen 10. dec. 1644. 1723 lå stenen foran barnestolen i nordre sideskib. I Lazarussalen. — Kaas nr. 68.

35) O. 1645. »Cornelis Siversøn Rostad af [N]orge som bode i Amsterdam oc her vdi Helsingør hensof i Herren den 8. iuni anno 1645 i hans alders aar 36. Thi hafver hans kierre hvstrv Maricken Thomas Datter ladet denne sten herpaa lege. Gvd giffve..«. Nederst med mindre skrift et vers på hollandsk: »Laet lopen vie der lopen lust ich legen slaep hier in de rust al ander dise aerde neer alst got belieft soo reis ich weer«. Randskrift: »Salige ere de som døe i Herren thi de hvile af deris arbeide«. Brunligrød kalksten, 200 x 108 cm, med fordybede versaler. I hjørnerne cirkler med kraftige relieffer af evangelisttegnene; løven og oksen står på bagbenene, og alle bærer bøger. 1723 lå stenen i midtgangen »lige foran koret«²⁵⁹. I nordre sideskib. — Kaas nr. 31.

36) (Fig. 164). Efter 1646. Seger Albersen, borger »in Helsinior«, født i Emden, † □ og hans to hustruer, Else Berrens, † 25 okt. 1646, 67 år gammel, og »Liesebet Jaspersdatter«, † □. Grå kalksten, 204x149 cm. Tværskrift og rammeindskrift, Job. 19. (»ich weis, das« etc.), med fordybede versaler. Over gravskriften liggende putto med timeglas og kranie, flankeret af to små volutter med profilmasker; forneden to våbenskjolde omgivet af laurbærkrans og flankeret af to englehoveder med bruskværk. Mandsskjoldet er lodret delt, felt 1 blankt, felt 2 med en halv ørn, herover S A. Kvindeskjoldet har Jesumonogram og foroven E B (Else Berrens), forneden LID (Liesebet Jaspersdatter). I hjørnecirklerne evangelisttegn, Matthæusengelen er mod sædvane fremstillet som et nøgent, stående englebarn med krukke (blækhus?). I søndre sideskib. Se begravelse nr. 10. — Kaas nr. 45.

37) Før 1652(?). »Adtzer Nielsen, Kiesten Lavritz Datter« [1. hustru?]. Brunligrød kalksten, 181x129 cm; forneden to indristede, symmetriske skjolde, i det mandlige et bomærke hvorover AN, i det kvindelige Jesumonogram hvorunder K L D. Under skjoldene står navnene med fordybede, spinkle versaler. Adzer Nielsen og Barabar [!] Erichsdaater [2. hustru?] har deres navne og bomærke på korgitterbaluster fra 1652 i S. Olai kirke (p. 159). 1654 blev brygger Adzer Nielsen optaget i ligbærerlavet. 1776 lå stenen i nordre gang på en jordbegravelse, tilhørende »kamerer« J. W. Eberhard, † 1744. Nu i nordre sideskib. — Kaas nr. 29.

38) 1656. [Lorentz Petersen, baker, lavsoldermand og rådmand]. Blåliggrå kalksten, 213x126 cm. Personalialia består kun af et bomærkeskjold med indristet sammenskrevet LPS, herom L P B og forneden T A D, nederst 1656; over bomærkeskjoldet en kringle. Beligiøs randskrift på hollandsk, Job 19. Til stenens identificering tjener, at en Lorentz Petersen, baker, 1649 fik skøde på en begravelse (nr. 26) i nordre sideskib mellem den nederste pille og nordmuren; han lagde en sten herpå. I søndre sideskib. — Kaas nr. 49 og 146.

39) (Fig. 156). Efter 1656. Matthias Velhawer, magister, præst ved Kronborg og Helsingørs tyske kirke, † 1655, 44 år gammel. »På en behagelig hvile og en ærefuld opstandelse håber hans efterfølger i embedet, Just Valentin Steman, begges hustru Anna Below (de blev gift 1656) samt de kære børn, som de har nedlagt nær alteret ved foden af denne sten«. Grå kalksten, 200 x 135 cm; tværskrift på latin, fordybede versaler i oval med laurbærbladramme. I de øvre hjørner to engle med palmegrene og krone på hvis inderside: »Apoc. II corona vitæ« (»livets krone«), i de nedre hjørner to nøgne putti, der med den ene arm støtter sig til kranie og timeglas, om den anden har de en lille laurbærbladkrans. I koret. Jfr. præstemalerier nr. 6, p. 435 og begravelse nr. 5, p. 489.

— Kaas nr. 14.

1658. Claus Petersen, skrive- og regnemester, se nr. 8.

40) O. 1659. »Gustavus Olvfen Grasman, ihrer königl. Mayt: zu Schweden wolbestalter condvctor«, † 21. nov. 1659 »im Lager vor Kopenhagen«, 23 år gammel. Brunligrød kalksten, 119xca. 77 cm; tværskrift med fordybede versaler på tysk på stenens øvre halvdel. Lå 1776 ved siden af nr. 41 på begravelse nr. 23, p. 496. I nordre sideskib. — Kaas nr. 25.

41) O. 1659. Terkel Erichsøn Brastrop, ungkarl, født i »Store Munchehuus udi Skaane«; hans fader Erich Terkildson, Kgl. Maj. Ridefoged på Malmøhus, hans moder Marta Hans Datter, »och døde den s. karl den 26. martii 1659 hans alder 23 aar ringer 6 dage Gud gifue« etc. »och hører denne begrafuelse nest predickestolen hans sande arfuinger til«. Grå kalksten, 154x110 cm; tværskrift med fordybede versaler. Forneden et indristet skjold med sammenskrevet

TES. Se begravelse nr. 23, p. 496. I nordre sideskib på oprindelig plads. — Kaas nr. 27.

1666. Martin Ouwe, borgmester, se nr. 28 og begravelse nr. 21.

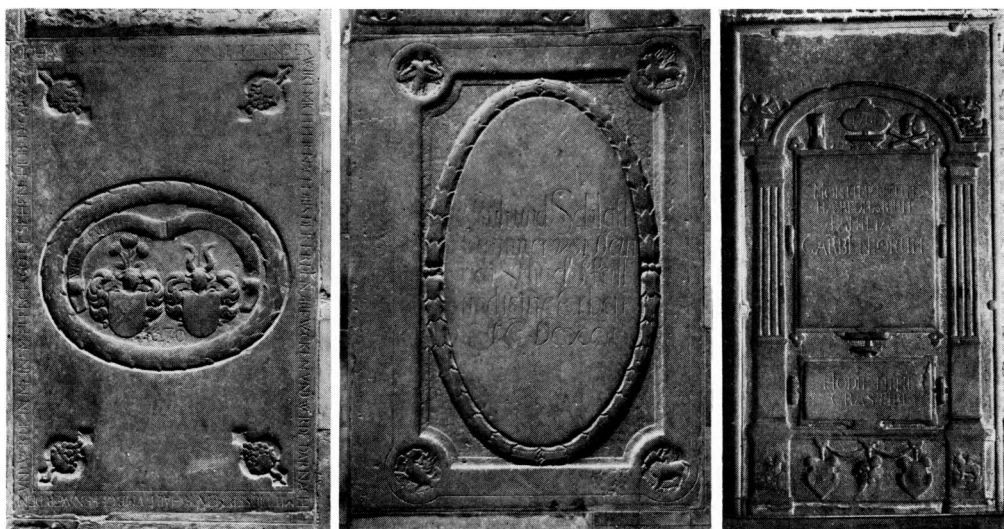
42) 1667. Isbrandt von Holten, toldskriver († 21. nov. 1685) og hans anden hustru, Margrethe Rohden, † 4. juli 1667. Blåliggrå kalksten, 191x121 cm, uden gravskrift. På midten forsænket, liggende oval med laurbærkrans (jfr. nr. 44); heri to reliefvåbner, hans med tre, to, eet kryds, hjelmtegn: bøjet dyreben med klov, og heromkring I V H, fruens med trestænglet blomst; vesselhorn flankeret af MR; forneden 1667. Langs stenens rand indadvendte tunger. Isbrandt von Holten lagde en sten på hustruens grav 1667¹⁵. Se begravelse nr. 9, p. 491. I koret. — Kaas nr. 2.

43) 1669. »Arent Simonsen von Devrs van Haarlem en de Erven. Ao. 1669«. Rødlig, året kalksten, 194x139 cm, med fordybet versaltværskrift. Sml. †epitaf nr. 19, p. 465, og begravelse nr. 7, p. 490. I koret. — Kaas nr. 4.

44) (Fig. 165) 1670. »Willem Farenh[usen] M[arg]rete Ennes«. Midt på stenen liggende oval laurbærbladkrans omkring to våbner under skriftbånd med navnene; forneden: 1670. Våbnerne udviskede, hans muligvis et bomærke, hjelmtegn: tre roser. Hendes et bomærke(?), hjelmtegn: en pil. Randskrift med Job 19,25. I hjørnerne, inden for randskriften, fire forsænkede drueklaser. Brunligrød kalksten, 167x110 cm; tysk indskrift med fordybede versaler. Sml. gravsten nr. 24, p. 476. I nordre sideskib. — Kaas nr. 32.

45) O. 1678. Anna Catharina Heslinga, gift med kaptajn Haye Heslinga, datter af borgmester Martin Bahr i Glückstadt, født sammesteds 10. sept. 1644, død i Helsingør 17. aug. 1678, 33 år og 11 måneder gammel. 2. Tim. 4,27-8. Gråblå kalksten, 190x118 cm, glat med lang, fordybet versaltværskrift på tysk. 1776 lå stenen på en jordbegravelse i midtgangen ved sjette pille. I søndre sideskib. — Kaas nr. 41.

46) O. 1678. Anna Hedewig von Rochaw. Grå kalksten, 193 x 114 cm, meget slidt; kun et stort, forsænket våbenrelief midt på stenen nogenlunde bevaret. To krigsknægte med spyd er skjoldholdere. Det nu udslidte våben havde et omvendt V i lyseblåt felt, hjelmtegnet beskrives som en forgyldt krone hvorpå en jomfru i rød kjole med tre forgyldte »spindeln«(?) på det udslagne hår. Indskriften bevaret hos Bussæus 1723: Fru Anna Hedewig von Rochaw, født von der Goltzen, † 25. sept. 1678 »im Lager vor Helsingborg«. Titus 3,5 og Salme 31,6. »Dieses setzt auf betrübten Herten der Selgen Frauen hinterlassener Ehe-Herr«. Stenen lå på den begravelse, som enkemanden, oberstløjtnant Rochaw, nov. 1678 købte for 51 dl. i nordre sideskib »ved fraterhavens dør med en ligsten på«¹⁵. I nordre sideskib. Se †epitaf nr. 20, p. 465. — Kaas nr. 28.

L.L. 1961

Fig. 165—167. S. Marie kirke. 165. Gravsten nr. 44, 1670. Over Willem Farenhusen og Grete Ennes (p. 482). 166. Gravsten nr. 48, 1692. Over Fleinrich Schnellpfeill (p. 483). 167. Gravsten nr. 13, udslette personalia på stenen fra o. 1600, sekundær indskrift 1718 over familien Garben (p. 473).

O. 1684. Fr. Hammerik, dr. med., se nr. 29.

47) O. 1686. »Monumentum haered[itarium] familiæ Guntherianæ« (»familien Günters arvegravsted«) »Mortem ut numquam timeas semper cogita« (»tænk altid på døden, at du aldrig skal frygte den«). Grå sandsten, 228x138 cm, stærkt slidt med fordybede versaler i skriftfeltet og på rundbuen, der bæres af glatte, toskanske pilastre. I buehjørnerne ovaler, en svævende basunengel under bueslaget, herunder igen det cirkulære, kraftigt ophøjede skriftfelt i laurbærkrans. Mellem postamentfremspringene en kartouche uden skriftspor. Stenen lå 1686 på den af direktor for Øresundstolden, Andreas Günther, købte begravelse (se nr. 6, p. 490). I søndre sideskib. — Kaas nr. 57.

48) (Fig. 166) 1692. »Ruh und Schlaff Kammer vor Heinrich Schnell Pfeill und seine Erben 1692«. Rod kalksten, 219x163 cm; tværskrift med snørklede skrivebogstaver. En stor, oval skrifttavle, omgivet af en laurbærkrans (sml. nr. 50), udfylder stenen inden for den ophøjede ramme med evangelisttegn (som nr. 49) i hjørnecirklerne. Stenens dekoration er forskudt mod heraldisk venstre side. 1683 fik H. Schnellpfeil skøde på begravelsen (se nr. 12, p. 492) i midtgangen. I søndre sideskib. — Kaas nr. 43.

49) 1693. Bendix Hansen, købmand, lod 1693 »ein Ruhe-kammerlein« forfærdige til sin første hustru, Christina Rasmusdatter, † 19. juni 1693, 69 år 11 måneder og tre uger gammel, samt til sine arvinger. Opbyggeligt vers og religiøs randskrift. Brunrød kalksten, 230x144 cm; tværskrift og randskrift med fordybede versaler. Hjørnemedaljoner med evangelisttegn som nr. 48. Se begravelse nr. 18, p. 494. I søndre sideskib. — Kaas nr. 46.

1697. Willem Farenhusen, se nr. 24.

50) 0.1699. Bohne Senichsen, † 1703, »Ihro koniglich Mayst. zu Denemarcken vnd Norwegen bestalter norwegischer Postmeister hier in Helsingør mit seine nvn seeligen Havs Fravve Elisabeth Jacobs Tochter« († 1699). Øverst: »Mein Hoffnvg zv Gott allein«. Religiøs randskrift. Kalksten, 197x126 cm; fordybede versaler i randskriften og i tværskriften, navnene med skriveskrift. Stenen er stærkt slidt; citeret efter Bussæus 1723 og Kaas. En stor, oval laurbærkrans (sml. sten nr. 48) med personalia indfattes af en profileret ramme-liste med hjørnerosetter. Jan. 1695 fik postmesteren skøde på en jordbegravelse med sten i søndre sideskib ikke langt fra dåben. Den blev overladt ham af kornet Adam Michaels, der havde arvet den nov. 1670 fra Else, sal. Albert Jacks enke (jfr. †mindetavle nr. 15, p. 465). I nordre sideskib. — Kaas nr. 24.

51) 1600'rne. Brunligrød flise, 56x46 cm, kun med et kraftigt indhugget initialbomærke hvori to B'er indgår. I koret, stærkt slidt. — Kaas nr. 16.

52) 1703. »... .ersen Nagel, hans hustru oc derris a[rving]er Anno [1]703«. Brunligrød kalksten, 133x78 cm; tværskrift med fordybet kursiv. Sekundær indskrift 1753 i stenens modsatte ende. »Her under hiller [!] Christian Harbo borger og fergemann og hans hustru Inger Christians, Anno 1753.« Tværskrift med fordybede versaler, herunder reliefcirkel med vinget timeglas. Relieffet har borthugget midtdelen af ordet »arvinger« i den primære indskrift. I søndre sideskib. — Kaas nr. 56.

O. 1706. Mogens Mogensen, murmester og klokker ved Marie kirke, se nr. 21 og begravelse nr. 14.

O. 1718. Baltzer Garben, borgmester, se nr. 13.

O. 1732. Stephan Kenckel, direktør for Øresundstolden, se nr. 14.

1740. Christopher Meyer, se nr. 11.

53) (Fig. 169) O. 1748. Johann Laurenz von Castenschiold, herre til Knabstrup, født på S. Thomas på Vestindien 18. maj 1705, død på Knabstrup 19. juni 1747. Apoc. 14.13. »Gott verleihe Ihnen und uns allen. .«. Lysegrå kalksten, 207xca. 160 cm, med fordybede versaler. De tyske indskrifter er anbragt omkring Castenschiolds våben. Han var født Carstensen og blev 12. marts 1745 adlet von Castenschiold²⁶⁰. Hans hustru Jacobe von Holtens (hendes faders sten nr. 42) våben indgik i Castenschiolds våben. Hun døde 4. dec. 1751 og blev 29. juni 1752 bisat i Marie kirke. J. L. von Castenschiold blev først bisat 10. juli 1747 i Sønder Jernløse kirke, dernæst 29. febr. 1748 begravet i Marie kirke. Se begravelse nr. 9, p. 491. I koret. — Kaas nr. 13.

1753. Christian Harbo, færgemand, se nr. 52.

54) 1700'rne (før 1780?). »Friderich Lütken«. Hvis det er den Fr. Christopher Lütken, »kontrollør ved Translationen«, kaptajn, der døde 1. febr. 1784, må

L.L. 1961

Fig. 168—170. S. Marie kirke. 168. Gravsten nr. 14, udslidte personalia på stenen fra o. 1600, sekundær indskrift over Stephan Kenchel, † 1732 (p. 473). 169. Gravsten nr. 53, over Johann Laurenz von Castenschiold, † 1747 (p. 484). 170. Vindue 1693 til gravkrypt for Bendix Hansen. Søndre sideskibsmur (p. 494).

stenen være købt og navnet indhugget før 29. jan. 1780, eftersom han adledes på denne dato. Grå, glat kalksten, 136x94 cm; store, fordybede versaler. I nordre sideskib. — Kaas nr. 23.

55) O. 1799. Madame Hansen, født Watson, født 8. maj 1724, gift 2. nov. 1747 med sal. Henrich Hansen bøsse-mager (syv sønner og syv døtre), enke 26. febr. 1774, † 27. febr. 1799. Grå sandsten, 74x45 cm, profileret ramme, tværskrift med skriveskrift. I Lazarussalen. — Kaas nr. 117.

Forsvundne gravsten. † 1) O. 1502. Poul Laxmand. »Hic iacet strenuus miles, d[n]. Paulus Laxmann a Wallen, capitaneus castr. Lill. et Öirkrogh, qui obiit ao. domini MDII XXII Iunii» («her ligger dygtige ridder hr. P. L. til Wallen [i Halland], slotshøvedsmand på Lillø og Ørekrog, som døde 22. juni i Herrens år 1502») ²⁶¹. I fortegnelsen 1723 tales blot om en gammel begravelse i midtskibet for en rigshovmester Lachsmann. — Kaas nr. 150.

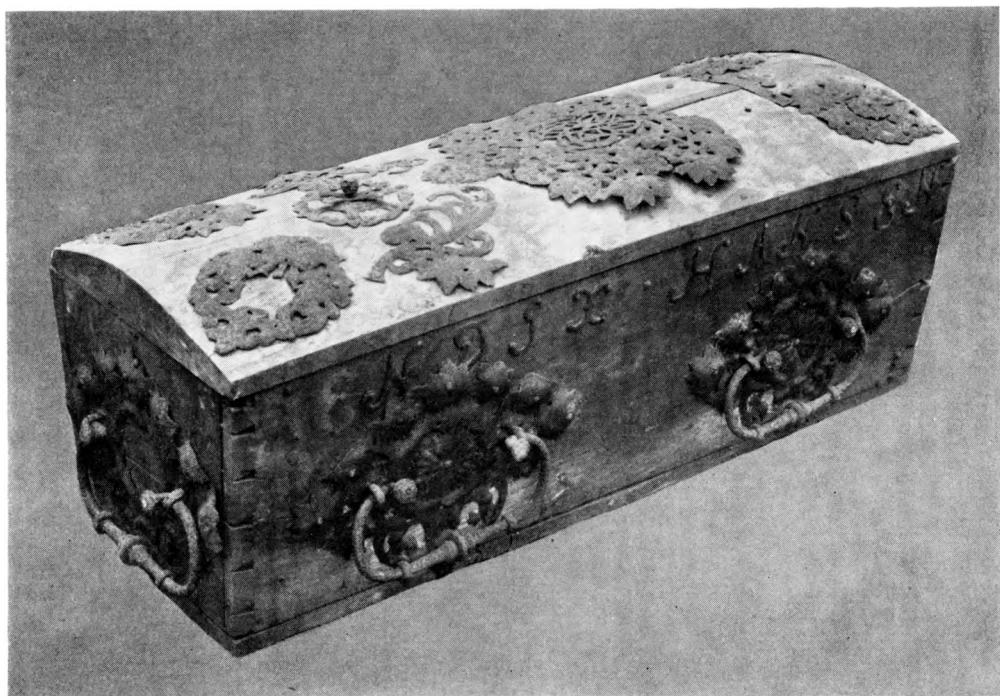
† 2) O. 1517. Dyveke, Christiern II.s elskerinde, blev begravet i Karmelitterklosteret 1517. Første omtale af hendes begravelse findes i Reimar Kocks Lybeckerkrønike under dette år; forfatteren havde selv 1532 været i Marie kirke (jfr. p. 373). At kongen var tilknyttet karmelitterne i Helsingør fremgår både af altertavlen og af, at han ca. en måned efter Dyvekes død overlod klosteret et hus i København (p. 291). Arild Huitfeldt ²⁶² omtaler ligeledes Dyvekes begravelsessted »udi Helsingørs Kloster Kircke«, men hverken han eller Kock fortæller nærmere om begravelsens art eller om en eventuel sten. Da Bussæus

1723 nævner Dyveke som begravet i Marie kirke, er det kun med en henvisning til Huitfeldt. Ifølge en lokal tradition²⁶³, som i hvert fald eksisterede i begyndelsen af 1800'erne, var graven i klosterets omgang umiddelbart inden for indgangsdøren (nu tilmuret) i vestre gavl i nordfløjen, hvor der tidligere havde ligget en glat gravsten uden indskrift. 1840 eller 42 blev stedet undersøgt, og man fandt knogler under stenen, men fik ikke konstateret om de stammede fra en kvinde; og da man i flere hundrede år har begravet hospitalets lemmer i omgangen, er det vanskeligt at uddrage nogle slutninger heraf. 1895 påviste man Dyvekes grav i omgangen »men den oprindelige Ligsteen er fjernet fra Graven; et Brudstykke af den skal findes et andet sted i Bygningen«²⁶⁴. 1914²⁶⁵ fortæller Louise Wright: »Og naar man fra Kirkepladsen traadte over Klosterets Tærskel (den gamle indgang i den nordvestlige fløj, der nu er tilmuret, ved det såkaldte fugleværelse)²⁶⁶ og den lange Buegang laa for os, var det første vor Fod stødte paa fire uhyre Flisestene og under dem laa Dyveke begravet, »for at hver Mand kunde træde paa hende til Tegn paa hendes Skændsel«, som en gammel Morlille hviskede til os Børn.« På det i samme bog gengivne maleri af Carl Holsøe ses fire lange fliser; det er muligvis gamle gravsten anvendt som gangfliser. Den sten, man tidligere anså for Dyvekes, men som Henry Petersen 1879 påviste var beregnet til hendes mor, Sigbrit Villumsdatter, findes nu i Nationalmuseet. Det er ikke sandsynligt, at man efter Storcks omfattende restaurering kan finde et endeligt bevis for, hvor Dyveke blev begravet i klosteret og således verificere den mundtlige tradition, der muligvis er af nyere dato, eftersom Bussæus ikke kendte den. Boesen (p. 156) skrev 1757, at der i S. Marie kirke »ligge og begravne adskillige merkværdige Personer, skjønt ingen Inscriptioner og Monumenta findes nu ved deres Begravelser, f. e. Den i Christi 2. Historie bekiendte Diveke«.

† 3) O. 1620. Erdtman Zimmerman, † 20. sept. 1620, 55 år, og hans datter, Trude Erdtmans, død juleaften 1624, 20 år. Randskrift: Job 19,25—26. — Sekundær indskrift på latin: »30. marts 1679 blev resterne af sal. dr. med. Johan Erik Oldenburg nedlagt her«. Stenen lå på en jordbegravelse i tværgangen foran koret mellem anden og tredje pille mod nord. — Kaas nr. 70 og 147.

† 4) O. 1628. Mauritius Wibrand Printz, kgl. dansk skibskaptajn, † 10. marts 1628, 46 år, og hustru, Annicke Cordtsdatter, † 1628; gift i 9(?) år. Tysk indskrift. Stenen lå i nordre sideskib og hørte sammen med † epitaf nr. 10, p. 464. — Kaas nr. 138.

† 5) 1645. Hans Johansen, garver. En lille sten med bomærke omgivet af H J og årstallet 1645, samt sekundær indskrift over Melchior Olpius, kirkeværge. Denne M. Olpius fik 7. jan. 1645 skøde på den begravelse, som han havde fået med sin hustru Maren Gregorsdatter efter sin salige forgænger i ægteskabet Carsten Petersen. Hans første hustru Clara var enke efter Hans Johansen.

Ældre foto i Nationalmuseet.

Fig. 171. S. Marie kirke. Kiste med navnet [Be]ndix Hansen (p. 494).

Jordbegravelsen lå i nordre sideskib mod anden pille foran barnestolen, fra de små stole til midten af gangen, 4 fod bred, 8 fod lang.

† 6) 1649. »Diese Steen und Stede gehöret Jochim Holst Scipper van Lübeck und seine Erwen. Is begraven 1640 d. 13. Maj«. 1649¹⁵ blev en ligsten lagt på hans jordbegravelse i nordre gang mellem sjette og syvende pille. Se begravelse nr. 25, p. 496. — Kaas nr. 67.

† 7) O. 1657. Johan Wilders, rådmand og kirkeværge, † 24. marts 1657; stenen fik senere påskrevet sønnen, rådmand Lucas Wilders navn, † 31. juli 1673. Lå på en jordbegravelse i nordre sideskib bag prædikestolen. — Kaas nr. 141, 142 (ifølge Bussæus 1723 var der kun een sten).

† 8) 1661. »Henrik Rolh, Ao. 1661«. Apoteker H. R., der døde 1690, havde arvelig begravelse nr. 17, p. 494. — Kaas nr. 156.

† 9) O. 1671 (eller 1687). »Capitain Jacob de Wadt is d. 19. Novemb. 1671 hirvnd. begraben. Antonii Proons von Rotterdam is d. 13. Octob. allhiervnter begraven 1687.« 1723 på en jordbegravelse i midtgangen. — Kaas nr. 69.

† 10) 1674. »Conditiorum Familiae Bramianæ et Bøgwadianæ MDCLXXIV« (»familien Braems og Bøgvads gravsted, 1674«). Godhard (Gødert) Braem, toldherre fik 1640 skøde på begravelse i sydlige sideskib (jfr. †epitaf nr. 13, p. 465 og begravelse nr. 19, p. 495). Efter hans død, 20. april 1655, giftede hans anden

hustru, Dorthé Davidsen Christendatter, sig med toldskriver Anders Nielsen Bøgvad, † 14. dec. 1687. — Kaas nr. 72.

1679. Johan Erik Oldenburg, dr. med., se †nr. 3.

† 11) 1600'rne(?). Lille sten med I., bomærke og P. D. Stenen lå 1723 på den »nordre side«. — Kaas nr. 157.

† 12) O. 1701. Matthæus Hinrichs Kutsch, kgl. konduktør på Kronborg, † 31. marts 1701, 71 år gammel og hustru Mette Maria Bormanns. 27. marts 1703 blev hun myrdet i sin seng om natten og hendes guld og sølv stjålet (Boesen p. 154). Senere blev det fundet på S. Olai kirkegård. Ifølge Bussæus var der på stenen et bomærke omgivet af K C, samt bogstaverne M I D. Under bomærket et timeglas og under initialerne et dødningehoved på to knogler. Sandsynligvis har Kutsch genanvendt stenen, som lå på en grav i søndre sideskib ved indgangen til den store kirkedør; 1701 fik Mette Maria Bormanns (også kaldet Bormanin, Kutsch var muligvis hendes anden mand) skøde på begravelsen. Se †epitaf nr. 22, p. 466. — Kaas nr. 74.

† 13) O. 1706. Ernst Christian Johansen Boldich, præst, † 19. marts 1706, samt hans hustru Anna Sophie Stemann begravet 27. juni 1712. 1723 i koret (jfr. præstemalerier nr. 8, p. 438). — Kaas nr. 132 og 133 (der var kun een sten).

† 14) O. 1707. Peter Bülge, toldcammerer, født i Århus 27. april 1646, † 9. maj 1707, og hustru Madame Clara Elisabeth von Marie, født i Wessel 1654, død i København 5. aug. 1711, 60 år gammel. Tysk indskrift. Stenen lå på den begravelse i sydlige sideskib, som enken fik skøde på 1707 (se begravelse nr. 14, p. 492). — Kaas nr. 158.

† 15) 1723. Didrich Berentzen. På den lille sten stod: »1723 D B«. 1723 tilhørte den Garbens arvinger. — Ikke identisk med den bevarede nr. 13, p. 473.

† 16) O. 1748. »En Ligsten hvorpaa anført Passkriver Wiingaard, begravet 1748« blev 1804³¹ solgt på auktion til Suhr (sandsynligvis kirkens kantor, Peder Jensen Suhr, † 1809).

† 17) 1772. »Kiøb[m]and Küster, paalagt 1772«. Vinhandler A. K. døde 1772; stenen solgtes 1804 til Bork³¹.

† 18) 1783. N. S. Seyer, styrmænd af Rostock. 1804 blev en sten med hans navn og »paalagt 1783« solgt på auktion til Bork³¹.

GRAVKRYPTER

I koret. 1) Den engelske ambassadør og hertug »Enigeweide« var ifølge Bussæus første ejer. Begravelsen lå mellem alterets nordside og »skillerumsvæggen« (korgitteret). 1710 blev den købt af Sophie Wissing, enke efter Hans Erasmus von der Pfordten, kommandant på Kronborg († 4. maj 1710, jfr. epitaf nr. 7, p. 460);

selv nedsattes hun 1725 i begravelsen, som 1764 solgtes til kommandant på Kronborg, Johann Georg v. Moltke, død samme år. En sten (gravsten nr. 24, p. 476), som tidligere lå i nordre sideskib over Willem Farenhusen, blev lagt på graven.

Een *kisteplade* bevaret: 1788. Elisabeth Johanne von Moltke, fra 20. jan. 1764 enke efter generaløjtnant og kommandant på Kronborg, ridder Johann Georg von Moltke, datter af »Geheimerath und Reichs-Hofrath Reichs Freiherr Johann von Woltzogen und Chathrine Louise von Kosboth«; født 24. juni 1715 (13 børn, fem efterladte), † 30. jan. 1788. Tysk indskrift med versaler (større begyndelsesbogstaver) på tinplade af form som et oprullet ark.

2) Stefan Kenckel, etatsråd og direktør ved Øresundstolden, † 1732. Begravelsen lå lige foran alterfoden på nordsiden. Enken, Byrete Catrine Hartwig²⁶⁷, datter af Erasmus v. d. Pfordten (jfr. nr. 1), købte gravstedet 1732 (jfr. gravsten nr. 14, p. 473).

3) 1700 blev Jørgen Frederik Raben (jfr. †gravfane nr. 22, p. 448) nedsat i en muret begravelse foran ved alteret¹⁵.

4) Hugo Ditmar Bülge, toldkammererer, † 14. febr. 1727. En tilmuret begravelse til venstre for alteret, hvorpå en lille sten med navnet Folcker Jansen (se gravsten nr. 5, p. 469). Skødet på graven udstedt 20. febr. 1727.

5) Matthias Velhauer, † 1655 (jfr. præstemalerier nr. 6, p. 435). Begravelsen var nær alteret. Ifølge gravstenen (nr. 39, p. 481) var Velhauer, hans efterfølger i embede og ægteskab, J. V. Steman († 1689), og begges hustru, Anna Below († 1677), begravet her. Dernæst ejedes begravelsen af borgmester Joh. Daniel Burghoff († 28. okt. 1735) og hustru, Annica Hermansdatter († 4. jan. 1734). 1764 fik vinhandler (oldermand i købmandslavet) Johan Adam Spæt skøde på »den murede grav under det øverste pulpitur«, hvor også hans søn og svigerdatter fandt lejersted.

Tre *kisteplader* bevaret:

a) 1778. Johan Adam Spæt, født »zu Anhalt Zerbst« 15. marts 1702, død i Helsingør 4. nov. 1778, kom til København 12. maj 1729, til Helsingør 12. maj 1730, gift første gang 24. april 1737 med Eleonora Winter, med hvem han fik en søn, Jacob, født 3. marts 1738, anden gang 20. marts 1740 med »Elisabet Bache von Dramen«, børn: Birgitta Euphrosina, født 29. marts 1741, Johann Andreas, født 22. (jfr. b) marts 1742, Eleonora, født 20. jan. 1744, Jens Peter, født 20. jan. 1745, gift tredie gang 15. april 1746 med Hedewig Klycker, som nedkom med en dødfødt søn og selv døde 1747, fjerde gang □ 1749 med Maria Margaretha Mattisen. Tysk indskrift med skriveskrift på oval, hvælvet tinplade.

b) 1787. Johan Andreas Spæth, født 21(!) marts 1742, † 23. febr. 1787, gift med Alice Baildon. Fragmentarisk, dansk indskrift med graveret skriveskrift på rektangulær, stærkt ødelagt tinplade med hjørnevolutter.

c) Efter 1787. Alice Spæth, født Baildon, født i Hull i England 1752, død i Danmark . . . »afdøde mand Johan And. Spæth«, køb- og handelsmand i Helsingør; to sønner og tre døtre lever. Dansk indskrift. Pladen, der svarer til b, er stærkt beskadiget.

6) Ellen Budde. 1654. Ifølge begravelsesforhør 1670 krævede Lisebeth, salig Nicolai Schmidts datter skøde på en muret begravelse i koret »flir dem Vorsteher Stuel«. Denne begravelse havde rigsråd Axel Urop 1654 købt som arvebegravelse af den daværende forstander til sin søsterdatter Ellen Budde, datter af Anne Urop og Frederik Budde til Bødslet.

1776 omtales begravelsen »som når fra forstanderstolen til kantors stol og foran den sidste en indgang dækket med teglsten«. 1686 fik kammerråd Andreas Günther begravelsen, som han lod mure (reparere) med 1800 mursten, en lem og to karme, d.v.s. således som den endnu fandtes 1776. Ifølge A. Günthers skøde fra sept. 1686 havde kirken villet forære ham graven, hvorpå der lå en sten (se nr. 47) med hans navn, fordi han havde skænket kirken 100 rdl. til tårnets reparation (se p. 332); men han ville ikke modtage gaven og betalte 100 rdl. for gravstedet. Han døde 28. dec. 1698, kistepladen er bevaret, men ifølge Bircherods dagbøger blev hans lig 25. jan. 1699 overført fra Helsingør til København og nedsat i Petri kirke om aftenen²⁶⁸. Hans grav her kendes ikke, men familien havde begravelser i denne kirke i slutningen af 1700'erne (se DK. Kbh. By. p. 430, 431 og 433).

Tre *kisteplader* bevaret: a) 1687. Magdalena Margaretha »gebohrne Hausmannin«, født 15. okt. 1654 i Segeberg i Holsten, 1669 gift med Andreas Günther, kgl. kammerråd og direktør for Øresundstolden (ti børn, seks sønner og fire døtre, tre sønner døde før moderen), † 22. nov. 1687, 33 år, een måned og syv dage gammel. Tysk indskrift med kursiv på oval, hvælvet messingplade, indrammet af akantusblade, volutter og bladranker. Også andre dele af kiste-beslagene er bevaret, således planteornamenter og en halvfigursengel, som danner baggrund for et ovalt skjold med et hus (Hausmanns våben?).

b) 1698. Andreas Günther, justits-, kammer-, admiralitets og commerceråd samt direktør for Øresundstolden. Født i Hall i Sachsen 30. nov. 1635, gjorde tjeneste i det øresundske toldvæsen over 30 år, † 28. dec. 1698, klokken 12 middag, 63 år og fire uger gammel. Langt gravvers. Tysk indskrift med skriveskrift på skjoldformet, hvælvet kobberplade med messingovertræk, indrammet af akantusblade, volutter og bladranke.

c) 1718. Ulrich Fridrich Günther, født i Helsingør 3. jan. 1671 og † 20. nov. 1718, 47 år, 10 måneder og 17 dage gammel. Tysk indskrift med kursiv på oval, hvælvet tinplade, med smal, rillet kant.

I midtskibet. 7) Arent Simonsen van Deurs, † 1669. Oprindelig jordbegravelse med to(?) sten mellem og under mands- og kvindestolene ikke langt fra

koret, lige for den tredie pille fra øst. 1776 omtales graven som »nu er muret paa arvingernes bekostning«. Arent Simonsen van Deurs, købmand og stamfader til dynastiet Deurs, købte i juli 1669 et arvebegravelsessted for 67 dl. 2 mk. og lagde sandsynligvis samtidig stenen nr. 43. Arvingerne fik 1670 tilladelse til at opsætte epitaf over ham, men det vides ikke, om det skete. I september 1720 fik sønnesønnen, den nederlandske kommissær Arent van Deurs, skøde på en grav i midtgangen mellem hans bedstefaders begravelse og kvindestolene, tilsyneladende en udvidelse af familiebegravelsen. Arent van Deurs døde 1747, hans hustru blev nedsat i begravelsen 2. aug. 1771 (jfr. †epitaf nr. 19, p. 465).

Foruden denne familiebegravelse havde brødrene Arent og Gerhard van Deurs aug. 1711 fået skøde på en jordbegravelse i nordre sideskib ved muren, lidt fra døren til fraterhaven ved anden pille fra øst.

8) Frederik Hammerich, dr. med., død oktober 1683. Begravelsen, der lå mellem tredie og fjerde pille fra øst (tæt ved v. Deurs begravelse, nr. 7), lod enken, Margrethe Velhauver, mure på egen bekostning. Ifølge hendes skøde af maj 1684 var gravstenen (nr. 29, p. 477) da pålagt. 1770 solgte kirken den ledige begravelse til den just afdøde oberstløjtnant af artilleriet, Henrik van Ocksens søsterbørn.

9) Hans Wintrack Tünthmeister (dønnikemester), † 21. sept. 1595. Arvelig begravelse imellem fjerde og femte pille fra øst, hvorpå lå en sten med Hans Wintracks navn (jfr. †epitaf nr. 1—2, p. 463). Graven havde ikke været åbnet siden 1614, da Isbrandt von Holten, toldskriver, mod betaling af 100 sietdaler 1670 fik skøde på den. Den 4. juni 1667¹⁵ var hans anden hustru, Margrethe Rohden, blevet begravet i kirken og en sten (nr. 42, p. 482) pålagt. Hans son, Joachim Melchior v. Holten fornyede skødet 1704 og dennes søn Isbrandt v. Holten fornyede det atter 1724. Jacoba von Holten, datter af Joachim Melchior v. H., fik febr. 1748 skøde på begravelsen, som hun havde udvidet og muret på egen bekostning. Kirken skulle vedligeholde mur og træværk. Jacoba v. H. var enke efter Johann Laurenz von Castenschiold til Knabstrup, som 10. juli 1747 blev bisat i Sdr. Jernløse kirke og 29. febr. 1748 blev begravet i S. Marie kirke (jfr. gravsten nr. 53, p. 484). Hun døde 4. dec. 1751 på Knabstrup og blev begravet i S. Marie kirke 29. juni 1752. Gravstedet fornyedes endnu 1792.

10) Sejer (Seger) Albertsen, handelsmand. Begravelsen lå mellem sjette og og syvende pille fra øst, med gravsten (nr. 36, p. 480) over »Seger Albersen«, hans første hustru († 25. okt. 1646) og hans anden, Liesebeth Jaspersdatter, død efter 1652 (jfr. korgitterbaluster nr. 25. i S. Olai p. 159). 1673 blev hans datter, Else Sejersdatter, gift med Christian Falck, forvalter på Kronborg, nedsat¹⁵. I august 1730 fik tolder Lars Berth skøde på begravelsen, der 1770 solgtes til agent Carl Friderich Godenius.

Een *kisteplade* bevaret: 1784. Carl Friderich Godenius, kgl. agent og køb-

mand i Helsingør, født i København 11. aug. 1713, gift 9. okt. 1771 med Maria Elisabeth, [tidligere gift Bluhme] født Brygman, † 11. dec. 1784. Enken overlevede også den eneste søn. Dansk indskrift med skriveskrift på stærkt hvælvet, oval tinplade omgivet af strålekrans med englehoveder og skyer; øverst et lam, nederst et timeglas.

11) Friderich Bartel, borgmester, fik september 1699 skøde på en muret begravelse med gravsten, ved siden af H. Schnellpfeils grav (nr. 12), som lå ved syvende pille fra øst. 1723 omtales den »åbne« begravelse, hvori Fr. Bartel blev begravet 21. marts 1701 og hans enke Johanna Rabens 8. nov. 1703 (jfr. Kaas nr. 152, 153 — kun een sten).

12) Heinrich Schnellpfeill. 1683. September dette år fik H. Schnellpfeill skøde på begravelsen ved syvende pille fra øst (jfr. gravsten nr. 48, p. 483). Hans enke fornyede skødet 1721. Ifølge listen over reformerte hollændere og tyskere 1690 var Heinrich Schnellpfeill reformert, mens hans tre børn — som loven krævede det — var luthersk døbt²⁶⁹. Da graven 1748 fornyedes af Susanna Elisabeth Schnellpfeill (datter?) og hendes mand, Johan Wilhelm Engelbrecht, var han ligeledes reformert. 1774 overgik gravstedet til kirken.

Tværgangen. 13) Volradt v. Stockmundt, 1670. Enken, Ide Lucia Hagedorn, lod nov. 1670¹⁵ opmure en 8 fod lang og 8 fod bred begravelse i tværgangen mellem kvindestolene og koret mellem Peter Frandsen og Jacob Hiubertsen (jfr. †gravfane nr. 11, p. 446); hun betalte 90 dl. 1705 købte postmester David Fischer den »åbne, murede«, hjemfaldne begravelse foran »brudestolen« for 82 dl.¹⁵ Hans første hustru, Alexandrine Wieneke († 1720), og han selv († 14. apr. 1731) blev nedsat her; hans anden hustru, Elisabeth Garben, fornyede gravstedet 1751 og nedsattes 1760. Samme år reparererede arvingerne graven.

To *kisteplader* bevaret: a) 1731. David Fischer, kgl. postforvalter, født i Lübeck 15. april 1660, † 14. april 1731, 71 år på een dag nær. Tysk indskrift med skriveskrift på cirkelrund messingplade.

b) 1760. Elisabeth Garben, postmester David Fischers enke, † [9.] febr. 1760, 70 år og seks måneder gammel. Versaler på oval, hvælvet tinplade.

Søndre sideskib. 14) Mogens Mogensen, 1698. September dette år fik klokkeren og murmesteren M. M. skøde på to begravelser med sten (gravsten nr. 21, p. 475) næst ved koret, med tilladelse til at sætte mur derom. I juni 1706, da han døde, byttede enken, Kirsten Thorsdatter, dette nu murede gravsted med en jordbegravelse mellem første og anden pille fra øst i samme sideskib; den murede begravelse, næst ved koret og den sydlige kirkedør (jfr. nr. 15), købte toldskriver Peter Bülge april 1707. Han døde samme år, mens enken, Clara Elisabeth von Marle, forlod livet 5. aug. 1711 (jfr. †gravsten nr. 14, p. 488).

1743 fornyedes begravelsen af arvingen, justitsråd Valeur, og 1763 atter af dennes stedsøn, kaptajn Kellerman.

Een *kisteplade* bevaret: 1707. Peter Bülge, født i Aarhus 27. april 1646 »welcher nach dem er Viele Främde Länder und Städte durch gereiset wie auch Dero Printzl-Hoheit Printz Christian Got sel. Andenckens als Cammer Diner 13 Jahr mit Grosen Treue und Dexterität auf gewartet und entlich von Ihro Königl. Majtt zu Dennemarck und Norwegen zum ZollCam(m)erier. . . bestellet worden«. Dette embede forestod han 11 år, indtil han døde 9. maj 1707 kl. 10 om formiddagen. Tysk skriveskrift på oval, hvælvet messingplade.

15) Henning Lohman, 1709. I august 1709 fik H. Lohman, lavet- eller karetmager († 1725) skøde på en begravelse ved muren mellem Peter Bülges begravelse (nr. 14) og den sydlige kirkedør for 37 dl. 2 mk.; samtidig fik han tilladelse til at sætte mur omkring. Da kaptajn von Plessens arvinger i april 1710 fik skøde på en begravelse i sonde sideskib mellem koret og Henning Lohmans, omtales sidstnævntes som muret; 1723 kaldes den åben. Ifølge begravelseslisten blev fru kammerherre Numsen, født von der Osten, i november 1765 nedsat i von der Ostens murede begravelse ved siden af Peter Bülges, nr. 14.

Der er intet skødebrev bevaret for amtmand i Bergen, tolddirektør og direktør for finanserne, Vilhelm August von der Ostens overtagelse af begravelsen, men 1743—44 fremgår det af regninger, at et »epitaf« »zu dero Begräbnis« betales. Det er blevet bestilt, og gravstedet muligvis købt, på grund af von der Ostens første hustru, Charlotte Amalie von Lutzows død 12. maj 1743. Med »epitaf« menes sandsynligvis den stærkt forvitrede sandstensramme om det nu tilmurede kryptvindue i kirkens sydmur andet fag fra øst. Den 21. november 1743 foreligger en regning signeret J. Fortling, Hof Steinhauer Meister for et epitaf af god sandsten til hans Excellence, stiftsamtmand von Osten »zu dero Begräbnis . . . nach Ihro Excellence gnädigst approbirte Zeichnung auf das beste verfertiget« — 26 rdl., samt en regning af 13. januar 1744 »Vor die Bilthauerarbeit, so ich ... an ... Epitavium verfertig« — 28 rdl., signeret Anthony Dolt (jfr. sammes regning på v. Ostens ↑stol p. 414, hvor han underskriver sig Anthoni Told)²⁷⁰.

Den stærkt forvitrede sandstensramme der hæver sig over et i to afsæt fremspringende postament af mursten, er fladbuget, med nedhængende volutter til siderne; på vangerne helt forvitrede, oprindelig stærkt fremspringende ornamenter, over buen ægteparrets to sammenstillede skjolde (kun en stige kendelig i fruens). Skjoldene bærer en konsol, hvorover en stærkt leddelt gavlbreder sig ud, kronet af et kranie; til siderne to nu hovedløse børn.

1744 fik H. C. Rosendahl betaling for et gardin malet med oliefarve uden for von der Ostens begravelse⁸³.

Een *kisteplade* bevaret: 1765. Eleonora Francisca von der Osten, født i Sorø 5. juni 1737, død i Aarhus 18. jan. 1765. Hun »fornøiede nylig vor Forfængelig-

hed i alt dette [nemlig: ungdom, yndighed og munterhed] at foreene uden Forfængelighed Een ædel Herkomst af Faderen« Wilhelm August von der Osten, ridder af elefanten og geheimekonferensråd, og af moderen, Fridericha von Lutzau. Eleonora var først hofdame hos de kgl. prinsesser, dernæst hos dronningen; 17. dec. 1763 gift med kgl. majestæts kammerherre, generaladjutant og oberstløjtnant ved Slesvigske kyrasser regiment Friderich von Numsen, og 24. sept. 1764 fødte hun en nu efterladt datter, Friderica Juliana Maria. Dansk indskrift med skriveskrift på oval, hvælvet tinplade.

16) Carl von Kracow, de nederlandske staters commissarius, o. 1642. 1670 gjorde Magnus Durelii krav på sin svigerfaders begravelse i søndre sideskib »am Ende des Chores zwischen beyden Mannstulen« med sten over Carl v. Kracow (jfr. gravsten nr. 32, p. 479). Da den svenske postmester, Valentin Lüders, december 1705 fik skøde på den murede begravelse med sten, siges det, at den ligger ved femte pille fra vest. November 1740 købte kancelliråd og borgmester Frants Grønwalds enke, Dorothea Købke († 1772), begravelsen. September 1772 overgik den til kirken.

17) Henrik Roth. Juli 1669 fik apoteker H. R. skøde (Kaas nr. 156, med fuld ordlyd) på en begravelse syv fod lang og fire fod bred mellem Kracows begravelse (se nr. 16) og Ipo Watzie Fries' (se gravsten nr. 24, p. 476) mellem tredie og fjerde pille fra øst. Henrik Roth betalte 50 sletdaler for begravelsen, og efter hans død 1690 gav enken yderligere 300 rdl.²⁷¹ (jfr. †gravsten nr. 8, p. 487). Apoteker Frantz Peckel († 1727), gift med datteren Ingeborg († 1710) arvede begravelsen, på hvilken hans børn fornyede skødet jan. 1746.

18) Bendix Hansen (jfr. alterskranke p. 394). Juni 1693 havde købmand B.H. fået skøde på en begravelse mellem femte og sjette pille fra øst (jfr. gravsten nr. 49, p. 483). Samtidig med, at han i anledning af sin første hustrus død lod graven mure og lagde stenen, blev der i sydturen indsat et kryptvindue (fig. 170) med bred, tværrillet ramme om åbningen, frise med skriftkartouche og stærkt udladendetrekantfronton. I kartouchefeltetspinkel, udvisket skriveskrift: »Diess mein hauss in der Erden / Lasse nicht entfremdet werden / Lass mich darein ruhen fein / Gott wird der Belohner seyn. 1693 B. H. S.« I smedjernsgitterets blomsterkrans har der formentlig oprindelig været et monogram(?). Bendix Hansen¹⁷⁰ døde 21. jan. 1699, og hans efterladte tredie hustru, Karen Stuver, giftede sig igen med rådmand Vincent Regelsen, som 1702 fornyede gravstedet. Han døde 1730, hun 17. juli 1744. I 1776 omtales begravelsen som ledig.

Een *kisteplade* bevaret: 1699. Bendix Hansen, † 21. jan. 1699. Lang, opbyggelig indskrift på tysk: »Was seindt Wir als ein rauch und Schatt Werck dieser Erden« etc. Oval messingplade med skriveskrift.

Fra et ældre fotografi kendes Bendix Hansens †*kiste* (fig. 171), med hvælvet låg, store messingbeslag og svære jernhanke. På den ene side afdødes navn med

store skønskriftsbogstaver af messing (de to første var, da fotografiet blev taget, faldet af).

19) Gødert Braem. Juni 1640 fik toldherre G. B. skøde på en begravelse fra dåben indtil Gabriel Donders stol ved muren, 8 alen lang $3\frac{1}{2}$ bred ud i gangen, samt tilladelse til at opsætte epitaf på muren (nr.† 13, p. 465). Hans anden hustru, Dorthé Davidsen Christensdatter, giftede sig efter hans død 20. apr. 1655 med toldskriver Anders Nielsen Bøgvad († 14. dec. 1687). Da stenen (†gravsten nr. 10, p. 487) 1674 blev lagt på den da (?) murede begravelse, omfattede indskriften både familien Braem og Bøgvad. 28. sept. 1741⁸⁸ blev der givet tilladelse til, at major Fuursmands lig måtte nedsættes i denne begravelse; han var gift med Anna Dorothea Braem, sønnedatter af Gødert Braem. Etatsråd Friderich von Løvenørn fornyede sammen med konferensråd Braem skødet i marts 1744. 1780 blev begravelsen afstået til kirken.

Nordre sideskib. 20) Seneca Carstens. 20. sept. 1666¹⁵ blev S. C., kgl. ammunitions-, proviant- og materialforvalter på Kronborg, nedsat i en begravelse i nordre sideskib i krogen ikke langt fra sakristidøren (jfr. Kaas nr. 126). Enken, Margretha Hedwig Hagedorns, lod begravelsen mure, men først i august 1670 betalte hun 75 dl. for lejerstedet. November samme år fik hun og hendes anden mand, Niels Lassen, nyt skøde på graven. Maj 1703 tilskødedes den toldinspektør Johan Frederik Meyer, der samtidig fik tilladelse til at gøre et luft-hul og sætte en sten med inskription i muren, da der i forvejen var gravsten. I den »åbne« begravelse var hans hustru Dorothea Sebolten nedsat 1702. Selv døde han 26. marts 1720 (jfr. epitaf nr. 8, p. 462). Muligvis er begravelsen identisk med »den store murede begravelse fra sakristiet til koret med en gammel ligsten (nr. 1, p. 468) og dør«, som 1776 tilhørte kirken. Heri var nedsat fru Justina Elliger († 21. marts 1708) og Christian Meyer († 19. juli 1713), søn af J. F. Meyer (Kaas nr. 17). Fra krypten flyttede man under Storcks restaurering 10 kister til Assistens kirkegård i Helsingør. Følgende navne læstes da (på nu forsvundne *kisteplader*): Hartvig Marcus Frisch, toldinspektør og etatsråd († 23. nov. 1781).....Henrici, foregåendes hustru († 1745 eller 1769 — han var gift med to søstre). Vilhelm Ulrik Piper, sognepræst († 1768, jfr. præstemalerier nr. 12, p. 440). Johan Gottlieb Putscher²⁷², toldskriver og konferensråd († 1781) samt fem barnekister med J. G. Putschers børn. — Kaas nr. 199—208.

21) Cornelius von Santen. December 1656 havde borgmester Martin Owe af C. von S. købt en begravelse med sten (nr. 28, p. 477) på, foran sakristidøren. Efter hans død, 23. april 1674, købte enken, Ide Heister, en begravelse næst hos hendes forrige begravelse, »som nu udi eet er opmuret og hendes sal. mands lig er nedsat«¹⁵. Begravelsen er identisk med Andreas Aarhus' 1776 omtalte murede, forfaldne begravelse fra sakristidøren med en stor og en lille gravsten. Andreas Aarhus, norsk postmester († 28. marts 1724), var gift med Ingeborg

Hansdatter, enke efter rådmand Hans Herman Braem, som var søn af borgmester Corfitz Braem, der efter Martin Owes død blev gift med Ide Heister.

22) Hans Brüggemann, o. 1636. Rotgeter H. B.s hustru skænkede 10 dl. til kirken for tilladelse til at ophænge et epitaf¹⁵ (†epitaf nr. 12, p. 465). September 1655 fik David von der Heyde skøde på den arvelige begravelse mellem sakristiet og fraterhavedøren. Epitafiet hang lige herover, og der var sten på graven. Jurgen Holmern, gift med v. d. Hevdes enke, Karen Pedersdatter 1661, gjorde i 1670 krav på den 3 $\frac{3}{8}$ sjællandske alen lange og 2 $\frac{3}{4}$ alen brede begravelse.

23) Terkel Erichsøn Brastrop, 1659. T. E. B.s moder, Marta Hansdatter, gift med ridefoged på Malmøhus, Erik Terkildsøn, købte marts 1659 en begravelse i nordre sideskib »bei der Cantzel Treppentüre« til sin 23 år gamle, ugifte søn (jfr. gravsten nr. 41, p. 481). Denne arvebegravelse gjorde Lisebeth, salig Nicolai Schmidts datter, krav på 1670. 1776 omtales begravelsen og de to sten, som da lå på den, den ene over Terkel Erichsen Brastrop, den anden over Gustav Olufsen Grasman († 21. nov. 1659, jfr. gravsten nr. 40, p. 481).

24) Johan Dauw. Marts 1711 fik vinhandler J. D. skøde på en begravelse i nordre sideskib mellem tredie og fjerde pille fra øst tæt ved hans svigersøn, Eyler Tschernings grav under det fjerde vindue fra vest. Sidstnævnte fik skøde på denne grav med ligsten januar 1706. Johan Dauw slog disse to gravsteder sammen til eet. Tschernings enke, Else Margrethe, født Dauw, giftede sig igen med Henrik Fischer, og i juni 1749 fornyede de skødet på begravelserne. November 1750 købte Samuel Gottlieb Krüger, svensk kommissær, graven, og 13. febr. 1765 blev han nedsat her. Det nævnes 1776, at der var to sten, een over kaptajn Keseberg (nr. 27, p. 477) og een over Wolff Geissler von Mansfeldt (og Poul Thisen, jfr. nr. 25, p. 476). Muligvis har de to grave oprindelig tilhørt disse i 1600'ernes begyndelse, men stenene kan være flyttet hertil senere.

25) Jochim Holst, † 1640. Begravelsen lå mellem sjette og syvende pille fra øst, tæt ved den Wineck'ske begravelse (nr. 26). Den grav, som stenen (†gravsten nr. 6, p. 487) 1649 blev lagt på¹⁵, var en jordbegravelse, som først, da vinhandler og engelsk konsul, David Fenwick, i november 1761 fik den tilskødet, blev omgivet med mur. Ifølge begravelseslisten 1776 var både han og hans hustru nedsat her.

26) Peter Jansen Schurhaff, før 1649. Lorentz Petersen Backer, rådmand, købte i maj 1649 Peter Jansen Schurhaffs begravelse af dennes søn, Jan Petersen; den lå i nordre sideskib mellem den nederste pille og nordmuren. L. Petersen lagde stenen (dateret 1656, jfr. gravsten nr. 38, p. 481) og lod graven opmure af ny; skødet blev fornyet i maj 1682. 1685 blev den tilskødet købmand Johan Winkel, gift med L. Petersen Backers enke, Gertrud Heister. I januar 1730 fik fire søstre Winecke skøde på begravelsen, på hvilken der nu nævnes

to sten; på den ene stod der ifølge begravelseslisten 1776 Blasius Møller (jfr. gravsten nr. 20, p. 475), den anden har vel været L. Petersens. De fire søstre var: fru Nille kaptajn Fleichers, etatsrådinde Elisabeth Cathrine Giese, jomfru Gertrud og jomfru Magdalene Hedvig. 1762 overtog stempelforvalter Kreyberg begravelsen, hvori han blev nedsat 1775.

27) Jan de Rohdes hustru, o. 1665. Toldskriver R.s hustru blev 15. marts 1665 begravet i nordre sideskib. 1723 nævnes stenen på den begravelse som Jan de Rohde 1670 for 20 dl. fik gjort til »Erbbeγράbniis«. — Kaas nr. 27.

*Løse *kisteplader* (bortset fra nr. 1 med graveret skriveskrift). 1) 1698. Johanne Catharina Wilsters, datter af kaptajnløjtnant »zur See«, Daniel Wilster og hustru de Jelles. Født 9. maj 1697, † 21. april 1698. Oval tinplade med tysk versalindskrift; øverst rester af akantusbladramme.

2) 1739. »Caius Burchardus Zwergius«, slesvig-holstener, i 13 år forestod han diakonatet i Sorø kirke, kaldet til præst på Kronborg og til den tyske kirke i Helsingør, fungerede i dette embede i 28 år og fem måneder, † 5. dec. 1739, i sin alders 67., sit ægteskabs 42. år. Oval, hvælvet tinplade med latinsk indskrift; sml. præstemalerier nr. 10, p. 438.

3) 1751. Metta Catharina Bluhme »ein letziges Ehespröslein traurender Eltern des Königl. Hof Predigers Hr. Christoph Bluhme und fr. Dorothea Bluhme diese liebliche doch verwesliche Bluhme ist aufgegangen Ao. 1745 d. 11. Dec. abend«, † 16. febr. 1751. Oval, hvælvet tinplade, indrammet af symmetrisk bladværk med englehoved foroven; forneden et større, fliget blad.

4) 1761. Volrath Levin von Grambow, generalløjtnant ved infanteriet og oberst ved arveprins Frederiks regiment, af højadelig slægt fra Grambow og Wartemberg, født 25. juni 1689 på faderens gods Wiltkül i Mecklenburg. Fra ungdommen opdraget til militær, 1709 gik han i kgl. dansk tjeneste, hvor han avancerede fra nederste officersgrad til generalløjtnant og i 51 år tro tjente tre konger; 12. juli 1730 ægtede han Barbara Sophia von der Lühe, gift i 31 år (seks børn, een søn og fem døtre, hvoraf een død). Den sørgende enke begræder tabet af ægtemand og fader, † 19. juni 1761, 72 år gammel på nær seks dage. Oval, hvælvet tinplade med tysk indskrift.

5) 1763. »Eva Dorothea von [Dessin], gebohrne von Oldenburg«, udsprunget fra de adelige huse von Oldenburg og von Koppelau, født 2. april 1690 på godset Lalendorff i Mecklenburg, gift 1720 med Hans Ernst von Des[sin]. . . kammerjunker, † 26. febr. 1726 (een datter, Sophia Maria Elisabeth, gift von Dehn); død. . . 1763, 73 år 16 dage gammel. Oval, hvælvet, stærkt beskadiget tinplade med tysk indskrift.

6) 1764. Christiana Rebecca Nissen, datter af virkelig justitsråd og toldkammererer Nicolas Christian Nissen og salig Anna Magdalena Nissen, født Struckmann; født i Slesvig 10. okt. 1746, død i Helsingør 11. febr. 1764, 17 år

og fire måneder gammel. Oval, hvælvet tinplade med tysk indskrift (jfr. nr. 9).

7) 1769. Jørgen Bihlfeldt (Bihlfeldt), fuldmægtig ved translationen ved Øresunds toldkammer, † 30. jan. 176(9), i hans alders 41. år. Gravvers. Oval, hvælvet, meget beskadiget tinplade med dansk indskrift (jfr. nr. 13).

8) 1775. Anna Pavls, »gebohrner Kamphövenern«. I næsten 40 år gift med Otto Georg Pavls, kongelig konferensråd og direktør for Øresunds toldkammer (ni børn, syv døde); født i Apenrade 14. febr. 1714, død i Helsingør 4. febr. 1775. Rosende gravvers sat af enkemanden. Rektangulær tinplade med tysk indskrift.

9) 1779. N[icolas] C[hristian] Nissen, virkelig justitsråd og toldkammererer, født 23. juni 1695, † 26. april 1779, 84 år gammel. Oval, hvælvet tinplade, omgivet af strålekrans med englehoveder og skyer; øverst et lam, nederst et timeglas. Tysk indskrift (jfr. nr. 6).

10) 1785. Christian Friderich Walther, konferensråd, født 17. april 1724, gift 26. april 1754 med Susanna Dorothea Könemann, som med begge deres sønner var døde før ham; død 22. maj 1785. »En usminket Christen, en Dyrker af Kundskaber og Videnskaber og et Mønster af utrættelig Flittighed og Nidkiærhed i sine havde Embeder som Secreterer i det Tydske Cancellie, som Cabinet Secreterer og Casserer hos den Høystsalige Dronning Sophia Magdalena og som Kæmmererer ved Tolden i Øresund«. Pladen sat af »hans efterladte, dybt sørgende søster« (oberstinde Sophie Christiane Eigtved) og hendes børn. Oval, hvælvet tinplade med dansk indskrift.

11) 1786. Jess Vester Biörnsen, sognepræst. Født i Apenrade 29. jan. 1737, † 8. dec. 1786, 49 år gammel. Præst i »Castel Friederichshafen« [5 år], slotspræst på Kronborg og »Haupt-Prediger der Teutschen st. Marien«. Den efterladte hustru og seks endnu levende børn begræder ham. Oval, stærkt hvælvet tinplade med ret ødelagt indskrift på tysk (jfr. præstemalerier nr. 13, p. 440 og epitaf nr. 9, p. 462).

12) 1788. Anna Hedewig Wöldike, født Jacobsen, født 8. jan. 1751, † 16. okt. 1788. I det 11-årige ægteskab med Andreas Wöldike, slots- og garnisonspræst i Helsingør, havde hun otte børn, den ældste 10 år, den yngste 6 dage, en søn død 1784. Lang, rosende gravskrift, formentlig forfattet af den efterladte præst. Under indskriften graveret et bladornament. Oval, stærkt hvælvet tinplade med dansk indskrift.

13) 1792. Madame Anna Cathrine Bihlfeldt, født Clausen, enke efter hr. Jørgen Bihlfeldt, fuldmægtig ved translationen ved det Øresundske toldkammer, † 12. dec. 1792, »i sit Alders 72 Aar«. Oval, hvælvet tinplade med dansk indskrift (jfr. nr. 7).

14) 1812. Johan Martin Scheidtman, kaptajnløjtnant i søetaten, inspektør

ved færgelaugget i Helsingør. Født ? marts 1778, † 14. juli 1812. To børn døde før ham. Blyplade, foroven aftrappet, fornedet afsmalnende og endende i to tilspidsede flige; dansk indskrift.

15) 1813. »Anton Jansen, Borger, Færgemand og forhen Capitain ved Brand Corpset i Helsingør. Redelighed, Sindighed, Sparsomhed [le]dede Manden medens han levede. Derfor sørger 2de Sønner over hans Død, der indtraf den 8de October 1813, i hans Alders 68 Aar«. Oval, hvælvet tinplade, ret medtaget.

16) 1839. Adam Gotfred Krogh, født 16. maj 1767, † 17. jan. 1839. Oval, næsten cirkelformet tinplade med dansk indskrift.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. Danske Kancelli: Indlæg m.m. 19. april 1642. IV (1—3). — *Rentekammeret:* Resolutioner 1660—1719. — Reviderede regnskaber. Kirkeregnskaber 1744. Helsingør tyske kirkes reparationsregnskab. — Sjællands stiftskontor. Kommunicerede kgl. resolutioner med bilag [1752]. — *Particulærkammer et:* nr. 86. Rygningsrgsk. 1728 med bilag. — Nr. 87. Rygningsrgsk. 1737 med bilag. — *Universitetets arkiv:* 1662—72, nr. 10. Acta Consistorii. — *Genealogisk-heraldisk samling* nr. 17, 4°. Epitaphia et Cippi cum Inscriptionibus nec non Picturæ et coetera ornamenta quæ reperiuntur in Templo Germanico Helsingoræ, dicto Stæ Mariæ. Usigneret og udateret, men antagelig fra midten af 1700-tallet. — *Overhofmarskallatets arkiv:* Sager vedr. Kronborg slot, Frederiksborg slot og S. Johannes kirken 1843—64. Læg: Sager vedr. indvielsen af Kronborg slotskirke 1843—44. — *Ministeriet for Kultur og Undervisningsvæsen:* Journalsag 3A — 1800 (1901—03) bilag, 3E — 121 (1905) bilag.

LA. Sjællands stiftsøvrighedsarkiv: Regnskaber 1804—59, 1869—83. — Originale bidrag til stiftsbogen [1831]. — *Kirkeinspektionens arkiv:* Regnskaber 1577—1600 (div. år). — Regnskabsbøger 1588—1857. — Regnskaber og diverse dokumenter vedr. regnskabsvæsenet 1734—1829 (div. år). — S. Marie tyske kirke. Regnings Copie Bog for 1799—1802, 1803—08, 1809—26. — Kopibog for begravelsessteder, skøder på gravsteder m.m. 1670—1827. — Fortegnelse over begravelser i kirken 1776. — Købstadkirkerne på Sjælland og Møn uden for København. Diverse dokumenter. — *Helsingør S. Marie sognekaldsarkiv:* Indkomne breve m.m. sognepræsteembedet vedk. 1645—1894. — Liber Daticus for S. Marie sognekald 1813—1922. — *Helsingør almindelig hospitals arkiv:* Protokol indeholdende afskrifter af en del reskripter og breve Helsingør hospital og kirkerne sammesteds vedk. 1582—1782. — *Helsingør rådstuearkiv:* Brandtaxation 1761. — B 5 c. 1819—24. Magistratens journaler. — *Kgl. bygningsinspektører:* prof. Storcks papirer vedr. S. Marie kirke og kloster i Helsingør. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Kgl. Bibl. GIKglSaml 2338, 4°. Inscriptiones, Epitaphia et Picturæ quæ in Sctæ Mariæ 1723. Usigneret, men som meddelt af H. F. Rørdam i *KirkehistSaml*. 5. rk. V, 584, antagelig skrevet af borgmester Andreas Bussæus. Denne antagelse er underbygget og bekræftet gennem studier af Allan Tønnesen (Bussæus 1723).

Ved embedet: Journal for S. Marie kirkeinspektion 1892—1915.

Nationalmuseet: Indberetninger i Nationalmuseet og det Særlige Kirkesyns arkiv. — Præsteindberetning 1808. — Indberetning af Chr. Axel Jensen 1899 (altertavle og prædikestol). — M. Mackeprang 1906 (kalkmalerier), Chr. Axel Jensen 1921 (bygning, kalkmalerier, inventar og gravminder), 1927 (arkitekturhistorisk undersøgelse), Peter Kr. Andersen 1949 (indskrifter på prædikestol), Ingemann Arthur-Nielsen 1959 (undersøgelse

af orgelhus og -façade), Rolf Graae 1959—60 (restaureringsforslag og supplement til beretning), Einar V. Jensen 1960 (prøveafdækning af orgel) og Peter Kr. Andersen 1960 (restaurering af farver m. m. på orgel og -pulpitur). — Hans Stiesdal 1961 (klokker), N. J. Termansen og Verner Thomsen 1964—65 (Christiern II.s altertavle). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Marie-Louise Jørgensen 1961 og 1965—66, samt Ulla Haastrup, Astrid Tønnesen og (vedr. kirkegården) Kjeld de Fine Licht, Laura Felling og Jørgen Steen Jensen 1965—66.

Tegninger (i NM): Akvarel af korstol, af P. Linde. — To tegninger af kirkens øst- og vestgavl, af Chr. Hetsch 1865. — Tegning af disk 1333, af Hetsch 1876 til Industrielle Tegninger for Metalarbejdere 1879. — Akvarel af fratergårdens sydøstre hjørne, af

H. Hagemann 1903, tegning af salmenummertavle, af samme 1903, af dørhammer, af samme 1904, til Ældre nord. Arch. 4. serie 3. rk. — Akvarel af kalkmalerier, af M. Henriksen 1901—05. — Marie kloster. Studierejser af Kunstakademiets Elever, foretagne under Hans I. Holms Vejledning, IV pl. 1—12, 1904. — Akvarel af teglsten, af J. Tvede 1906. — Tegning af pengetavle 1666, af Anton Frederiksen 1908 til Ældre nord. Arch. 5. serie 2. rk. — Plan, snit og façader af A. Frederiksen og J. Tvede 1900—07 til Ældre nord. Arch. 6. serie 1. rk. — Tegning af dorgreb på prædikestolen, til Foreningen af 3. Dec. 1892. — Tegning af alterstage, af V. Ahlmann, til Foreningen af 3. Dec.

Notebøger (i NM): J. Kornerup: 1895—96. VIII, 117ff. — Henry Petersen: 1879. XIV, 1 f. — H. B. Storck: St. Mariæ Kloster, Optegnelser 1905—07 (Storck: Optegnelser).

Litteratur. Ludvig Boesen: Den ved Øresund beliggende anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse Aalborg 1757 (Boesen). — Frederik Schaldemose: Beskrivelse over Kjøbstaden Helsingør og Slottet Kronborg. Helsingør 1840 (Schaldemose). — Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, udg. af C. F. Wegener. 1861—65 og 1866—70 (Årsb. III og IV). — V. Hostrup-Schultz: Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd. Genealogiske Efterretninger. Fra Helsingørs Fortid II. 1906 (Hostrup-Schultz). Denne bog er anvendt som hovedkilde til de personallistoriske oplysninger. — Frederik Kaas: Bidrag til Helsingør Byes Historie. Helsingør 1909 (Kaas). — Louise Wright: Vort Ungdomskloster. Helsingør 1914. — Vilh. Lorenzen: De danske Karmelitterklostres Bygningshistorie, 1924. — Laurits Pedersen: Helsingør i Sundtoldtiden 1426—1857. 1926 (Helsingør I og II). Heri: Karmelitterklosteret og St. Marie Kirke, ved C. A. Jensen p. 196—216, Kirkernes Inventar og Kunsthaandværk, ved C. A. Jensen p. 223—50, Kirkeligt Liv, ved Hugo Matthiessen p. 34—40, Skole og Kirke, ved Laurits Pedersen p. 268b—272b. — Peder Hansen Besens Atlas Danicus II, S: Helsingør, ed. Knudsen 1928 (Resen). — Johs. S. Dalsager: Helsingør almindelig Hospitals Historie 1541—1941. Helsingør 1941 (Dalsager: Almindelig Hospital). — Johs. S. Dalsager: Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie 1450—1950. 1950 (Dalsager). — Niels Friis: Buxtehude-Orglet i Helsingør Set. Mariæ, 1953, 14ff. Særtryk af Dansk Kirkemusiker Tidende nr. 2—4, 1953. — Ellen Storm Petersen: Restaureringen af St. Mariæ Kirke og Kloster i Helsingør 1900—07. 1956. — Niels Friis: Buxtehude, hans By og hans Orgel. Helsingør Set. Mariæ Kirkes Orgelhistorie i tre Aarhundreder. Helsingør 1960. — Erik Moltke: En kongelig altertavle i røntgenbelysning, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1963—65, p. 87—96.

KORREKTURNOTE

(til p. 290 ff.).

Gennemgangen af regnskaberne for Helligge(j)sthus eller Almindelig Hospital, der 1541 indrettedes i klosterfløjene, viser, at både kirkegården og den ved reformationen lukkede kirke en tid kom til at ligge under hospitalet. Det afholdt udgifter til reparation af bl. a. kirkegårdsindgange, sakristivinduer og nøgler til kirkedøre; men det fik også visse indtægter hidrørende fra kirke og kirkegård, f. eks. betaling for en gammel gravsten 1570 og for kobber af den klokke, »der forgangen år faldt ned af klosterets kirke« 1574. De i

teksten (bl.a. p. 329) meddelte oplysninger om kirkerummets anvendelse til stald og oplagsplads suppleres da som følger: 1563 rejstes et skillerum »den tid, da kornet blev tærsket i kirken«, 1567 betalte en hollandsk skipper »de arme« for oplagsplads, mens en anden skipper 1572 af hospitalet købte »et gammelt Mærsk« (tonde eller platform, der benyttedes som udkigspost på en sejskibsmast), som længe havde stået i kirken til forhindring og uden ejermænd.

Som et resultat af den kongelige tilladelse 1573 til at nedbryde kirken (sml. p. 291) hospitalet til opbygning, begyndte hospitalets håndværkere foråret 1574 at nedbryde det gamle stentag på »thennd affsiide norden op till Closter Kierche, som omgangen war ode oc enn Part Huelningenn Nedfalden, oc affbrøde samme Huelling« (dvs. søndre korsgang, sml. p. 331, 332, 336). — Fra 1544, da hospitalets ældste bevarede regnskabsbog begynder, og godt en snes år fremover kaldes hele klosteranlægget for Helliggesthus (dvs. Helligåndshus). Vor Frue kirke benævnes undertiden kloster- eller hospitalskirke, men oftest Helliggesthus' kirke, og dette navn knyttes ligeledes til kompleksets sakristi og kirkegård. Først med den øde Vor Frue kirkes omdannelse til »Tyske kirke« eller S. Marie kirke (den tyske betegnelse for Vor Frue-kirker) 1576 ophører mulighederne for forveksling mellem den egentlige klosterkirke og det kirkerum, som Almindelig Hospital indrettede i Laxmandssalen.—Årstallene i denne note refererer til regnskabsbøgerne for Helsingør Almindelig Hospital 1544—75 (LA.), der er benyttet til hospitalskirken, som beskrives efter S. Marie kirke.

¹ Det gælder alle karmelitterklostre og -kirker, idet karmelitterne havde som særlig opgave at virke for en mere inderlig forståelse af jomfru Maria (jfr. Vilh. Lorenzen: *De danske Karmelitterklostres Bygningshistorie*, 1924, p. 6). ² *NyKirkehistSaml.* V, 778 f. ³ *ActaPont.* nr. 1628. ⁴Jfr. *Repertorium Diploinaticum Regni Danici Mediævalis* I. rk. nr. 7639s og 7662s. ⁵Årsb. IV, tillæg p. 4. ⁶Ibid. III, tillæg p. 13. ⁷Ibid. III, tillæg p. 18 f. ⁸P. F. Suhm: *Samlinger til den danske Historie*. 1779—84 II, 157 f. ⁹Ibid.

II, 160 ff. ¹⁰ Kong Frederik I.s danske registranter, ed. Erslev og Møllerup. 1879, IX, 569. ¹¹ Årsb. IV, tillæg p. 10 f. ¹² *Kronens Skøder* I, 12. ¹³ Årsb. III, tillæg p. 52 f.

¹⁴ Sidste ciffer i årstallet er usikkert, men 1576 stemmer med *†mindetavle* (p. 430) og med, at præsten synes udnævnt allerede 1576, jfr. RA. *Danske Kancelli*. Indlæg m.m. 19. april 1642. ¹⁵ LA. Kirkeinspektionens arkiv: rgsk. 1588—1857. ¹⁶ LA. Kirkeinspektionens arkiv: rgsk. 1577—1600 (div. år). ¹⁷ *Dalsager* p. 31 f., *KancBrevb.* 1578, 11. jan., jfr. 1578, 14. febr. ¹⁸ Årsb. III, tillæg p. 72—73. ¹⁹ LA. Helsingør, S. Marie sognekaldsarkiv: Indkomne breve m.m. sognepræsteembedet vedk. 1645—1894. Læg: Bestallinger, gavebreve, kgl. resolutioner og konfirmationer sognepræsteembedet vedk. ²⁰ V. A. Secher: *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve* II, 605 f. ²¹ Jfr. *Dalsager* p. 52, og note 19. ²² Årsb. III, tillæg p. 113 ff. med udførlige oplysninger om stridighederne. ²³ En ansøgning om ligestilling med den tyske menighed i Kbh. fremkom allerede 1669, jfr. Årsb. III, tillæg p. 115 f. ²⁴ Det vil sige, at privilegiebrevet (sml. note 25) fastslog, at alle i Helsingør boende, som virkelig var tyske, måtte nyde den samvittighedsfrihed at gå til den tyske kirke uden at skulle betale noget til den danske kirke. En af årsagerne til at den danske præst i kopibogens margen har tilføjet: Til skade for den danske kirke. ²⁵ LA. Helsingør S. Olai sognekaldsarkiv. 1590—1820. Kopibog af kgl. reskripter og breve fra stiftsøvrigheden. Sml. *Dalsager* p. 95. ²⁶ LA. Helsingør Alm. Hospitals arkiv. Protokol indeholdende afskrifter af en del reskripter og breve vedkommende Helsingør hospital og kirkerne sammesteds. 1582—1782. ²⁷ *Dalsager* p. 120, 126 f., 132. ²⁸ Årsb. III, tillæg p. 18 ff., *ActaPont.* IV nr. 3100 og VII nr. 6079. ²⁹ Ibid.

III, tillæg p. 18 ff. ³⁰ Ibid. III, tillæg p. 19. Der tales om, at der skal holdes en »messe aff Gudz legomme« ved alteret. ³¹ LA. Kirkeinspektionens arkiv: S. Marie tyske kirke. *Regnings Copie Bog* for 1799—1826. ³² LA. Sjællands stiftsøvrighed. *Kommune sager*. Helsingør 1700—1820. ³³ *Fundberetningens* oplysning om den nævnte mønt er kor-

rigeret af fhv. overinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Georg Galster, der har meddelt, at møntens rette navn er »gros tournois«, og at den er fra tiden efter 1266. — Om andre fund ved udgravningen henvises til Ellen Storm Petersen: Restaureringen af St. Mariæ Kirke og Kloster i Helsingør 1900—1907, 1956, p. 22—24, hvor en del af oplysningerne dog må bero på misforståelser.³⁴ Om haverne, se Eywin Langkilde: Vor Frue Kloster i Helsingør, Havekunst XXXI, 1950, p. 87—97.³⁵ LA. Kirkeinspektionens arkiv: Fortegnelse over begravelser i kirken 1776.³⁶ Boesen (1757) p. 162; Dalsager p. 73; jfr. Louise Wright: Vort Ungdomskloster, 1914, p. 10; Ellen Storm Petersen: Restaureringen af St. Mariæ Kirke og Kloster i Helsingør p. 15.³⁷ Området vest for klosteret ses undertiden betegnet prat(er)haven eller Vor Frue kirkegård. S. Johannes kirkegård benævnes stundom (store) urtegård. Det er til tider vanskeligt eller ikke muligt med sikkerhed at afgøre om en omtale fra tiden efter midten af 1600-tallet vedkommer gravpladsen mod S. Annagade eller den yngre kirkegård ved Hestemøllestræde, idet navnene skifter fra tid til anden, og f. eks. urtegård og fraterhave anvendes som udtryk for begge områder, ligesom fraterhave også, særlig i senere tid, bruges om klostergården. I de af »Danmarks Kirker« gennemgaaede arkivalier er ikke fundet belæg for Pratelgården eller Krudtgården som navne på fraterhaven, som anført af Laurits Pedersen i Helsingør

I, 440; det er dog samtidig uklart, hvilket område Laurits Pedersen benævner fraterhaven. I afsnittet om S. Maries kirkegårde er området vest for klosteret benævnt fraterhaven, arealet syd for kirken S. Johannes' kirkegård eller urtehave og klostergården fratergården, hvorimod bygningsbeskrivelsen fortrinsvis gør brug af de benævnelser, der er anvendt i vedkommende arkivalier.³⁸ Årsb. III, tillæg p. 33.³⁹ KancBrevb. 1573, 10. okt.⁴⁰ Om Helliggesthuset som navn på hospitalet jfr. Carl Neergaard i KirkehistSaml. 3. rk. VI, 603.⁴¹ Årsb. III, tillæg p. 16.⁴² Ibid. III, tillæg p. 25.⁴³ LA. Helsingør alm. hospitals arkiv: rgsk. 1544—75.⁴⁴ C. A. Jensen i Berlingske Tidende 16. aug. 1906; Arkitekten VIII, 1905—06, p. 541—45; Helsingør I, 214; Vilh. Lorenzen: De danske Karmelitterklostres Bygningshistorie p. 65; jfr. dog Laurits Pedersen i Arkitekten XIV, 1911—12, p. 218.⁴⁵ Årsb. IV, tillæg p. 10.⁴⁶ Helsingør I, 113; husene ses ikke på Resens prospekt af Helsingør gengivet p. 43 under S. Olai fig. 2.⁴⁷ Helsingør I, 341.⁴⁸ Kgl. Bibl., 48, fol. E. J. Jessens saml. til Frederiksborg og Kronborg amters beskrivelse.⁴⁹ LA. Sjællands bispearkiv: Indkomne sager. Lyng-Kronborg hrd. 1629—1760, året 1727, og note 31, året 1814.⁵⁰ Note 32, 28. juli 1794.⁵¹ LA. Helsingør rådstuearkiv: B 5 c. 1819—24. Magistratens journaler.⁵² Ved embedet: Journal for S. Marie kirkeinspektion 1892—1915.⁵³ Årsb. III, tillæg p. 72.⁵⁴ Tilsvarende forklaring allerede hos Bussæus 1723, også hos Jessen (note 48).⁵⁵ Helsingør I, 440.⁵⁶ Note 15. Her er vel tale om det forlængst nedrevne lavshus, der lå i Kirkestræde, jfr. Helsingør I, 443.⁵⁷ Note 15, året 1782.⁵⁸ LA. Helsingør rådstuearkiv: Brandtaxation 1761.⁵⁹ C. A. Jensen, i Berlingske Tidende 16. aug. 1906.⁶⁰ Laurits Pedersen, i Arkitekten XIV, 1911—12, p. 215—18.⁶¹ Helsingør I, 341.⁶² Note 63, året 1824.⁶³ LA. Sjællands stiftsøvrighedsarkiv: Kommune kopibøger 1820—1900.⁶⁴ Helsingør I, 444.⁶⁵ RA. Kultusministeriet: 1. dep. 1848—1916. Journalsager.⁶⁶ LA. Kgl. bygningsinspektører: Prof. H. Storcks papirer vedr. restaureringen af S. Marie kirke og kloster i Helsingør. Maj—juni 1907.⁶⁷ Helsingør I, 438.⁶⁸ Redegørelse for sagen til borgmester P. Christensen fra Lrs. M. Herløw af 4. nov. 1940, og gavebrev vedr. matr. 76 af Helsingør bygrunde af 5. juli 1934, i Helsingør rådhus, mrk. DK 777.8:712.2.⁶⁹ Ellen Storm Petersen: Restaureringen af St. Mariæ kirke og kloster i Helsingør. 1956. Fot. p. 33.⁷⁰ Vilh. Lorenzen: Bevaringen af det gamle Helsingør som Arkitekturby, 1943, fig. 22. Om arealernes beplantning, jfr. Eywin Langkilde i Havekunst XXXI, 1950, p. 87—97.

⁷¹ NM: Storck. S. Marie kloster Helsingør. Optegnelser 20. sept. 1905 og 19. febr. 1906.

⁷² DK. Sjyll. p. 1058 ff.⁷³ Indberetningen er fra 1921, og den er grundlag for C. A. Jensens afsnit i Helsingørbogen 1927, hvori forfatteren dog på enkelte punkter har revi-

deret sin opfattelse fra indb. I den udstrækning de til »DK« foretagne nyundersøgelser tillader en vurdering, taler alt for, at indb. er den rigtigste kilde.⁷⁴ Det kan ikke udelukkes, at nordhuset har været det allerførste, thi spor af en ældre fratergang end den nuværende i husets sydmur vidner om en ændret fagdeling, som ikke spores i østfløjen, hvor man dog ikke kan se bort fra, at noget lignende kan have været tilfældet før ombygningen i forbindelse med Laxmandssalens indretning.⁷⁵ Her ses bort fra de mindre etaper inden for de tre fløje, som udgør det egentlige kloster.⁷⁶ Undersøgelsen 1897 (jfr. note 65) beretter, at fundamentet når ringere dybde end beregnet, og at der kun er tale om en kampestensophobning uden bindemiddel.⁷⁷ De to første opbevares i vestfløjens såkaldte konestue; de seks sidste er deponeret i Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, der venligst har stillet nyoptagelser til rådighed for »Danmarks Kirker«.⁷⁸ Skibsbilledernes datering skyldes Ole Crumlin Petersen, Nationalmuseets skibshistoriske laboratorium; se i øvrigt Carl V. Sølver: Danske Skibstegninger, i *Vikingen* nr. 12, 1936.⁷⁹ Kong Frederik I.s danske registranter, ed. Erslev og Møllerup, 1879, p. 259.⁸⁰ Helsingør I, 138 og 436.⁸¹ 1701 (jfr. note 15) får snedker Johan Rickaert betaling for 14 luger for lydhullerne over de to gevelfter i kirken.⁸² Chr. Axel Jensen har i sin indberetning fra 1921 skrevet, at den gamle kirketjener fortalte, at Erik af Pommerns navnetræk stod bag maleriet i sakristidørens spejl, hvorimod der ingen oplysninger findes i kalkmaleriberetninger fra restaureringstiden. Med kirkens tilladelse lod »Danmarks Kirker« maleriet nedtage 24. juni 1965, og derved afslørede indskriften.⁸³ RA. Rente-kammeret: Reviderede rgsk. Kirkegsk. 1744. Helsingør tyske kirkes reparationsrgsk. En del af arbejdet synes udført allerede 1743.⁸⁴ LA. Sjællands stiftsøvrighedsarkiv: Rgsk. 1804—59, 1869—83.⁸⁵ Udvendig i fløjens vestmur er der ud for gavlen en smal stribe meget rodet murværk, som i sammenhæng med de øvrige spor, giver sikkerhed for den beskrevne udvikling.⁸⁶ Jfr. note 66, 14. dec. 1906 samt 1. og 8. nov. 1907.⁸⁷ Helsingør I, 459.⁸⁸ Spiret kendes fra et maleri af Frederik II.s Frederiksborg, formentlig af Jan van Wijk, på Gripsholm; en kopi ved Th. Vibom findes på Frederiksborg slot. Såvidt man tør dømme efter denne afbildning og det p. 39 gengivne stik af S. Marie kirke, kan der ikke være tvivl om, at Paasche tømmersmand har rettet sig efter kontraktens ordlyd. I øvrigt må Frederiksborgspiret have været Paasche velbekendt fra hans tid som kgl. bygmester (fra 25. juni 1564 indtil 1582, da han faldt i unåde).⁸⁹ De 10 dl. blev udbetalt 1593 (jfr. note 15), fordi Rernt beklagede sig.⁹⁰ RA. Kgl. ordrer til Generalkommissariatet 1685—86.⁹¹ LA. Kirkeinspektionens arkiv: Kopibog for begravelsessteder, skøder på gravsteder m.m. 1670—1827, samt Fortegnelse over begravelser i kirken 1776.⁹² Kgl. 0481-0576. NyKglSaml. 179, 8°. Anton Petersen: Historiske samlinger til købstædernes topografi. Året 1781.⁹³ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Helsingør 1700—1820. Året 1810, 16. juni.⁹⁴ Jfr. note 71; overslagene og de senere tilføjelser hertil giver et godt billede af hele arbejdet med restaureringen.⁹⁵ »Dekorationsmaler« kaldes M. Henriksen af Nationalmuseets daværende direktør, i modsætning til »figurmaler« E. Rothe (Nationalmuseets konservator). Jfr. brevarkivet i 2. afd.⁹⁶ Se note 66. Udførligt regnskab fra M. Henriksen december 1907 over færdige og manglende kalkmalerirestaureringer. Heri er anført malermester H. F. Svendsens arbejder. Regning fra H. F. Svendsen på »6 Hvælvinger dekoreret i Kalkfarve«. Ellen Storm Petersen: Restaureringen . . . 1956, p. 22 nævner, at Mads Henriksen blandt sine hjælpere havde kgl. hofmalermester Robert Rasmussen.⁹⁷ Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, p. 358 antog, at Kristusskikkelsen var oprindelig også i detaljer.⁹⁸ Fr. Beckett, smst. p. 359.⁹⁹ På Kronborg slot findes i en vinduessmig en kalkmalet dekoration med Erik af Pommern og hans dronnings våbner omkring Kristi våben og omgivet af gejstlige og adelige våbner.¹⁰⁰ Signetet kendes fra aftryk på brev 30. juni 1794 fra kirkeværge Joh. Fried. Braunbehrens, i LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Helsingør 1794—95, læg 1794.¹⁰¹ Danmarks Adels Aarbog VI, 1905 p. 6 ff.¹⁰² Årsb. III, tillæg p. 13.¹⁰³ Henry Bruun: Poul Laxmand og Birger

Gunnensen, 1959, p. 94 nævner, at P. Laxmands yngste og tredje barn af første ægteskab i 1502 var 16 år gammel; da hans hustru ikke nævnes i andre gavebreve til kirker i Helsingør fra P. Laxmand, sidste fra 8. maj 1483, falder hans første giftermål sandsynligvis i 1484. Den store donation på 900 lybske mark, som Laxmand i 1493 skænkede kirken til sjælemesser for både hustru, børn, forældre og sig selv, må formodes bl.a. at skulle gå til Laxmandssalens opførelse.¹⁰⁴ Beckett mente, at der mellem søndre sideskibs fire østlige og fire vestlige fag forekom en så udpræget skillelinie, at man måtte forudsætte to kunstnere. Stilistisk synes der dog ikke at være noget, der taler for en sådan antagelse, selv om enhver bedømmelse heraf må tages med forbehold på grund af den kraftige opmaling. Bygningshistoriske forhold (p. 322) tyder på, at en korsranke har skilt kirken i to halvdele mellem fjerde og femte fag fra øst. Menigheden ville da kun kunne se østkapperne i de fire østlige hvælv, hvilket kunne forklare, at alene disse kapper er udsmykket med religiøse scener. Samtidig ville placeringen af stifterportrættet i fjerde fags vestkappe da ligge i skellet mellem kor og skib, således som man finder det i landsbykirkers korbue.¹⁰⁵ Om Hans Pothorst, se Danske Magazin 5 rk. VI, 306, Ludvig Daae: Didrik Pining, i Historisk Tidsskrift udg. af den norske historiske Forening, 2. rk. III, I. hefte, Kristiania 1881, p. 233 ff. Sofus Larsen: The Discovery of North America, Twenty Years before Columbus, 1925, p. 33 ff.¹⁰⁶ Maria med foldede hænder over Kristi lig kendes i svensk skulptur.¹⁰⁷ Også Beckett (Danmarks Kunst II, 364) holder »Lazarusmaleren« og Birgittes kapels udsmykning for samtidige.

¹⁰⁸ RA. Rentekammeret: Kommuniserede kgl. resolutioner med bilag [1752].¹⁰⁹ Det er ikke altid muligt at afgøre, om inventargenstande har hørt til kirken eller klosteret.¹¹⁰ Jfr. V. Thorlacius-Ussing, i Holland-Danmark II, 1945, p. 109 ff. og De zeventiende eeuwse Beeldhouwkunst in de noordelijke Nederlanden (Amsterdam 1948) ved Elisabeth Neurdenburg p. 146 f.¹¹¹ 1840 (jfr. note 63) skænkede kunstforeningen et altertavlemaleri; konferensråd Holten gav en forgyldt ramme hertil.¹¹² Se E. K. J. Bezniczek: Die Zeichnungen von Hendrick Goltzius, tysk udgave 1961, planchebind p. 263, katalog 33—44 passionsserie, jfr. også de sovende apostle på det tidligere altertavlemaleri i Hornbæk kirke (Lyng-Kronborg hrd.).¹¹³ På Albrecht Dürers tegning af Christiern

II. fra 1521 bærer kongen ikke den gyldne Vlies.¹¹⁴ Dette argument er imidlertid uanvendeligt i diskussionen om altertavlens alder. På Thuro-tavlen (jfr. p. 372), som udførtes efter Christiern I.s død, knæler han og hans dronning uden deres børn.¹¹⁵ Fr. Beckett: Altertavler, 1895, p. 148, jfr. samme: Danmarks Kunst II, 1926, p. 243—45, 430. LundPortr. IX, 1903, p. 252.¹¹⁶ Hele tavlen er blevet gennemfotograferet med røntgen af konservator Knud Holm, der også har taget fluorescens (kvartslys) optagelser af Christiern II.s hoved; flere infraoptagelser er gjort af fotograf Lennart Larsen.

¹¹⁷ Beretninger 1964 og 1965 ved N. J. Termansen, ledsaget af »Undersøgelser af farveprøver på rammen« ved Verner Thomsen 1965.¹¹⁸ Dette stik var i renæssancetiden og senere en meget yndet kilde, som bl.a. epitafiemalere ofte øste af. Se f.eks. Müllers epitaf slutningen af 1600'erne, i Haderslev domkirke, DK. SJyll. p. 170, epitaf 1621 i Næstved S. Peder, DK. Præstø p. 107, og, efter 1700, i Gråsten stukloft, Åbenrå amt, DK. SJyll. p. 1922.¹¹⁹ Omtrent svarende til Stephan Lochners dommedagsmaleri i Wallraf-Richartz-Museum, jfr. C. G. Heise: Norddeutsche Malerei, Leipzig 1918, taf. 3. — På Lucas Van Leydens dommedagstavle 1527 i Leiden, Stedelijk Museum »De Lakenhal«, gengives helvede »over jorden« som en borgruin og herunder et flammende Leviathangab og derunder igen djævl og fordømte i større målestok.¹²⁰ En tradition vil i denne fordømte kvinde se Dyveke.¹²¹ Afbildet i 150 Jaar Rijksmuseum Jubileumtentoonstelling Middeleeuwse Kunst der noordelijke Nederlanden, Catalogus 77. Amsterdam 1958.¹²² Jfr. Sten Karling: Girolamo Maretis baretsmycke, i Konsthistorisk tidskrift XXXIV, 1965, p. 42—59.¹²³ Jfr. Anders Svarre: Christiern II i samtidens billedkunst. Privattræk af S. H. Matzens klicheanstalt. 1953.¹²⁴ Danske Slotte og Herregårde, 2. udgave (red. Aage Roussell), II, 1964, p. 19 f.¹²⁵ De to kædeagtige streger, der for-

løber fra dronningens brede, perle- og stenbesatte Halsbånd og ned under særken, er en meningsløs tilføjelse af restaurator.¹²⁶ Rosenborg nr. 55; jfr. Det kgl. Kunstkammer, Spenglers Manual 1771 (NM) p. 4 nr. 1: »Der Trautring der Königin Isabella, Gemählin Christiern des 2ten von massiven Gold«. ¹²⁷ Jfr. Peter Hertz: Den kongelige Malerisamlings Tilblivelse, i KunstmusAarskr. VIII X, 1924, — Festskr. Karl Madsen — p. 358—90. Fr. Beckett: Renæssansens og Kunstens Historie i Danmark, 1897, p. 11—15. Samme: Kunst i Danmark. Ny rk. VI, 1932, p. 5. Se i øvrigt Katalog over ældre Malerier. Statens Museum for Kunst, 1946, p. 283 f., p. 201. ¹²⁸ Paul Johansen: Meister Michel Sittow, i Jahrbuch der preussischen Kunstsamml. LXI, Berlin 1940, p. 2, Sten Karling: Medeltida träskulptur i Estland, Göteborg 1946, p. 292, Katalog over ældre Malerier. Statens Museum for Kunst, 1946, p. 283 f. med litteraturhenvisninger. ¹²⁹ G. Falck: Mester Michiel og Kunstmuseets Portræt af Christiern II., i KunstmusAarskr. XIII—XIV, 1926—28, p. 128—36. ¹³⁰ Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie I, 1854, p. 209 note 2. ¹³¹ I et brev fra Narva, Trinitatis dag 1513, til kongen kalder han sig: »Danmarks Bex Armorum, alias Mysyr Daud van Koran«, jfr. Akta Hafniensia ad Historiam Rossicam pertinentia, ed. G. Scerbacef, fase. I, 1326—1569, Moskva 1915, nr. 10. Meddelt af Jørgen Steen Jensen. ¹³² RA. DaKanc. Indkomne Breve. Brevet gengivet i facsimile i KunstmusAarskr. XIII—XIV, p. 128. ¹³³ Statens Museum for Kunst. Gennemslag i NM.s 2. afd.s arkiv. ¹³⁴ Thieme-Becker: Künstler-Leksikon XXV, 1931, under Jan Mostaert. Weilbach: KunstLeks. 1952, under Michel Sittow. ¹³⁵ Henry Petersen, i ÅrbOldHist., 1879, p. 66. ¹³⁶ Jfr. H. C. Bering Liisberg: Kunstkammeret, 1897, p. 144. »Et Skilderi om Domme-Dag, hvor paa staar Christianus Secundus og hans Dronning, gjort 1500 (!)«. ¹³⁷ Jfr. Fr. Beckett: Altartavler, 1895, p. 148 note 3. ¹³⁸ Jfr. note 127. ¹³⁹ Venlig meddelelse fra Ronnes datter, konservator Signe Rønne, ledsaget af udskrift fra faderens dagbøger. ¹⁴⁰ Tilskrift i Nationalmuseets tilgangsprotokol 1843 nr. 7278. ¹⁴¹ Der kendes kun eet stempel for Jacob Otter eller Otto, I O hvorunder 27 (Bøje 1662); ingen af hans arbejder i Mariekirken er stemplet med Helsingørs bymærke. Jfr. i øvrigt S. Olai note 150. ¹⁴² Inventariet 1659 (note 15) omtaler foruden den kalk og disk, som dronning Sophie har skænket, kun en stor kalk som velbårne Frederik Urne har foræret. Denne nævnes ikke i yngre arkivalier, der omtaler den eksisterende fra 1641 på 85 lod. Man kan muligvis tænke sig, kirkeværgen har heftet sig ved, at kalken var skænket af lensmanden på Kronborg; det var på dette tidspunkt Frederik Urne, som døde i april samme år. ¹⁴³ Jfr. note 31. Ifølge Erik Lassen: Dansk Sølv p. 215 blev sølvarbejder i sundtoldbyen Helsingør ofte stemplet med Kbh.s bymærke. Det gælder især arbejder af Andreas Lindberg. Han optoges i lavet i Helsingør 1753 og i Kbh.s guldsmedlav 30 år senere. Sml. i øvrigt S. Olai note 151. ¹⁴⁴ Det er antagelig den oblåtæske, der i inventariet 1791 (jfr. note 86) omtales som gjort af det sølv, der sad på dr. Biedenbachs kirkebog, jfr. p. 393; sølvet vejede 16 lod, det er 235 gr., hvilket svarer til den eksisterende oblåtæskes vægt. Inventariet 1734 nævner kun en æske, der blev stjålet 1722, og ikke kirkebogen. Denne datering stemmer med, at guldsmeden fik borgerskab 1734 og døde 1756. ¹⁴⁵ I regnskaberne oplyses kun, at Willum guldsmed 1668 omgør en liden sølvkande; det er muligvis den, der er nævnt i inventariet allerede 1594 (jfr. note 15) og som da vejede 27½ lod 1 kvint. Den var 1592 (jfr. note 16) lavet af Peder Elling af en gammel kalk på 20 lod. ¹⁴⁶ Flasker af tilsvarende tidløs form findes i Farum kirke (Ølstykke hrd.) og i Vigersted (Ringsted hrd., DK. Sorø p. 491); sidstnævnte er fra 1639. ¹⁴⁷ M. Mackeprang: Vases saerés émaillés d'origine française du quatorzième siècle conservés dans le Musée National de Danemark. Aage Marcus. Copenhagen 1921 (med litt.-henvi.). Den tidligste omtale er af Boesen (p. 157 f.) 1757, dernæst P. Brock: Emaillesager i vore Museer, i Tidskr. for Kunstindustri, 1889, p. 8. De seneste behandlinger er givet af C. R. af Ugglas, i Bidrag till den medeltida guldsmedkunstens historia II, Stockh. 1948, p. 312 ff., af Katharina Guth-Dreyfus (Schweiz) 1954 (note 150) og Aron Anderson, i Silberne Abendmahlsgesetze

in Schweden aus dem XIV. Jahrhundert, 1956, p. 71 ff., i Nationalmuseets festskrift, 1957, nr. 98 (ved T. E. Christiansen), i Gazette des beaux-arts, LV, 1960, p. 236, Ulrich Middeldorfs artikel: On the Origins of »Email sur Ronde-Bosse«, samt i kataloget til udstillingen i Paris 1965 (note 159).¹⁴⁸ Jfr. Marc. Rosenberg: Der Goldschmiede Merkmzeichen 3. opl. IV, 1928, p. 248. Det næstfølgende Pariserstempel her er fra 1500'rne.¹⁴⁹ Willy Burger: Antiquitätensammler XXIII, 1930, p. 145, »sind mit Szenen eines Romans dekoriert«. ¹⁵⁰ Jfr. Katharina Guth-Dreyfus (Zürich): Transluzides Email in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts am Ober-, Mittel- und Niederrhein, Basel 1954, (disputats), p. 15: »die herrliche, ganz emaillierte Silberkanne von Dittmarsheim (!) im Museum von Kopenhagen...«. ¹⁵¹ Denne »udlægning« hidrorer fra Nationalmuseets protokol, hvor indføreren 1849 skriver: »... flere Feldter, som det synes den forlorne Søns Tilbagekomst i 6 forskellige Scener«; M. Mackeprang optog den med nogen kritik.

¹⁵² Fr. Knudsen: Billeder af middelalderlige Lege og Idrætter paa en Sølvkande i Nationalmuseet. I Kommission hos Gyldendalske Boghandel, København 1917. 20 pp. ill.

¹⁵³ Sølvsmedens værksted synes ikke i sin billedsamling at have haft en »Fysiologus« eller bestiariabog; den eneste figur, der med nogen sandsynlighed kunne være taget fra dette overalt i Europa fra de ældste tider populære værk, er det sirenelignende væsen (gruppe c nr. 13), der dog næppe tør opfattes som en sirene. ¹⁵⁴ Jfr. Ole Højrup: Hane-puden eller en sørgelig historie om et ulige ægteskab, i Budstikken, 1959, p. 102—20.

¹⁵⁵ En kvinde siddende i omtrent samme stilling på en løve findes afbildet på et misericordie på en korstol i Rouen, se E. H. Langlois: Stalles de la Cathédrale de Rouen, Rouen 1838, nr. 66. ¹⁵⁶ 1586 anfører rgsk. en udgift på 2 mk. 12 sk. (jfr. note 16) til mester Hans »vor den kelck uth tho stafferen«; hvorvidt det drejer sig om den under Ættersølv (p. 392) omtalte alterkalk, eller det muligvis har noget at gøre med det emaljerede sæt, eller ingen af delene, kan ikke afgøres. ¹⁵⁷ Udgivet af H. C. Bering Liisberg: Kunstammeret, dets Stiftelse og ældste Historie, København 1897, p. 155 ff.

¹⁵⁸ Jfr. Mackeprang p. 3, citeret fra Tilgangslisterne til Kunstammeret 1700—1736, der ikke indeholder oplysninger om kandens oprindelse, men i »Afskrift af Grodtschillings Manuale 1690—c. 1737« (NM), i lidet ændret form opført blandt de ting, der stammede fra kongen. ¹⁵⁹ Identifikationernes usikkerhed er allerede stærkt fremhævet af Mackeprang; senere forskere har ikke været så tilbageholdende, se »Danmarks Nationalmuseum«, København 1957 — også engelsk udgave — nr. 98, hvorfra de oprindelige hypoteser uden forbehold er gået over i kataloget til udstillingen i Paris 1965 (kat. Musée du Louvre. Le Danemark, ses trésors, son art nr. 82, 83). Jfr. også Danmarks gamle Personnavne p. 1144: 21/3 1320 (pavens kopibog) Petro Regneri; 1333 sølvdisk i S. Olai(I) i Helsingør Petro Regneri. ¹⁶⁰ Ifølge venlig meddelelse fra professor Kristian Hald.

¹⁶¹ Nævnt i inventariet 1659 (note 15), og i brev af 13. sept. 1729 omtalt som den 1722 bortstjålne sølvvæske kirken tilhørende (jfr. note 88), ligesom inventariet 1734 (note 86) endnu nævner et sølvkar til oblaterne, stjålet 1722. ¹⁶² Kgl. Bibl. GIKglSaml. 2338, 4°. Inscriptioes, Epitaphia et Picturæ . . . , af Bussæus 1723. ¹⁶³ Heinnemarks våben var, jfr. p. 270, en springhval, som spruder vand ud. ¹⁶⁴ Især for »løse inventargenstandes« vedkommende er det vanskeligt at regne med inventarfortegnelserne, da man i hvert fald i nutiden flytter tingene fra Mariekirken til hospitalskirken og tilbage.

¹⁶⁵ Jfr. note 31. Desuden vides, at Thomas Rotgeter 1663 (jfr. note 15) forbedrede to stager, og 1820 udførte gørtler Duhan småreparationer (jfr. note 31). ¹⁶⁶ Herom se tillige Troels Dahlerup: Helsingør Latinskole i 17. Aarhundrede i ÅrbFrbrg. 1964, med henvisning til S. A. E. Hagen: Diderik Buxtehude, Kbh. 1920 p. 34 ff. ¹⁶⁷ 1734 var krucifikset beskadiget, men stod stadig på alterbordet, og endnu 1818; 1824 blev det repareret, jfr. note 31. ¹⁶⁸ Den senere hofsnekker Claus Harms var født i Lüneburg og kom 1739 til København, hvor han 25. maj 1740 fik borgerskab. Se i øvrigt Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: Christian IX's Palæ på Amalienborg, 1956, p. 193.

¹⁶⁹ Det fremgår af Storcks skrivelse 6. sept. 1916 til kirkeministeriet, at fonten i Marie-

kirken har været anbragt ved indgangen som i S. Olai »inden for en gammel skranke, der endnu er bevaret«. ¹⁷⁰ Købmand Bendix Hansen var (jfr. Helsingør skifteprotokol i Landsarkivet) gift tre gange, første gang med Kirsten Rasmusdatter, † 19. juni 1693, anden gang med Christine Christensdatter (jfr. alterskranke), død før 21. dec. 1697 og tredje gang med Karen Stüver, der efter Bendix Hansens død 19. jan. 1699 giftede sig med Vincent Regelsen. ¹⁷¹ RA. Partikulærkammeret nr. 87. Bygningsrgsk. 1737 med bilag. ¹⁷² I de 34 stole kan meget vel være medregnet fire lukkede stole, da tallet 15, som Rosendahl malede 1744 stemmer med de eksisterende, af hvilke der ikke vides at være fjernet nogle ved Storcks restaurering i begyndelsen af vort århundrede. ¹⁷³ Ifølge beskrivelsen fra 1723 (note 162) af kirken var på mandsstolene to våben, der, fremgår det af beskrivelsen, tilhørte familierne Rosenvinge og Lilliefeld, begge betydningsfulde familier i Helsingør i 1500'rne og 1600'rne, jfr. S. Olai kirke, stolestader p. 177 og †gravsten p. 260. ¹⁷⁴ KancBrevb. 1636, 8. maj. ¹⁷⁵ Jfr. note 15. Oluf Andersen optræder i skiftet efter maleren Johan Lobaczynskj (se †pulpiturer p. 410 og præstemaleri nr. 8 p. 438) 3. aug. 1707 som formynder i sin egenskab af »stiffader«, og omtales som Johans mangeårige nabo i Brøndstræde, jfr. LA. Helsingør rådstuearkiv. Skifteprotokol 1703—10. ¹⁷⁶ De første år var pulpiturene henlagt på kirkens loft, hvorfra de i tidens løb forsvandt, ifølge venlig meddelelse fra museumsinspektør Waage Petersen. ^{176 a} RA. Lensregnskaber, Kronborg len. a. 1. regnskab 1651—55. Disse og de følgende oplysninger om pulpiturets herkomst skyldes Allan Tønnesen. ¹⁷⁷ RA. Overhofmarskallatets arkiv: Sager vedr. Kronborg slot, Frederiksborg slot og S. Johanneskirken 1843—64. Læg: Sager vedr. indvielsen af Kronborg slotskirke 1843—44. ¹⁷⁸ Af ældre fotografier fremgår det, at pulpituret oprindelig også havde vinduer i siderne, der vendte mod øst og vest i sideskibet, idet pulpituret har været dybere, end det er nu. ¹⁷⁹ Yderligere oplysninger om denne maler under præstemaleri nr. 8, p. 438. ¹⁸⁰ 1805 (note 86) solgtes et pulpitur, 1828 (note 94) meddelte synet, at det øverste pulpitur i koret var sunket og udfaldet fra murpillerne; manglerne var afhjulpne ved næste års syn. 1839 (note 84) maledes også stole og pulpiturer ligesom det øvrige inventar af C. F. Rusch, efter at to gamle familiestole i den ene sidegang var borttaget, og der var opsat en ny trappe med repos. 1860 (note 94) istandsattes atter et brøstfældigt pulpitur. ¹⁸¹ KancBrevb. 14. febr. 1578. ¹⁸² KbhDipl. VIII nr. 447. ¹⁸³ Fra 1738 direktør for Øresundstolden, 1743 deputeret i Rentekammeret og direktør for finanserne, 1744 gehejmeråd. ¹⁸⁴ PersHistT. 10. rk. II, 212. ¹⁸⁵ LA. Helsingør rådstuearkiv. H II 4. Helsingør bys regnskaber 1580/81—1588/89. ¹⁸⁶ Vest sjællandsk avis 9. dec. 1817. ¹⁸⁷ Jfr. note 162 og RA. Genealogisk-heraldisk samling nr. 17, 4°. Epitaphia et Cippi cum Inscriptionibus nec non Picturæ et coetera ornamenta quæ reperiuntur in Templo Germanico Helsingoræ, dicto Stæ Mariæ. ¹⁸⁸ Jfr. Kaas nr. 103 og Chr. Axel Jensen i Helsingør I, 246. ¹⁸⁹ Jens Mortensen var født i Tisted og åbenbart ikke perfekt i det tyske. ¹⁹⁰ 1823 fik guldsmed Karnoff betaling for reparation af en sølvklokke på en tavle (jfr. note 31). ¹⁹¹ Måske har også en *pengetavle fra 1662, nu i Ribe domkirke, med Frederik III.s kronede monogram over reliefversaler: »HELSINGØR« været blandt disse(?). På bagsiden af rygbrættet har den et skjold med et Andreaskors flankeret af to halvkugler og i korsets øvre vinkel en seksoddet stjerne. ¹⁹² Weilbach: KunstLeks. II, 245, Claus Lauritzen. ¹⁹³ RA. Rentekammeret. Rentemesterrgsk. 1609—10 497 a. ¹⁹⁴ Således læst i museumsindberetningen af Chr. A. Jensen og af arkitekt Clemmensen allerede 1905 — hos Kaas: Bidrag nr. 112 læst 1(6?)50 — men nu ulæseligt på grund af slid. ¹⁹⁵ Hostrup-Schultz p. 124 nr. 9. ¹⁹⁶ Jfr. Henrik Grevenor: Norsk Malerkunst under Renaissance og Barokk, Oslo 1928, p. 103 med note 59. Derimod synes der ikke at være grund til med Svein Molaug, i Stavanger Museums Årbok 1950 (Har Hendtzschel måla i Helsingør?) p. 141—47, at tilskrive maleren Gotfried Hendtzschel de her behandlede apostelbilleder over vindfanget; der er kun tale om samtidige malere og fælles forlæg. ¹⁹⁷ Niels Friis: Buxtehude, hans by og hans orgel, Helsingør 1960. ¹⁹⁸ Billedskærer

Skjold Lund, Snekkersten, og kirkemaler Peter Kr. Andersen, Hornbæk.¹⁹⁹ Jfr. note

15 og Niels Friis: Buxtehude-orglet i Helsingør Set. Mariæ. Særtryk af Dansk Kirke-
musiker Tidende nr. 2—4, 1953.²⁰⁰ Slotsorganisten i København fik først 1641 sin be-
taling (30 rdl.) for syningen af orglet, jfr. Friis 1960, p. 7.²⁰¹ Friis 1953 p. 5.²⁰² Niels
Friis: Orgelbygning i Danmark, Renaissance, Barok og Rokoko, 1949, p. 89, og Friis
1960 p. 11.²⁰³ Arkitekt Rolf Graae: Beretning 1959.²⁰⁴ Jfr. Friis 1953 p. 6 f., ud-
førligere 1960 p. 11.²⁰⁵ Friis 1953 p. 7, 1960 p. 19 f.²⁰⁶ Jfr. Niels Friis: Marcussen
og Søn 1806—1956, p. 44, og note 84.²⁰⁷ Friis: Orgelbygning 1949 p. 44: »Trewerchet
och bildsniderarbejdet«. ²⁰⁸ Friis smst. p. 60, jfr. DK. Maribo p. 115, hvor Lorentz's
værk dog ikke er nævnt. ²⁰⁹ I Nakskov er façadeen udført af Søren Ibsen fra Bremerholm,
jfr. Friis: Orgelbygning p. 57 og DK. Maribo p. 115. ²¹⁰ Svarende til Lorentz's orgel
i Torlösa, Onsjö härad, Malmöhus len. ²¹¹ 1751 foretog Rosendahl en mindre repara-
tion (16 rdl.); jfr. Friis 1960 p. 18. ²¹² Farverne i Urnes og Arenfelds våben er ikke
heraldisk korrekte. ²¹³ Afbildet Niels Friis 1960 ved p. 24. ²¹⁴ Posterne er opført i
regnskabet under 1639, det malede årstal, 1638, på trappen angiver, at arbejderne må
være udført dette år. ²¹⁵ Fornyet blev »5 Hængeornamenter under Pulpiturets vand-
rette Led — 4 Hængeornamenter under Storfelter — adskillige mindre Fornyetelser
under Hængeornamenterne — 4 Krumknægte under Gesimsen er helt eller delvis for-
nyede, de to af dem kun delvis, paa den ene Ansigtet fornyet« (tilføjelser sept. 1960 til
tidligere restaureringsberetning ved P. Kr. Andersen). ²¹⁶ I Chr. Axel Jensens beret-
ning fremhæves, at bogstaverne, trods opmaling, var renæssanceagtige; forkert opma-
let er f. eks. psallie for psallite. ²¹⁷ Ifølge restaureringsberetningen 1960 blev de da
kun rensset, men ansigterne står ikke med original friskhed. ²¹⁸ Med forbehold bestemt
af museumsinspektør ved Musikhistorisk Museum, Mette Müller. ²¹⁹ Translatør ved
Øresunds toldkammer, † 15. jan. 1785. ²²⁰ RA. Genealogisk-heraldisk samling nr. 17,
4°. Epitaphia et Cippi cum Inscriptionibus nec non Picturæ et coetera ornamenta quæ
reperiuntur in Templo Germanico Helsingoræ, dicto Stæ Mariæ [1700-tallets midte].
²²¹ Jfr. note 83 og 220. ²²² Ifølge Resen p. 7, til højre for alteret. ²²³ Erik Pontop-
pidan: Marmora Danica I, 133. ²²⁴ Disse oplysninger er venligst meddelt af dr. phil.
Albert Fabritius. ²²⁵ LA. Helsingør skifteprotokol p. 42. 20. april 1628 vurderer Cas-
par Kegelhoff, maler, boet efter Trine Jorris. ²²⁶ Ældre afskrifter har Salzenarius.
²²⁷ Mellem dem var dog Johan Kraft, der imidlertid kun betjente embedet ved S. Marie
eet år. ²²⁸ Således opmalet nu, men både Kaas og Dalsager har sikkert med rette:
Velhavervs. ²²⁹ Enken ægtede efterfølgeren J. V. Steman. ²³⁰ Folk fra Sønderjyl-
land betegnedes ofte som »holsati«, jfr. nr. 4. ²³¹ Samling af udskrifter fra LA. Hel-
singør rådstuearkiv ved Bent Schiermer Andersen, i Nationalmuseet. ²³² Jfr. G. Garde:
Danske silkebroderede lærredsduge, 1961, p. 244. ²³³ Boesen benyttede p. 269 og 278 ff.
flere af faneindskrifterne som kilde til sin skildring af svenskernes erobring af Helsingør
1658—60. ²³⁴ Henningsen: Kirkeskibe p. 67f., 159 og ÅrbFrborg. 1952, p. 99 f.
²³⁵ 1669 ved Christopher Klet (jfr. note 15), 1710 ved Ole Gertzen Glasen —samtidig
stafferedes og forgyldtes skiverne af Olle Andersen (jfr. note 15) —, 1711 ved kleinsmed
Chr. Kiildsen (jfr. note 15), 1720 ved sloturmager i Frederiksborg Christian Christen-
sen (jfr. note 15). ²³⁶ Jfr. note 31 og 86, under året 1802, samt note 32. ²³⁷ Herefter
skulle Frederik II. have skænket den klokke, der var støbt i Lille, og man kan i denne
forbindelse gøre opmærksom på den livlige handelsforbindelse med Nederlandene, hvor
Helsingør indtog en betydelig stilling. ²³⁸ Som nævnt i forbindelse med S. Olai kir-
kes klokker (p. 228) købte kongen 18 klokker 1579; de kom fra kongens faktor i Amster-
dam. På denne tid hørte også Lille med til det nederlandske rige.

²³⁹ Anderledes Chr. Axel Jensen, i Helsingør I, 241, jfr. Dalsager p. 66. ²⁴⁰ Det
samme, der bruges af Joh. v. Enum, jfr. DK. SJyll. p. 992. ²⁴¹ Jfr. Chr. Axel Jensen
i Helsingør I, 241. ²⁴² Kirkens †korbuekrucifiks (p. 394) var skænket af ægteparrets
datter og svigersøn. ²⁴³ Bestemt af inspektør ved Tøjhusmuseet E. I. Eriksen, der

meddeler, at en sådan kvadrant til aflæsning af kanonens højdestilling er udført af messing. Om kanonen bemærker Eriksen, at dens stødbund af anskuelighedsgrunde er svunget ud.²⁴⁴ Jfr. note 91, begravelsen i sydsiden »worüber ein Epitaphium aufgerichtet befindlich«.²⁴⁵ Jfr. DK. Kbh. By II, 411 ff. og personregister.²⁴⁶ Jfr. Hostrup-Schultz p. 152, opgiver dødsdag 19. marts.²⁴⁷ Jfr. note 162. Henningsen: S. Olai p. 187 henfører epitafiet til samme kunstner, som har udført Rostgaards epitaf i S. Olai (p. 247 f.).²⁴⁸ Identisk med den »dønniker« Hans Wyntrach, der 1575 og 1582 arbejdede på Krogen (Helsingør I, 279, 307).²⁴⁹ Det må under de foreliggende omstændigheder betegnes som tvivlsomt om regnskabernes (jfr. note 16) opførelse under 17. juli 1591: »Carstenn van der ?ndesse 9 ½ dl. 12 sk.« har noget med Carsten Jures at gøre.²⁵⁰ Skænket lysearm nr. 1, se p. 450.²⁵¹ 17 2 3 (jfr. note 162) omtales »Ein zerschliessener Stein, worauf die Schrift ist aussgelischen, gehöret Sel: Bobbert Thigs Erben« (den ældre, engelske konsul, † 1716). Jordbegravelsen, fra femte pille til muren i nordre sideskib, omtales april 1681 og 1776 (jfr. note 91). Se i øvrigt familien Thigs begravelse i S. Olai kirke (p. 265).²⁵² Iflg. Weilbach: KunstLeks. (C. A. Jensen) var Hans von Andorp broder til Cornelis Floris, dette og sandsynligheden for, at samme mand to gange 1577 og 1595 udnævnes til bygmester på Kronborg bestrides af Charles Christensen: Kronborg, 1950, p. 179.²⁵³ Jann Petherssen Kussinn optræder første gang i skattelisterne 1574. Hvorvidt der har været familiebånd mellem Kussin og Lutiens — Hygens, alle hollændere, vides ikke.²⁵⁴ I Helsingør I og II omtales flere gange en apoteker Poul Thiesen.²⁵⁵ Wolf Geisseler leverede 1627 flere ris papir til kongelig Majestæts behov samt »Blech«-pulver, jfr. RA. Lensrgsk. Kronborg len a. 1. rgsk. 1626—28. Han er nævnt i S. Olai stolestadefortegnelse 1648, jfr. LA. Kirkeinspektionens arkiv III B 1. S. Olai kirkeinspektionens korrespondancesager 1616—1823 div. år.²⁵⁶ Grete Lesky: Barocke Embleme p. 36. Steiermark 1963.²⁵⁷ Martin Ouwes og Anna Clausdatter Ihns datter Anna blev indskrevet på baluster på fontelukkelsen i S. Olai kirke (p. 167).²⁵⁸ Hans anden hustru Christine Stevelins von Gripswolde var 1652 sammen med ham indskrevet på korgitterbaluster i S. Olai kirke (p. 159).²⁵⁹ Begravelseslisten 1776 (jfr. note 91) nævner stenen på en jordbegravelse, hvori kaptajn Norden 1776 blev begravet.²⁶⁰ Danmarks Adels Aarbog XV, 1943, p. 6.²⁶¹ Schaldemose p. 33.²⁶² Danmarckis Rigis Krönicke fol. p. 1117.²⁶³ Henry Petersen: Gravstenen fra Timgaard i ÅrbOldHist., 1879, p. 65—72.²⁶⁴ Berlingske Tidende.²⁶⁵ Louise Wright: Vort Ungdomskloster, Helsingør 1914, p. 10.²⁶⁶ Ellen Storm Petersen: Restaurationen af St. Mariæ Kirke og Kloster i Helsingør 1900—1907, 1956, p. 23.²⁶⁷ PersHistT. 2. rk. V, 27.²⁶⁸ PersHistT. 9.rk. III, 81.²⁶⁹ PersHistT. 10.rk. V, 238.²⁷⁰ Han har vel heddet Anthoni Toldi og har været italiener?²⁷¹ V. Hostrup-Schultz: Spredte Efterretninger om Helsingør Apotek og dets Ejere, 1906, p. 29.²⁷² Han var gift med Marie Richbourg, der 1793 blev begravet på Reformert kirkes kirkegård i København, jfr. PersHistT. 5. rk. IV, 283.

NY KIRKEGÅRD og KRONBORG SLOTSKIRKE vil blive behandlet efter de forsvundne kirker.